मेरो भन्नु

कुनै पनि विकासको मार्ग तयार गर्ने योजनाको सही छनोट प्रभावकारी कार्यान्वयन, सरोकारवालाहरुको पूर्ण सन्तुष्टि सहितको उपयोग र निरन्तर अनुगमन एवम् मूल्याङ्कन र दिगोपनाको लागि सही र वस्तुनिष्ट निर्णय लिन तथ्याङ्कको आवश्यकता पर्दछ । विगतबाट सिकेर वर्तमानको भोगाईका आधारमा भविष्यका लागि योजना तर्जुमा गर्नु वर्तमान पुनर्संरचित स्थानीय तहको पहिलो आवश्यकता हो भन्नेमा दुईमत हुन सक्दैन ।

वस्तुनिष्ठता र आवश्यकताको कसीमा योजनाहरू तथा कार्ययोजनाहरू अगाडि बढाउन नसकिएकमा जनताले स्थानीय तहबाट राखेका अपेक्षा पुरा हुन सक्दैनन् । यसैकारण वर्तमानको हाम्रो धरातलीय, सामाजिक, साँस्कृतिक तथा आर्थिक अवस्थाको पहिचान गरी भविष्यका आवश्यकता आँकलन गर्ने उद्देश्यका साथ यो अध्ययन प्रतिवेदन (पार्श्वचित्र) सीमित समय तथा स्रोत र सीमाभित्र रही तयार गरिएको हो । पार्श्वचित्रलाई सामान्य रुपमा अध्ययन गर्ने जो कोहीले पनि यो नगरपालिकाको बहुआयामिकता सहितको वर्तमान अवस्था सहजै आँकलन गर्न सक्ने देखिन्छ । यो पार्श्वचित्रलाई एकातिर नगरपालिकाको सम्पूर्ण चिनारीको रूपमा हेर्न सकिन्छ भने अर्कोतर्फ हाम्रा सम्भावना र चुनौतिहरूलाई अवगत गर्न सकिन्छ ।

पार्श्वचित्र तयारीको क्रममा आफ्नो महत्वपूर्ण समय प्रदान गर्ने नगर प्रमुख, नगर उपप्रमुख, विषयगत कार्यालयका प्रमुख लगायत सम्पूर्ण कर्मचारी, वडाध्यक्षज्यूहरू, वडा सचिव साथीहरू, सामाजिक परिचालकहरू विविभन्न संघ/संस्थाका प्रमुख तथा अन्य कर्मचारीहरू तथा पार्श्वचित्रलाई यो रुप दिन सहयोग पुऱ्याउनु हुने परामर्शदाता श्री इन्टेन्सिभ स्टडी एण्ड रिसर्च सेन्टर प्रा.लि. काठमाडौँ लाई हार्दिक आभार व्यक्त गर्दछु ।

अन्तमा, यो पार्श्वचित्र आफ्नो उद्देश्य प्राप्तिमा सफल रहोस् भन्ने सुभेच्छा व्यक्त गर्दछु ।

.....

यमबहादुर कुँवर

(कार्यकारी अधिकृत)

खण्ड १ : भूमिका १

१.१ पृष्ठभूमि ज्ञ

१.२ नगर पार्श्वचित्र तयारीको उद्देश्यहरु ज्ञ

१.३ नगर पार्श्वचित्र तयारी विधि द्द

१.४ नगर पार्श्वचित्र तयारीका सिमाहरु द्द

खण्ड २ : लुम्बिनी साास्कृतिक नगरपालिकाको परिचय ३

२.१ नगरपालिकाको संक्षिप्त परिचय ३

२.२ नगरपालिकाको स्थापना छ

२.३ भौगोलिक अवस्थिति ड

२.४ राजनैतिक तथा प्रशासनिक केन्द्र ९

२.५ भूक्षेत्र (टोपोग्राफी) ज्ञण

२.५.१ माटोको बनावट र उर्वराशक्ति ज्ञण

२.५.२ भू-आकृति तथा माटोको बनोट ज्ञण

२.६ हावापानी ज्ञघ

२.७ नगरपालिकामा रहेको सम्भाव्यता र अवसर ज्ञद्ध

२.८ नगरपालिकाको समस्या, चुनौती, अवसर र सम्भावनाहरु ज्ञट

२.९ नगरपालिकाको अन्तर नगरपालिका/गाउँपालिका सम्बन्ध ज्ञट

२.१० नगरपालिका विकासमा देखिएका समस्या तथा चुनौतीहरू ज्ञठ

२.११ सिमसार क्षेत्र ज्ञड

२.१२ नदि नाला तथा ताल पोखरीहरुको विवरण ज्ञड

२.१३ धार्मिक, प्राकृतिक तथा पर्यटकीय महत्वका स्थलहरु द्दघ

२.१४ मुख्य चाडपर्वहरु द्दघ

२.१५ सँस्कृति, कला, भाषा र साहित्य द्दघ

खण्ड ३ : जनसाङ्खिक विवरण द्दद्ध

३.१ जनसंख्याको विवरण द्दद्ध

३.२ वडाअनुसार क्षेत्रफल, जनसंख्या तथा घरधुरी विवरण द्दट

३.३ उमेर समुह अनुसार १० वर्ष वा सोभन्दा माथिका व्यक्तिहरूको बैवाहिक स्थितिको विवरण द्दढ

३.४ पहिलो विवाह गर्दाको उमेरको विवरण घण
३.५ उमेर समूहअनुसार जनसख्याको विवरण घज्ञ
३.६ जातजाती समूहअनुसार जनसंख्याको विवरण घघ
३.७ मातृभाषा अनुसार जनसंख्याको विवरण घद्ध
३.७.१ आदिवासी घछ
३.७.२ उत्पीडित समुदाय घट
३.८ धर्मअनुसार जनसंख्याको विवरण घट
३.९ परिवारले प्रयोग गरेको घरको स्वामित्वको विवरण घड
३.१० महिलाका नाममा भएको घरको स्वामित्वको विवरण घढ
३.११ महिलाका नाममा भएको जग्गाको स्वामित्वको विवरण द्धण
३.१२ अनुपस्थित घरधुरी र जनसंख्याको विवरण द्धज्ञ
३.१३ बाहिरी गारोको आधारमा घरको बनोटको विवरण द्धद्द
३.१४ छानाको आधारमा घरको बनोटको विवरण द्धघ
३.१५ जगको आधारमा घरको बनोटको विवरण द्धद्ध
भवन निर्माणका किसिमहरु द्धछ
भवन संवेदनशीलता द्धछ
३.१६ बसाई सराईको अवस्था द्धछ
३.१७ व्यक्तिगत घटना दर्ताको बार्षिक विवरण द्धट
खण्ड ४ : भू-उपयोग द्धठ
४.१ नगरपालिकाको भू-उपयोगको विवरण द्धड
४.२ शहरीकरणको स्वरुप द्धढ
४.२.१ जग्गा विकास कार्यक्रम (Land Development Program) द्धढ
४.३ शहरोन्मुख बस्तीहरूको वर्तमान स्वरुप छज्ञ
४.४ बस्ती विकासमा देखिएका चुनौतीहरू छद्द
४.५ भू-क्षय सम्भावित क्षेत्र छद्द
४.६ नगरपालिकामा हुन सक्ने संभावित प्रकोपको विवरण छघ
खण्ड ५ : आर्थिक क्षेत्र तथा रोजगार स्थिति छद्ध
५.१ नगरपालिका अर्थतन्त्रको संरचनात्मक स्वरुप छद्ध

५.२ आर्थिकरूपले सक्रिय जनसंख्याको अवस्था छद्ध
५.३ आश्रित जनसंख्याको विवरण छछ
५.४ कृषि छछ
(क) हिउँदे बाली छट
(ख) वर्षे बाली छट
५.४.१ कृषि उत्पादन सम्बन्धी विवरण छट
५.४.२ कृषि बालीमा लाग्ने रोग छठ
५.४.३ कृषि सेवा केन्द्र तथा उपकेन्द्रहरुको विवरण छठ
५.४.४ बाली पात्रो छड
५.४.५ कृषि बजारीकरण छड
५.४.६ कृषि पकेट क्षेत्रको बिबरण छड
५.४.७ जग्गाको उर्वराशक्ति छढ
५.५ सिंचाइ छढ
५.६ पशुपालन छढ
५.६.१ पशु नश्ल छढ
५.६.२ पशुपंक्षीमा लाग्ने रोगहरु टण
५.६.३ पशुपंक्षीजन्य उत्पादन सम्बन्धी विववरण टण
५.६.४ नगरपालिकामा दुग्ध बजारीकरण टद्द
५.६.५ मासु बजारीकरण टद्द
५.७ व्यापार तथा उद्योगको विवरण टद्द
५.८ थोक तथा खुद्रा व्यापार टघ
५.८.१ निकासी पैठारी स्थिति टघ
५.८.२ ढुवानी तथा भण्डार व्यवस्था टघ
५.८.३ स्थानीय उत्पादनहरूले बाह्य उत्पादनसँग गर्नु परिरहेको प्रतिस्पर्धा टद्ध
५.८.४ स्थानीय कच्चा पदार्थको उपलब्धता र उपयोगको स्थिति टद्ध
५.८.५ प्रमुख स्थानीय उत्पादनको बजारीकरण टद्ध
५.९ अन्य आर्थिक विकासका सम्भावनाहरू टछ
५.१० नगरपालिकाको अर्थतन्त्रको विशिष्टिकरण टट

५.११ सहकारी संस्थाको विवरण टट
५.१२ संघ संस्था तथा विभिन्न समुहहरु टढ
खण्ड ६ : भौतिक तथा सार्वजनिक पूर्वाधार ठण
६.१ यातायात ठण
६.१.१ यातायात सेवा : ठज्ञ
६.२ संचार ठज्ञ
६.२.१ टेलिफोन/मोबाइल ठज्ञ
६.२.२ हुलाक सेवा ठद्द
६.३ विद्युत ठद्द
६.३.१ बत्ती बाल्न प्रयोग गरिने इन्धनको विवरण ठद्द
६.३.२ खाना पकाउन प्रयोग गरिने इन्धनको विवरण ठद्ध
खण्ड ७ : सामाजिक पूर्वाधार तथा सेवा ठट
७.१ शिक्षा ठट
७.१.१ शिक्षक विवरण ठट
७.१.२ विद्यार्थी विवरण ठट
७.२ साक्षरता स्थिति ठठ
७.२.१ शैक्षिक जनशक्तिको विवरण ठड
७.२.२ विषयगत शैक्षिक जनशक्तिको विवरण ठढ
७.२.३ उमेर समूहअनुसारको जनसंख्या र विद्यालय गइरहेको जनसंख्या विवरण डण
७.२.४ नगरपालिकामा रहेका शिक्षण संस्थाहरूको विवरण डज्ञ
७.२.५ शैक्षिक क्षेत्रमा देखिएका समस्याहरू डज्ञ
७.३ स्वास्थ्य डघ
७.३.१ महिला स्वास्थ्य स्वयंसेविकाहरू (Female Community Health Volunteers) डद्ध
७.३.२ सुँडेनी (TBA) डद्ध
७.३.३ गाउँघर क्लिनीक र नियमित खोप डद्ध
७.३.४ एच. आई. भी./एडसको अवस्था डद्ध
७.३.५ सुरक्षित मातृत्वको अवस्थाको विवरण डछ
७.३.६ खोपको विवरण डछ

७.३.७ बाल्यकालमा हुने रोगका जोखिम डट
७.३.८ शिशु तथा ५ वर्ष मुनिका बाल मृत्युदर डट
७.३.९ बालपोषण सम्वन्धी विवरण डट
७.४ खेलकुद तथा मनोरञ्जन डठ
७.५ नागरिक सुरक्षा सेवा डड
७.५.१ बृद्धबृद्धाहरूको अवस्था डड
७.६ महिला तथा बालबालिका डड
७.६.१ महिला सम्बन्धी विवरण डड
७.६.२ बालश्रमको अवस्था डढ
७.६.३ संस्थागत स्याहारमा रहेका द्वन्द्व प्रभावित बालबालिका ढण
७.६.४ बालसंरक्षण तथा संबर्द्धन समिति ढण
७.६.५ बालक्लब ढण
७.६.६ सुरक्षा सम्बन्धि विवरण ढज्ञ
७.७ अपाङ्गताको विवरण ढज्ञ
७.८ खानेपानी तथा सरसफाई ढघ
७.८.१ परिवारले प्रयोग गर्ने पिउने पानीको मुख्य श्रोतको विवरण ढघ
७.८.२ शौचालयको विवरण ढद्ध
७.८.३ वडागत शौचालयको संख्याको विवरण ढछ
७.९ फोहोर मैला व्यवस्थापन ढट
खण्ड ८ : वन तथा वातावरण ढठ
८.१ प्राकृतिक वन तथा वनस्पती ढठ
८.१.१ सामुदायिक वन ढठ
खण्ड ९ : विकास सुचकांक र गरिबीको स्थिति ढड
९.१ मानव विकास सुचकको विवरण (HDI) ढड
९.२ मानव गरीबी सूचकाङ्क (Human Poverty Index) ढढ
९.३ मानव विकास र गरीबी ढढ
९.४ गरिबी न्यूनीकरण ज्ञण्ण
९.५ समग्र विकास स्थिति ज्ञण्ण

नगरपालिकामा कार्यरत कर्मचारीहरुको विवरण

ज्ञण्ज्ञ

खण्ड १ : भूमिका

१.१ पृष्ठभूमि

वैज्ञानिक योजना पद्धतिका लागि विश्वसनीय तथा भरपर्दो तथ्याङ्कीय आधार महत्वपूर्ण हुन्छ । सही तथ्याङ्कले तुलनात्मक अध्ययन, अनुसन्धान, विश्लेषण, विवेचना गर्न सम्भावनाहरूको खोजी गर्न महत्वपूर्ण भूमिका खेल्ने हुनाले नगरमा रहेका विषयगत कार्यालयहरू तथा अन्य संघसंस्थाहरूको तथ्यगत स्थिति झल्कने गरी उपलब्ध भएसम्मका सूचनाहरूलाई व्यवस्थित ढंगले सङ्कलन गरी यो नगर पार्श्वचित्र तयार गरिएको छ ।

कुनै पनि स्थानीय तह (नगरपालिका/गाउँपालिका) ले आफ्नो क्षेत्रको विकासको लागि भरपर्दो तथ्याङ्कीय आधार तयार गर्नुपर्ने प्रावधान रहेको छ । चौंधौ त्रिवर्षीय योजना (२०७३/०७४-२०७५/०७६) ले पनि नगरपालिकाहरूको तथ्याङ्कीय आधार तयार गर्ने कार्यलाई नीतिगत प्राथमिकता दिएको र संघिय मामिला तथा स्थानिय विकास मन्त्रालयको (सचिवस्तर) निर्णयले पनि विकास योजना सम्बोधनका लागि नगरपालिकाहरूले भौगोलिक सूचना केन्द्र (GIS) स्थापना र मानव स्रोत विकास योजना तर्जुमा गर्नुपर्ने थप दायित्व उल्लेख गरेको छ । यसै प्रयोजनको लागि नगरपालिकाको वस्तुस्थिति झल्कने गरी नगर पार्श्वचित्र (Municipality Profile) तयार गरिएको हो ।

१.२ नगर पार्श्वचित्र तयारीको उद्देश्यहरु

नगर पार्श्वचित्र मूलत: लुम्बिनी साँस्कृतिक नगरपालिकाको आगामी नीति तथा कार्यक्रम, योजना तर्जुमा गर्नका लागि तथ्याङ्कीय आधार सृजना गर्ने सन्दर्भमा तयार गरिएको हो । यसले योजना तथा कार्यक्रमको निर्माण कार्यान्वयन, अनुगमन, मूल्याङ्कन जस्ता कुराको लेखाजोखा गर्न मद्दत गर्दछ । यसका साथै निम्न अनुसारका उद्देश्यहरु रहेका छन् ।

क) नगरभित्र रहेका सेवा सुविधाहरूको बारेमा जानकारी गराउने ।
ख) नगरपालिका क्षेत्रभित्रको सम्भावना र चुनौतीहरूको अवगत गराउने ।
ग) नगरपालिकाको जनसांख्यिक तथा विकासात्मक वस्तुस्थितिको बारेमा जानकारी गराउने ।
घ) नगरपालिका भित्र बसोवास गर्ने मानिसहरूको आर्थिक, सामाजिक, धार्मिक, शैक्षिक, तथा पेशागत स्थितिको बारेमा जानकारी गराउने ।
ङ) नगरपालिका क्षेत्रभित्र रहेका प्राकृतिक स्रोत साधन तथा सीपको पहिचान गरी समष्टिगत विवरण प्रस्तुत गर्ने ।
च) नगरपालिकाको वास्तविक र वस्तुगत सूचना संकलन तथा व्यवस्थापनमा सहयोग गर्ने ।
छ) नगरपालिका क्षेत्रको तथ्याङ्कको आधारमा जिल्ला तथा राष्ट्रिय स्तर सम्म सूचनाको उपलब्धता गराई ब्यवस्थापनमा सहयोग गर्ने ।
ज) नगरपालिका स्तरमा सञ्चालित कार्यक्रमको पृष्ठपोषण (Feedback) प्रदान गरी आगामी कार्यक्रमको लागि मार्गनिर्देश गर्ने ।
झ) नगरपालिकाको भावि योजना तथा कार्यक्रम र नीति निर्माणको कामलाई आधार प्रदान गर्ने ।
ञ) स्थानीय आवश्यकता र स्रोत साधनको विनियोजनको अवस्थाको जानकारी गराउने ।

१.३ नगर पार्श्वचित्र तयारी विधि

पार्श्वचित्र तयारीको क्रममा के-कस्ता तरिका र साधनहरूको प्रयोग गरियो त्यसैलाई अध्ययन विधीमा उल्लेख गरिएको छ। नगर पार्श्वचित्रका तयारीका विधीहरू निम्नानुसार छन्।

१. यसमा विषयगत कार्यालय तथा विभिन्न संघसंस्थाहरूबाट उपलब्ध तथ्याङ्कहरू समावेश गरिएको छ।

२. राष्ट्रिय जनगणना, कृषि गणना, विभिन्न सर्वेक्षण, मानव विकास प्रतिवेदन आदिका नतिजाहरू समावेश गरिएको छ।

३. भौतिक पूर्वाधार विकास, सामाजिक विकास, आर्थिक विकास, वित्तीय व्यवस्थापन तथा संस्थागत विकास आदि, नतिजा, सूचकहरू, पुस्ट्याईका आधारहरू, जोखिम पक्षहरू, कार्यक्रमको पहिचान, जस्ता विषयवस्तु समावेश गरिएको छ।

पार्श्वचित्र तयार गर्ने कार्य प्राथमिक तथा द्वित्तीय सूचना संकलन गरी गरिएको छ। भू-उपयोग, सडकहरू र सो को गुणस्तर तथा वातावरणीय समस्याहरू जस्ता प्राथमिक तथ्याङ्कहरू, डिजिटल तथ्याङ्क (GIS data), स्थलस्वरुप नक्शा, हवाई नक्शा, नापी नक्शा, स्थलगत निरीक्षण तथा अन्तरर्वाता गरी संकलन गरिएको छ। वडा तहका समस्याहरू र आवश्यकता वडा बासीहरू बीच सहभागितामूलक सहभागितामुलक मूल्याङ्कन पद्दति (Participatory Rapid Appraisal) अपनाई जानकारी लिइएको छ। यसका साथै नगरको स्थिति विभिन्न सरकारी एवं गैरसरकारी निकायहरूका पदाधिकारीहरू, वृद्धिजिवीहरू उपलब्ध प्रतिष्ठित व्यक्तित्वहरूसंग छलफल एवं अर्न्तवार्ता गरी नगरका प्रमुख समस्या एवं विकासका सम्भावनाहरू माथि जानकारी लिईएको छ। नगरका समग्र तथ्याङ्कहरू जस्तै भौतिक, वातावरणीय, सामाजिक, आर्थिक, वित्तीय एवं संस्थागत तथ्याङ्कहरू नगरपालिका कार्यालय लगायत नगरपालिका अन्तर्गतका सरकारी एवं गैरसरकारी कार्यालयहरूको रेकर्डबाट र केही तथ्याङ्कहरू विभाग तथा अन्य निकायहरूबाट प्रकाशित प्रतिवेदन एवं पुस्तकहरू अध्ययन गरी संकलन गरिएको छ।

१.४ नगर पार्श्वचित्र तयारीका सिमाहरु

राष्ट्रिय योजना आयोग र संघीय मामिला तथा स्थानीय विकास मन्त्रालयले निर्धारण गरेबमोजिम नगर पार्श्वचित्र तयार गर्दा प्रयोग गरिएका तथ्याङ्कहरूको स्रोत र आधार वर्ष खुलाईएको छ। नगरका विभिन्न सरकारी तथा गैरसरकारी कार्यालय, अन्य संघसंस्थाले उपलब्ध गराएका तथ्याङ्क, केन्द्रीय तथ्याङ्क विभाग, विभिन्न मन्त्रालय र अन्तर्गतका विभागहरू, सम्बन्धित नगरपालिका आदि स्रोतहरूबाट उपलब्ध तथ्याङ्कको आधारमा यो वस्तुगत विवरण तयार गरिएको छ। पार्श्वचित्रको अवधारणा अनुसार यस दस्तावेजले लुम्बिनी साँस्कृतिक नगरपालिकाको सम्पूर्ण पक्षको यथार्थ जानकारी सरल एवं स्पष्ट रुपमा दिन्छ। अध्ययनलाई यथासक्य वस्तुगत बनाउने प्रयास गरिएको छ। तैपनि स्रोत, साधन तथा समयको परिधीले यस अध्ययनलाई केही सिमिततामा बाँधिएको छ। यस अध्ययनमा निर्धारित उद्देश्यका आधारमा आवश्यकता अनुसार तथ्याङ्क संकलन गरिएको छ।

खण्ड २ : लुम्बिनी साँस्कृतिक नगरपालिकाको परिचय

२.१ नगरपालिकाको संक्षिप्त परिचय

लुम्बिनी साँस्कृतिक नगरपालिका नेपालको ५ नं प्रदेश अन्तर्गत रुपन्देही जिल्लामा पर्दछ। भौगोलिक हिसाबले ८३ डिग्री १३ मिनेट देखि ८३ डिग्री २० मिनेट पूर्वी देशान्तर र २७ डिग्री २३ मिनेट ४० सेकेण्ड देखि २७ डिग्री ३२ मिनेट ३० सेकेण्ड उत्तरी अक्षांशमा अवस्थित लुम्बिनी साँस्कृतिक प्रदेश नं ५ को एउटा प्रमुख पर्यटकिय क्षेत्र हो । सिद्धार्थ गौतम बुद्धको जन्म स्थल लम्बिनी क्षेत्र यस नगरपालिका परिसरमा पर्ने भएकोले यस नगरपालिकाको नामकरण लुम्बिनी साँस्कृतिक नगरपालिका रहेको हो । करीब ११२.२१ वर्ग.कि.मी. क्षेत्रफल रहेको यस नगरपालिकाको उत्तरमा गैडहवा गाउँपालिका, पश्चिमतिर कपिलवस्तु जिल्ला, दक्षिणमा सम्मरीमाई गाउँपालिका र भारत र पूर्वमा कोटहीमाई र मायादेवी गाउँपालिका रहेका छन्। लुम्बिनी साँस्कृतिक नगरपालिकालाई २०७१ बैसाख १५ गते नगरपालिका घोषणा गरिएको थियो। नगरपालिका घोषणा गर्दा साविकका भगवानपुर, लुम्बिनी आदर्श, तेनुहवा, एकला, खुदाबगर, मधुवनी र मसिना गा.वि.स. समावेश गरी जम्मा १८ वडाहरु रहेका थिए भने मिति २०७२ पुष २१ गते साविकको आमा गा.वि.स. समावेश गरि जम्मा २१ वडा कायम गरेको थियो। फेरी मिति २०७३ फाल्गुन २२ गते नेपाल सरकारको निर्णय अनुसार साविकका वडाहरु २१ वडाहरुलाई घटाएर १३ वडाहरु कायम गरिएको छ। यस नगरपालिकामा ११ वटा माध्यामिक तह, ५० वटा आधारभूत तह र अन्य १४४ गरी जम्मा १८५ वटा शिक्षण संस्थाहरु संचालित छन्। रुपन्देही जिल्लामा नयाँ गठन भएका नगरपालिकाहरुमा धेरै विकासको सम्भावना बोकेको नगरपालिकाको रुपमा लुम्बिनी साँस्कृतिक नगरपालिका रहेको छ। यसका अतिरीक्त सचेत राजनैतिक दल र उत्प्रेरीत नगरवासी समेत यो नगरपालिकाका दरिलो अनि दीगो विकासको श्रोतका रुपमा रहेका छन्। यस नगरपालिकामा विभिन्न जातजाती तथा धर्म मान्ने व्यक्तिहरुको बसोबास रहेको छ। राष्ट्रिय जनगणना २०६८ को तथ्याङ्क अनुसार सबैभन्दा बढी मुसलमान जाति २३,५६८ जना (३२.५१ %), दोस्रोमा यादव ९,८१६ (१३.५४%) र तेस्रोमा लोध ५७३२ (७.९१%) हरुको बसोबास रहेको छ। यस नगरपालिकामा १३ वडाहरु रहेका छन्। औषत पारिवारिक आम्दानीमा कृषि व्यवसायको सबैभन्दा ठूलो हिस्सा रहेको छ भने स्थानीय बासिन्दाको आम्दानीको मुख्य श्रोतको रुपमा वैदेशिक रोजगारी पनि एक हो । परम्परागत प्रणालीको कृषि ब्यवसायको विकल्प खोजिरहेका यहाँका बासिन्दा आधुनिक जीवनशैलीमा रमाउन थालेका छन्। स्थानीय जनशक्ति रोजगारी तथा अध्ययनका लागि विदेशिने क्रम अत्याधिक बढिरहेको छ। यस नगरमा आधारभूत देखि उच्च शिक्षासम्म प्रदान गर्ने शैक्षिक संस्था केहि मात्रामा रहेका छन्। अध्ययनका लागि यस नगरका शैक्षिक संस्थाहरुमा स्थानीय विद्यार्थीका अलावा अन्य छिमेकी गाउँपालिकाबाट समेत आउने गरेका छन्। अधिकांश घरमा विद्युतीकरण भएको भएतापनि केही सिमान्तकृत वर्गमा रहेका नागारिक भने विद्युतीय उपभोगको पहुँचमा पुग्न सकिरहेका छैनन्। लोमो समय सम्म स्थानीय निकायमा जनप्रतिनिधिको अभाब, योजनाबद्ध विकास कार्यक्रम कार्यान्वयनमा कठिनाई तथा आवश्यक आर्थिक व्यवस्थापनमा कठिनाई हुनुले यस नगरपालिका क्षेत्रको अपेक्षित विकास हुन सकिरहेको देखिँदैन। विभिन्न समुदाय, जातजातीका मानिसको बसोबास रहेको यस क्षेत्रमा विभिन्न चाडपर्व मनाउने गरिन्छ। दशैँ, तिहार, माघि, होलि, गौरा, कृष्णजन्माष्टमी, बकरइद, आईतबारी, छठपर्व, बुद्धजयन्ती, क्रिष्मस आदि यहाँका प्रमुख चाडपर्वको रुपमा रहेको पाईन्छ।

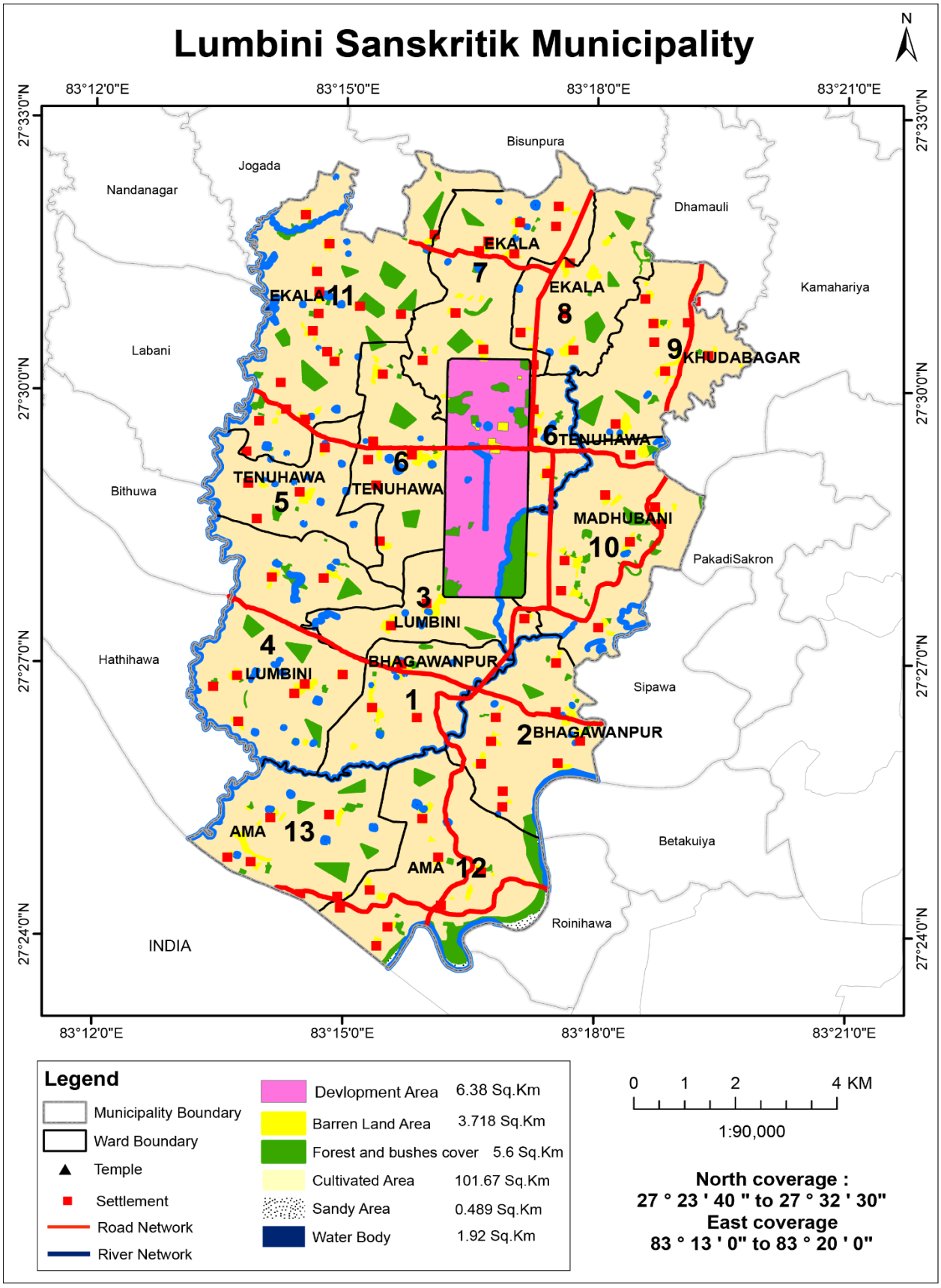

नक्सा नं. १: नगरपालिकाको समग्र वस्तुस्थिती

२.२ नगरपालिकाको स्थापना

नेपाल सरकारको मिति २०७१/०१/२५ गतेको निर्णय अनुसार यस नगरपालिकामा साविकका भगवानपुर, लुम्बिनी आदर्श, तेनुहवा, एकला, खुदाबगर, मधुवनी र मसिना गा.वि.स. समावेश गरी जम्मा १८ वडाहरु रहेका थिए भने मिति २०७२ पुष २१ गते साविकको आमा गा.वि.स. समावेश गरि जम्मा २१ वडा कायम गरिएको थियो ।

नेपालको संविधानको धारा २९५ को उपधारा (३) बमोजिम गठित गाउँपालिका, नगरपालिका तथा विशेष संरक्षित वा स्वायत्त क्षेत्रको संख्या तथा सीमाना निर्धारण आयोगले मिति २०७३/०९/२२ मा पेश गरेको प्रतिवेदन र नेपाल सरकारको मिति २०७३/१०/२२ को निर्णय अनुसार माननिय संघिय मामिला तथा स्थानिय विकास मन्त्रीको संयोजकत्वमा गठित समितिले मिति २०७३/११/२० मा पेश गरेको प्रतिवेदनको आधारमा नेपाल सरकारले मिति २०७३/११/२२ मा साविकका लुम्बिनी साँस्कृतिक नगरपालिकामा रहेका २१ वडा लाई समावेश गरि १३ वटा वडाहरु कायम गरिएको छ। लुम्बिनी साँस्कृतिक नगरपलिकाको संरचना तलको तालिकामा उल्लेख गरिएको छ।

तालिका नं. १: साविकका गाविस अनुसार नगरपालिकाको वडा विभाजन

कायम गएिका वडाहरु	समावेश भएका साविकका गा.वि.स.र न.पा. हरु	साविकको वडा नं.
१	भगवानपुर	१-४
२	भगवानपुर	५-९
३	लुम्बिनी आदर्श	२-५
४	लुम्बिनी आदर्श	१, ६-९
५	तेनुहवा	२, ३, ५, ९
६	तेनुहवा	१, ४, ६-८
७	एकला	४, ५, ८, ९
८	एकला	१-३
९	खुदाबगर	१-९
१०	मधुवनी	१-९
११	एकला	६,७
	मसिना	१-९
१२	आमा	१-६
१३	आमा	७-९

स्रोत : संघिय मामिला तथा स्थानिय विकास मन्त्रालय

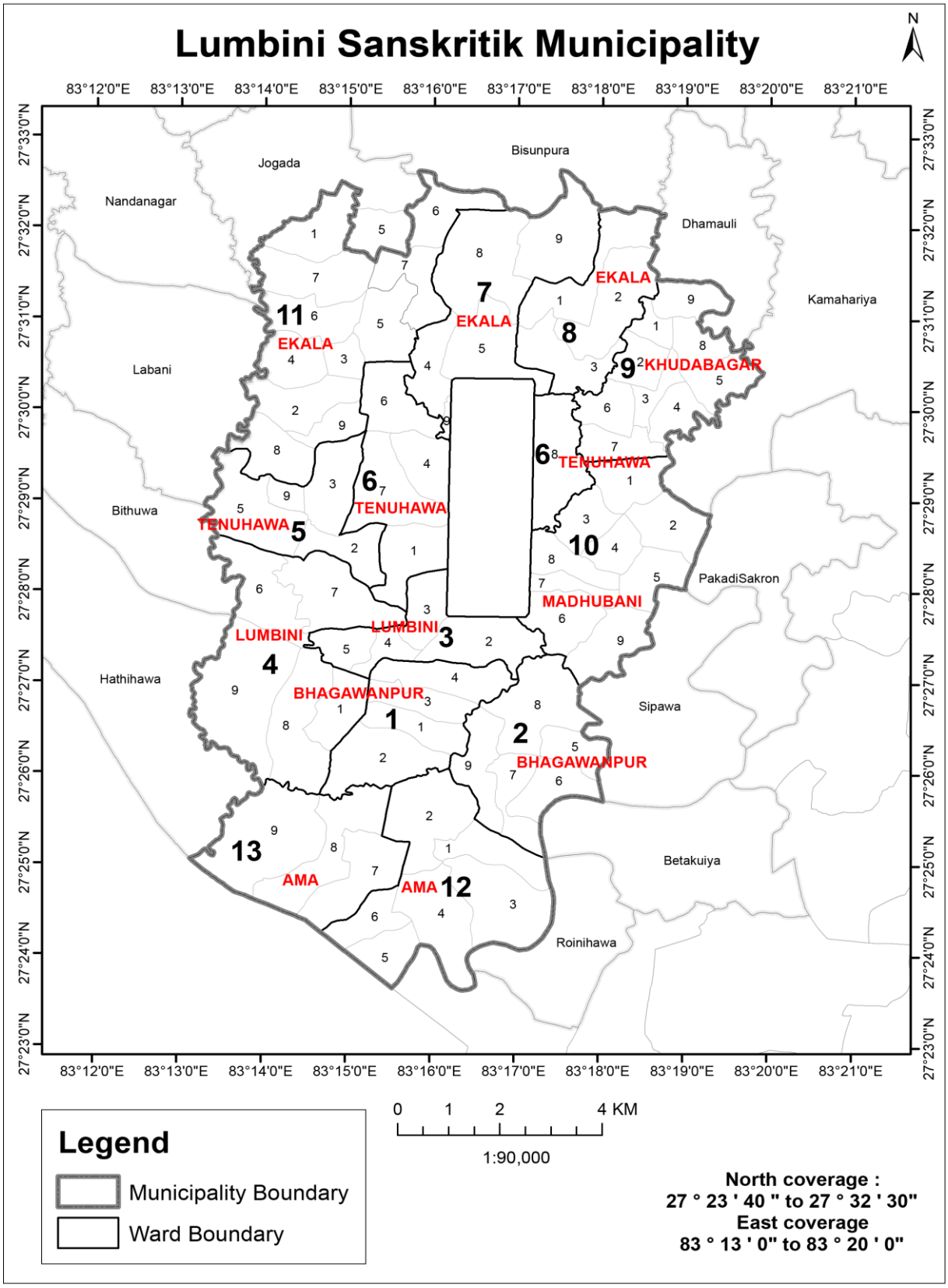

नक्सा नं. २: नगरपालिकाका साविकका वडा अनुसार वडा विभाजन

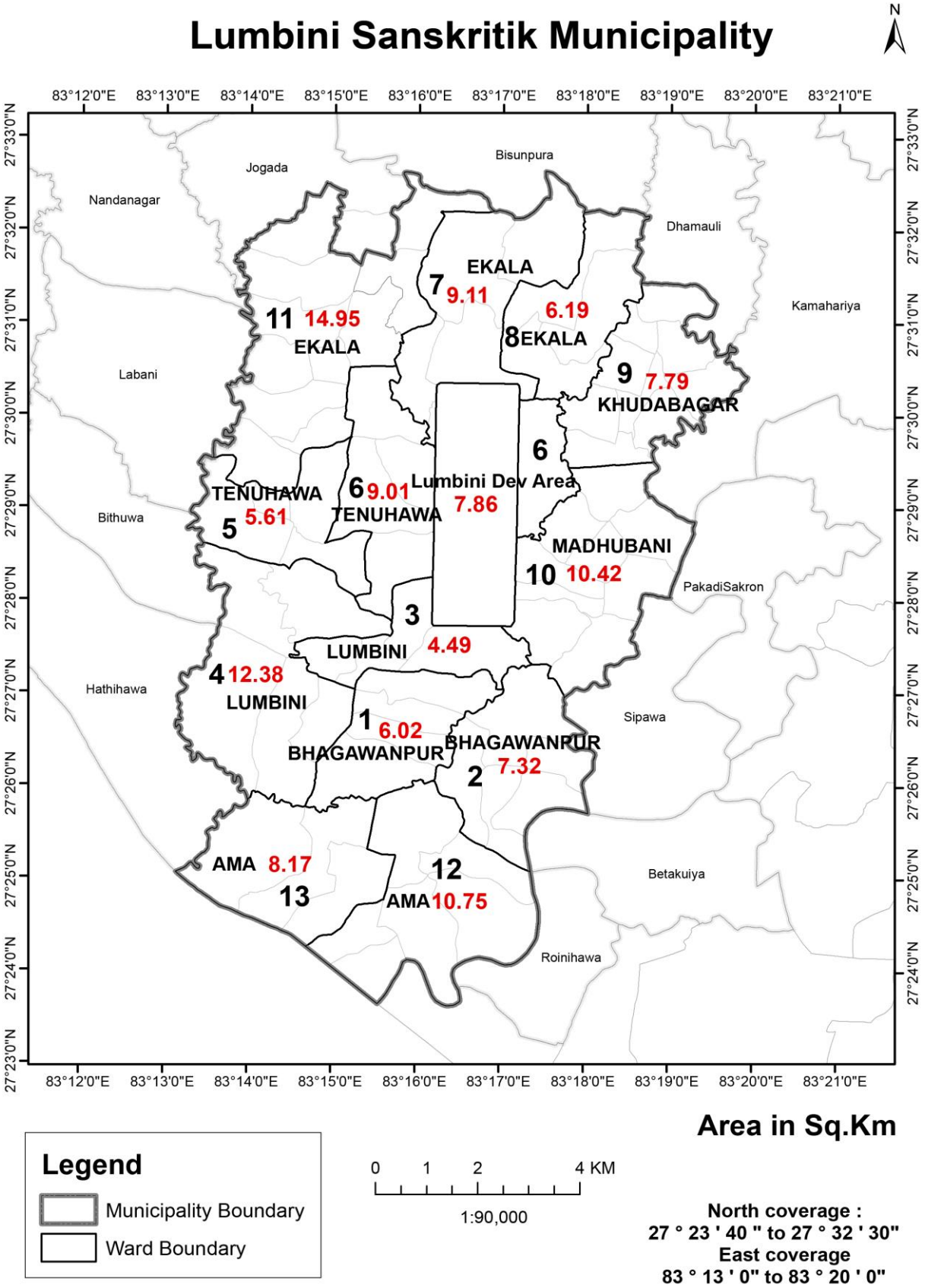

नक्सा नं. ३: नगरपालिकाको वडा अनुसार क्षेत्रफल विवरण

२.३ भौगोलिक अवस्थिति

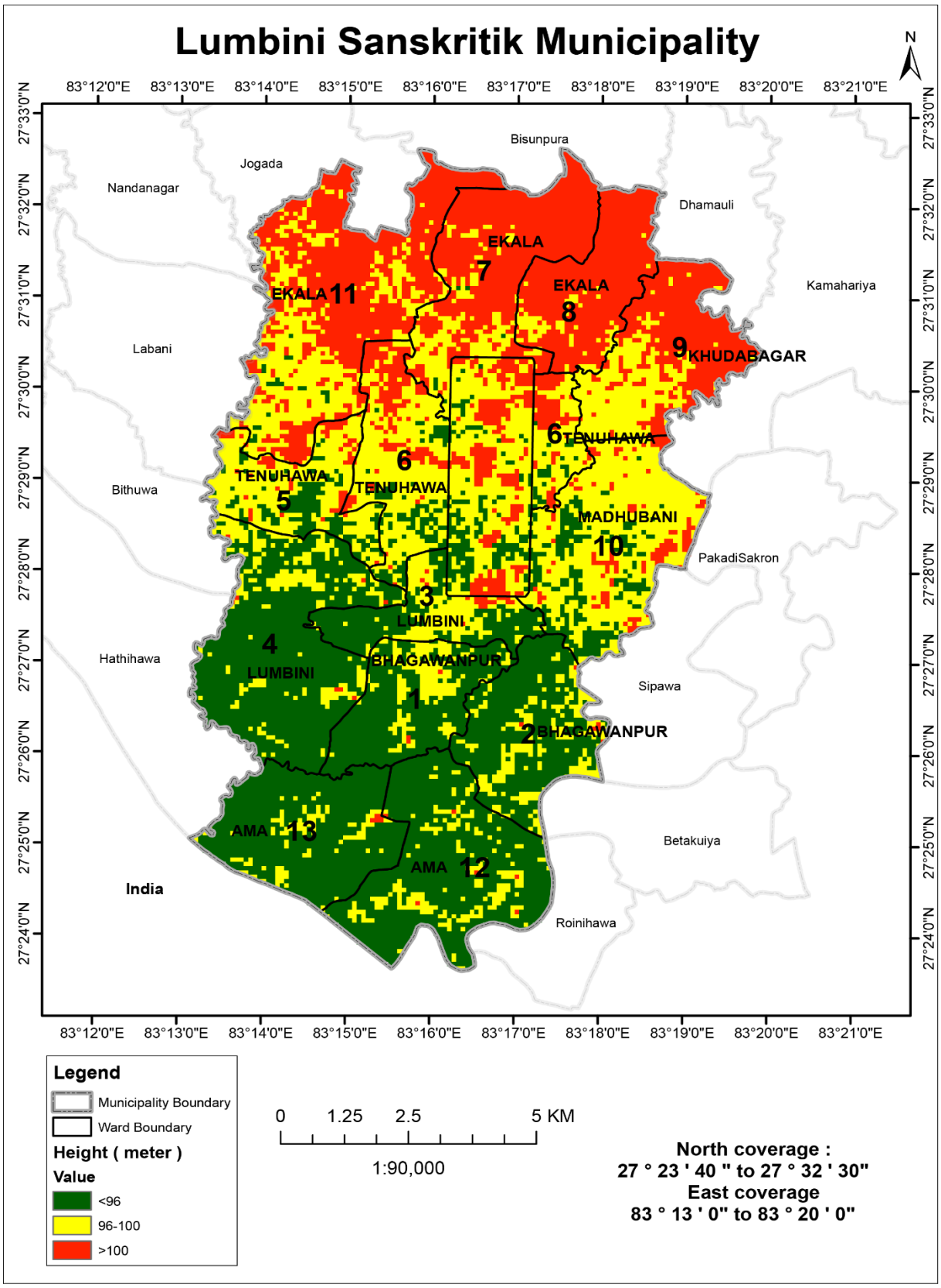

नक्सा नं. ४: नगरपालिकाको उचाई विवरण

रुपन्देही जिल्लामा अवस्थित करीब ११२.२१ व.कि.मी. क्षेत्रफल फैलिएको लुम्बिनी साँस्कृतिक नगरपालिकाको उत्तरमा गैडहवा गाउँपालिका, पश्चिमतिर कपिलवस्तु जिल्ला, दक्षिणमा सम्मरीमाई गाउँपालिका र भारत र पूर्वमा कोटहीमाई र मायादेवी गाउँपालिका रहेका छन् । जलाधार क्षेत्रको कमि नभएको यस नगरपालिकाको परिसरमा सानाठूला खोला तथा नदीहरु रहेका छन् । यो नगरपालिका समुन्द्री सतहदेखि ९६ मि. देखि १०० मि. को उचाईमा रहेको छ । लुम्बिनी साँस्कृतिक नगरपालिकामा १३ वटा वडा रहेका छन् ।

२.४ राजनैतिक तथा प्रशासनिक केन्द्र

नेपाल सरकार मन्त्रीपरिषदको निर्णयअनुसार २०७१ बैसाख २५ गतेको निर्णयबाट यस नगरपालिका घोषणा हुँदा लुम्बिनी साँस्कृतिक नगरपालिका नामाकरण गरिएको थियो । लुम्बिनी साँस्कृतिक नगरपालिकालको राजनैतिक तथा प्रशासनिक केन्द्र साविकको लुम्बिनी साँस्कृतिक नगरपालिकाको कार्यालयमा रहेको छ । यस नगरपालिकामा २०७३ फाल्गुन ९ गते सम्म १८ वर्ष पुरा भएका मतदाता संख्या ३४,३८३ रहेका छन् । महिलाको तुलनामा पुरुष ४,९२० जनाले बढि रहेका छन् । जहाँ पुरुषको संख्या १९,६५१ जना र महिलाको संख्या १४,७३१ जना रहेको छ । यस नगरपालिकामा १३ वटा वडामा २२ ओटा निर्वाचन केन्द्र रहेका छन् । जसको विवरण तलको तालिकामा उल्लेख गरिएको छ ।

तालिका नं. २: लुम्बिनी साँस्कृतिक नगरपालिकाको मतदाता विवरण

क्र.सं.	मदान केन्द्र	मदाता संख्या				वडा नं
		पुरुष	महिला	तेस्रो लिङ्गी	जम्मा	
१	भगवान माध्यामिक विद्यालय, भगवानपुर	१४१३	१०२२	-	२४३५	१
२	गौतमबुद्ध माध्यामिक विद्यालय, केवटलिया	६२२	४३२	-	१०५४	२
३	बलरामपुर मा.वि. बलरामपपुर	१२०६	८६९	-	२०७५	२
४	जामिया फैजुल इस्लाम मदरसा, सानोपडेरीया	६७७	५२१	-	११९८	३
५	पडरीया आधारभूत विद्यालय, ठुलोपडरीया	५९९	४६६	-	१०६५	३
६	अमारी आधारभूत विद्यालय, अमारी	९४९	६७१	-	१६२०	४
७	मायादेवि आधारभूत विद्यालय, मनौरी	५५७	३७२	-	९२९	४
८	तर्कुलहा माध्यामिक विद्यालय, ढोढहवा	१२२७	१०४६	-	२२७३	५
९	तेनुहवा मा.वि., तेनुहवा	११५२	८९८	-	२०५०	६
१०	नेपाल विद्युत प्राधिकरण, प्रशाखा कार्यालय, पर्सा	४०७	३११	-	७१८	६
११	कर्महवा मा.वि., कर्महवा	११२६	९०५	-	२०३१	७

१२	अधियारी माध्यामिक विद्यालय, एकला	१०४९	७९५	-	१८४४	८
१३	खुदावार मा.वि., सोनवर्षी	८९९	७१५	१	१६१५	९
१४	मदरसा वैतुल ओलुम, पिपरा	५८६	४४९	-	१०३५	९
१५	मधुवनी आधारभूत विद्यालय, महिलवार	९९६	७५३	-	१७४९	१०
१६	वडा कार्यालयको भवन, मधुवनी	९२५	६७६	-	१६०१	१०
१७	बालज्योती आधारभूत विद्यालय, धुपही	६५२	४८०	-	११३२	११
१८	मोगलहा नरेन्द्रपुरी मसिनबाबा मा.वि., विचौवापुर	११०१	८८८	-	१९८९	११
१९	सरस्वती माध्यामिक विद्यालय, महदेवा	४३९	३०९	-	७४८	११
२०	आमा मा.वि., आमा	५३८	३८५	-	९२३	१२
२१	दुर्गा आधारभूत विद्यालय, अमहवा	१३५७	९७४	-	२३३१	१२
२२	कालिदह नि.मा.वि., कालिदह	११७४	७९४	-	१९६८	१३
	जम्मा	१९६५१	१४७३१	१	३४३८३	

स्रोत : निर्वाचन आयोग, २०७४

२.५ भूक्षेत्र (टोपोग्राफी)

२.५.१ माटोको बनावट र उर्वराशक्ति

प्राकृतिक सम्पदाको हिसाबले यो नगरपालिका कृषिको लागि उपयुक्त उर्वर भूमिको धनी नगरपालिका हो। यस क्षेत्रमा करिव ९०.६१ प्रतिशत जमिन खेतीपातीको लागि योग्य भएको देखिन्छ। करीव ४.९९ प्रतिशत जमिन वनजंगलले ओगटेको छ भने १.७१ प्रतिशत जलक्षेत्रले ओगटेको छ। नगरपालिकाको प्रमुख नगदे, खाद्यान्न तथा अन्न बालीहरुमा उखु, धान, गहुँ, मकै, मास, मुसुरो, अरहर, आलस, तोरी आदी हुन्।

२.५.२ भू-आकृति तथा माटोको बनोट

लुम्बिनी साँस्कृतिक नगरपालिका चुरे पर्वत श्रृङखलाभन्दा दक्षिण तर्फ समथर भावर प्रदेश समथर तराइ क्षेत्रमा रहेको छ। भू-आकृतिमा भएको फरकअनुसार यस क्षेत्रमा पाइने माटोको बनोटमा पनि फरक पाइन्छ, जुन देहायअनुसार रहेको छ :

(क) मध्य भावर क्षेत्र :-चुरे पर्वत श्रृङखलाको दक्षिणी फेदमा यो क्षेत्र रहेको छ। यस क्षेत्रमा ग्राभेल, वालुवा, फुस्रो, रातो हल्का दोमट तथा अलि चिम्टाइलो किसिमको माटो पाईन्छ। यस क्षेत्रको माटो Sandy Loam, Cobbles र Pebbles को आधिक्यता रहेको छ।

(ख) दक्षिणी तराइ क्षेत्र :- नगरपालिकाको दक्षिणी भूभागमा अवस्थित यस क्षेत्रमा चिम्टाइलो, बलौटे र दोमट माटो पाइन्छ।

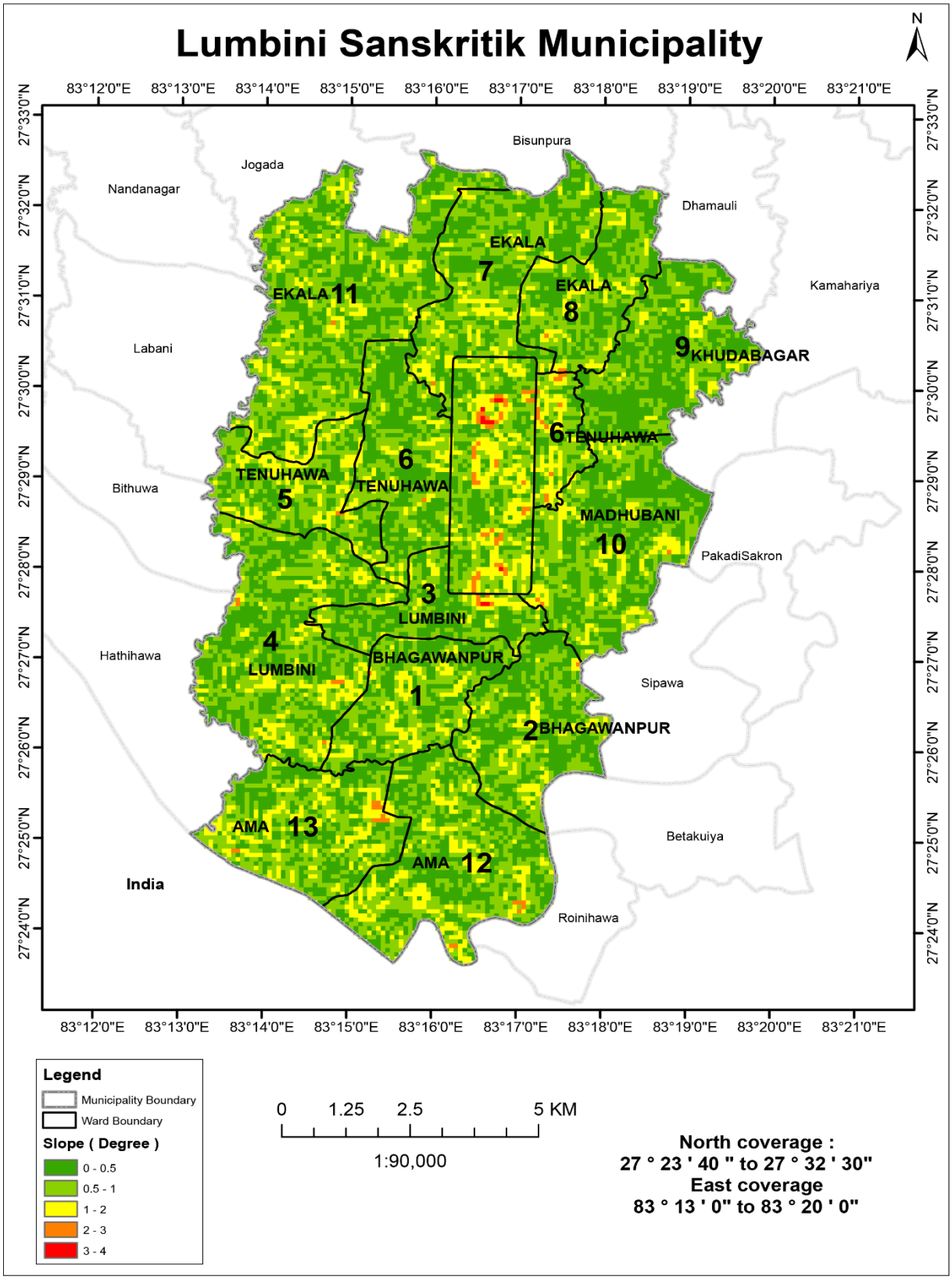

नक्सा नं. ५: नगरपालिकाको भिरालोपना

“क” वर्ग : Slope <1^0 (गहिराई पर्याप्त भएको, खेतीपाती र वनको लागि उपयुक्त माटो)

लगभग एउटै सतह भएको, कृषिको आवश्यकताअनुरुप माटोको गहिराई पर्याप्त भएको जमिनलाई क वर्गमा राखिएको छ । नदीको किनारमा परेको जग्गाबाहेक यस समूहको जग्गामा ठूलो भू-क्षय हुने समस्या नदेखिने र भू-बनौटको स्थायित्वमा कुनै कुराको असर नपर्ने हुँदा यस प्रकारको जग्गामा परम्परागत वा आधुनिक दुवै प्रविधिबाट खेती गर्न सकिन्छ । तर वर्षाको समयमा वर्षाको सोझो प्रहारबाट हुन सक्ने भू-क्षय रोक्ने उपाय अपनाउनु पर्दछ । सामान्य अवस्थामा वर्षे पानीको सतहगत प्रवाह र माटोको चिस्यानको मात्राले जमिनको उपयुक्तता निर्धारण गरेको हुन्छ । मनसुनको समयमा वर्षाको पानी सजिलैसँग बगेर जाने वा पानी नजम्ने खालको माटो भएमा कृषि चरन वा बनस्पतीको लागि त्यस्तो जग्गा उपयुक्त हुन्छ । भूमिगत जलसहत निकै माथि भएको तथा सतहगत पानी बगेर नजाने वा जमेर बस्ने जमिन पनि “क” वर्गको जमिनमा पर्दछ । धेरैजसो अन्नवालीलाई यस प्रकारको अवस्था उपयुक्त नभएता पनि यस्तो जमिनमा धान खेती राम्ररी गर्न सकिन्छ । हिउँदमा गहुँ वा अन्य अन्नहरूको खेती माटोमा रहने चिस्यानको भरमा गर्न सकिन्छ । गर्मीयाममा त्यहाँको तापक्रममा मिल्ने गर्मी बालिको खेति सिंचाईको सहयोगमा गर्न सकिन्छ ।

“ख” वर्ग : Slope 1°-5° (माटोको गहिराई पर्याप्त भएको, पानीको निकास राम्रोगरी हुने कान्ला बनाई खेती गर्न सकिने)

यस्तो जमिनमा माटोको गहिराई पर्याप्त हुन्छ र पानी सतहमा तथा अर्धभूमिगत अवस्थामा समेत सजिलै निकास हुन्छ । मनसुनी खेती गर्नका लागि यस्तो भूमिमा गराहरू बनाउनु पर्दछ । सतहगत जलप्रवाह एवं अर्धभूमिगत पानीको निकासलाई भू-क्षय हुन नपाओस भनी नियन्त्रणका उपायहरू अपनाउनु पर्दछ । माटोका भौतिक गुणहरू तथा जमिनको भिरालोपनका कारण वर्षाको पानीबाट नयाँ खोल्सीहरू बन्ने र ती खोल्सीहरू प्रकारान्तरमा चौडा हुँदै गएर भू-क्षयको प्रवृत्ति बढ्ने हुनाले यस वर्गको जमिनको संरक्षण गर्न विशेष ध्यान दिनु पर्दछ ।

यस वर्गको जमिनमा पराम्परागत, मध्यम वा आधुनिक विधिबाट खेती गर्न सकिन्छ । मनसुनको समयमा हुने वर्षाका कारण चरन तथा वनस्पतिलाई पनि मनग्गे फाइदा पुग्दछ । यस्तो जमिनमा धान खेती गर्न सकिन्छ । सिंचाई सुविधा उपलब्ध भएको छ भने माटो दानादार भएको अवस्थामा समेत धानबाली लगाउन सकिन्छ । सिंचाइ भएमा हिउँदे एवं बसन्ते बाली पनि लगाउन सकिन्छ ।

२.६ हावापानी

जलवायुको हिसाबले यस नगरपालिका उष्ण प्रकारको हावापानी रहेको छ। प्रदेशीय हावापानी पाइयता पनि बाह्रै महिना एकैनासको हावापनी हुँदैन। चैत्र महिनादेखि आश्विनको सुरुसम्म गर्मी हुन्छ। आश्विन, कार्तिक र फागुनमा यहाँको हावापानी समशितोष्ण हुन्छ भने मंसिर, पौष र माघमा निकै जाडो हुन्छ। जेष्ठको अन्त्य देखि आश्विनको सुरुसम्म मनसुनी वायुका कारण प्रशस्त वर्षा हुने गर्छ। गर्मीयाममा लुम्बिनी साँस्कृतिक नगरपालिकाको औषतम तापक्रम अधिकतम ३६.४ डिग्री सेल्सियस पुग्छ भने हिउँदमा औषतम न्युनतम ८.२ डिग्री सेल्सियससम्म पुग्ने तथ्यांकले देखाएको छ। रुपन्देही जिल्लाको १२ महिनाको औषत तापक्रम र वर्षाको विवरण तलको तालिकामा दिइएको छ।

तालिका नं. ३: रुपन्देहीको तापक्रम विवरण (१९८१-२०१०)

रुपन्देहीको मौसमी विवरण (सन् १९८१-२०१०)												
महिना	जनवरी	फ्रेबरी	मार्च	एप्रिल	मे	जुन	जुलाई	अगष्ट	सेप्टेम्बर	अक्टुबर	नभेम्बर	डिसेम्बर
अधिकतम औषत तापक्रम °C	२१.०	२५.४	३१.३	३६.१	३६.४	३५.५	३३.०	३३.४	३३.०	३२.२	२८.९	२४.१
न्यूनतम औषत तापक्रम °C	८.८	१०.७	१४.६	१९.९	२३.६	२५.७	२५.९	२५.९	२४.७	२०.३	१४.५	१०.२
सरदर वर्षा mm	१७.७	१९.२	१६.७	२६.४	८२.३	२६९.४	५४५.६	३९५.५	२५३.५	७७.५	८.२	१३.३

स्रोत: जल तथा मौसम विज्ञान विभाग, २०६८

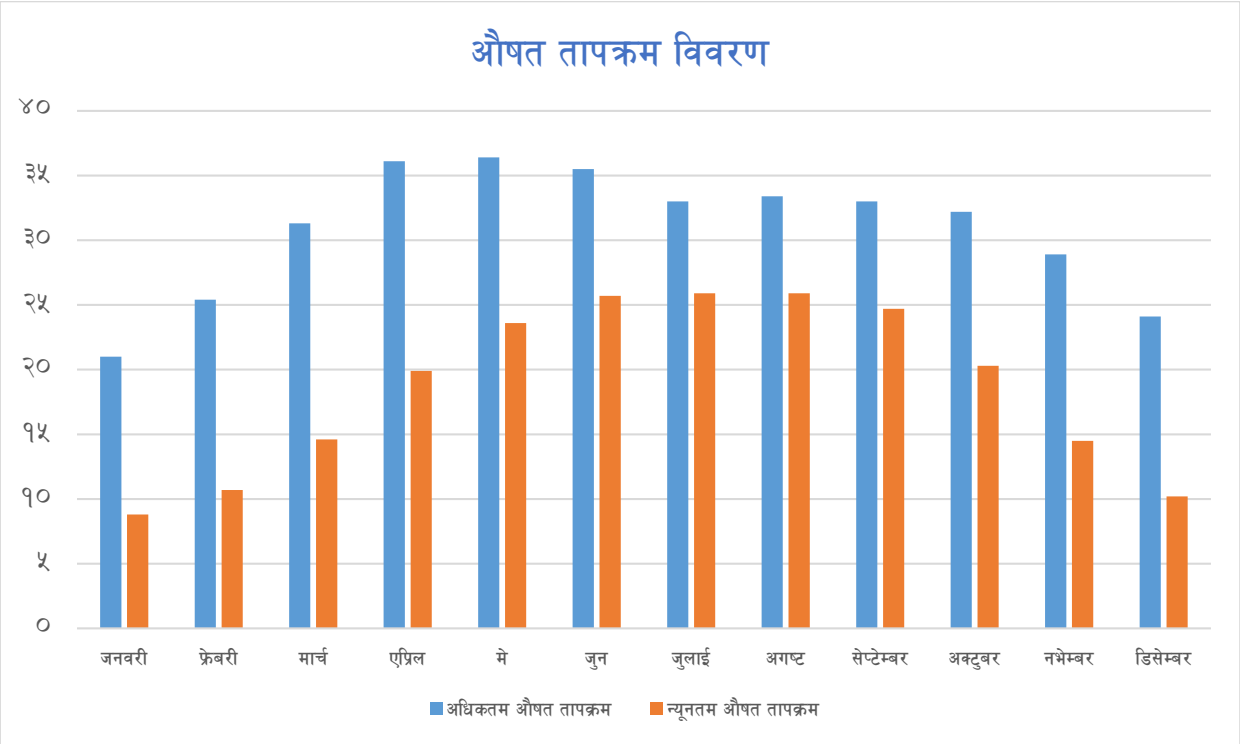

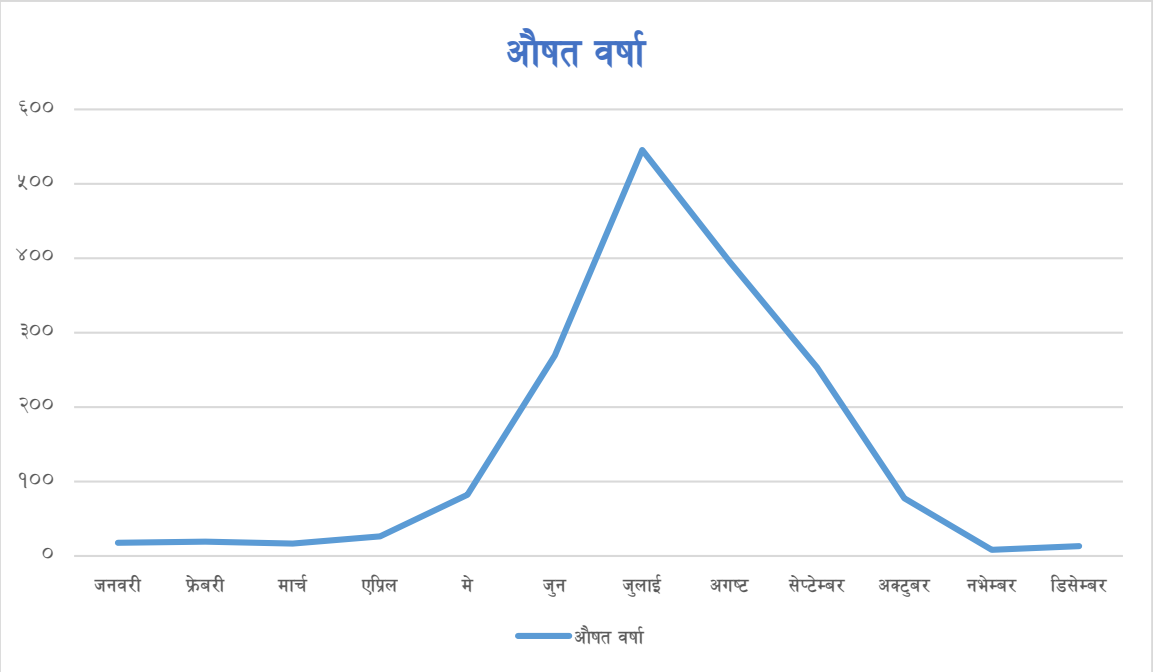

२.७ नगरपालिकामा रहेको सम्भाव्यता र अवसर

नगरपालिकामा रहेका सम्भाव्यता र अवसर अन्तर्गत यातायात सेवा, सूचना प्रविधि, शैक्षिक प्रशिक्षण केन्द्र, वित्तीय सेवा, बैदेशिक रोजगार, तालतलैया तथा नदीनालाहरुमा माछापालन व्यवसाय, आधुनिक कृषि व्यवसाय जस्ता थप आर्थिक विकासका सम्भाव्यताका क्षेत्रहरू रहेका छन्।

समग्रमा यस लुम्बिनी साँस्कृतिक नगरपालिकाको नगरपालिका क्षेत्रमा हेर्दा कृषि पेशा अंगाल्ने घर परिवारको संख्या उच्च रहेको छ। नगरमा रहेको खेती योग्य जमिनमा खाद्यान्नको साथै अन्य नगदे तरकारी बाली, फलफूल, उखु, तोरी, तरकारी मसला तथा जडीबुटी र पशुजन्य उत्पादन बृद्धि गर्न सकिने प्रशस्त सम्भावनाहरू रहेको छ। आधुनिक कृषि प्रविधि, मल तथा औजारको अभाव हुनाको साथै सो को अधिकतम लागत मूल्यले गर्दा सो को प्रयोगमा कमी हुन गई कृषि उत्पादनमा आवश्यकताअनुसार वृद्धि हुन सकेको छैन। जनचेतना, सीप तथा व्यावसायीकरणको अभिवृद्धि, प्रविधि हस्तान्तरणको साथै आवश्यक प्रविधि, मल, कर्जा बीउ बिजनको उपलब्धतामा सरलीकरण गरेर कृषि तथा पशुजन्य उत्पादनमा वृद्धि ल्याई आर्थिक स्थितिमा सुधार ल्याउन सकिने प्रशस्त सम्भावनाहरू रहेको छ।

नगरमा रहेको अत्यन्त उर्वर भूमिमा वस्ती विकास तथा अन्य निर्माणले गर्दा खेतीयोग्य भूमिको उपलब्धतामा दिन प्रतिदिन कमी हुँदै गएको छ भने अर्को तर्फ माटोको उर्वराशक्ती क्रमश: क्षीण हुँदै उत्पादन र उत्पादकत्वमा ह्रास आएको देखिन्छ। जथाभावी हुने गरेको वस्ती विकासलाई व्यवस्थित गर्नाको साथै पुराना परम्परागत कूलोहरूको मर्मत सुधार गरी माटोको उर्वराशक्ती बढाई वातावरणीय प्रदुषण कम गर्न सकेमा भावी पुस्ताको लागि एउटा बस्न लायक स्थानको जोहो गर्न सकिनेछ।

नगरपालिकाको ग्रामीण क्षेत्रमा दुग्ध उत्पादन तथा पशुपञ्छी उत्पादनको प्रशस्त सम्भावना रहेको हुँदा यो व्यवसायलाई विस्तार गर्नुको साथै यातायात सेवालाई सर्वसुलभ तरिकाले उनीहरूको पहुँचसम्म विस्तार गर्न सकेको खण्डमा धेरैवटा स्थानहरूमा दुध चिस्यान केन्द्र, कोल्ड स्टोर खोल्न, मासुजन्य उद्योग, आदि विकास गर्न सकिनेछ। जसबाट रोजगार श्रृजना गरी समग्र नगरपालिकाको आयमा वृद्धि गर्न सकिने प्रशस्त सम्भावना देखिन्छ।

यस नगरपालिकामा भएका प्राकृतिक श्रोत र साधनलाई व्यवस्थित तथा वातावरणमैत्री प्रविधि अपनाएर उचित प्रयोग गर्न सकेमा सो क्षेत्रले कतिपय ग्रामीण इलाकाहरूमा स्थानीय स्तरमा आवश्यक रोजगार श्रृजना गर्नाको साथै स्थानीय श्रोत परिचालनमा समेत दिगोपना ल्याउन सकिने देखिन्छ।

नगरपालिकाका क्षेत्रमा प्राकृतिक नदी तथा खोलाहरु भएको र थप केही अन्य ठाउँहरूमा ताल निर्माण गरी माछापालन व्यवसाय गरेमा सजिलैसँग रोजगारीका अवसरहरू बढ्ने र खासगरी भारतबाट आयात हुने माछा प्रतिस्थापन भई स्वदेशकै माछाले बजार लिने सम्भावना रहेको छ।

नगरपालिका तथा नेपालमै बेरोजगारी बढ्दै गइरहेको र सरकारी तथा गैरसरकारी क्षेत्रमा रोजगारीको प्रशस्त अवसरहरू नभएकोले बैदेशिक रोजगारीमा आकर्षण बढेको देखिन्छ। यस नगरका इच्छुक युवाहरूलाई सिपमुलक तालिम प्रदान गर्नसके नगरको आर्थिक विकासमा यस क्षेत्रले ठुलो योगदान पुऱ्याउने प्रशस्त सम्भावना देखिन्छ।

यसका अतिरिक्त लुम्बिनी साँस्कृतिक नगरपालिकाको विकासका लागि विभिन्न सम्भावनामूलक उपायहरुलाई निम्नानुसार उल्लेख गर्न सकिन्छ।

- ✓ नगरपालिका क्षेत्र भित्र रहेका नदी तथा खोलाहरुबाट आधुनिक कुलो तथा नहर मार्फत् पानी सिंचाई गरी व्यावसायीक रुपमा खेती गर्न सके कृषि उत्पादनमा उल्लेखनीय वृद्धि हुन सक्छ।
- ✓ स्थानीय कच्ची सडकको स्तर वद्धि गरी कालोपत्रे गर्न सके स्थानीय वासिन्दाले भरपुर सुबिधा लिनुका साथै समग्र नगरपालिकाको सुन्दरतामा बृद्धि हुन सक्छ।
- ✓ तरकारी, पशुपालन तथा अन्य कृषी उत्पादनको बजारको लागि समस्या नभएकोले व्यवसायिक कृषि उत्पादनलाई नै जोड दिनु सहज तथा उचित देखिन्छ।
- ✓ नगरपालिका क्षेत्रमा थप औद्योगिक विस्तार गर्न सके स्थानीय स्तरमा रोजगारी बृद्धि गर्नसक्ने प्रशस्त सम्भावना देखिन्छ।
- ✓ यस क्षेत्रमा विभिन्न ऐतिहासिक, धार्मिक, साँस्कृतिक स्थानहरु रहेकाले पर्यटन विकास गर्न सकिने प्रशस्त सम्भावना रहेको छ।
- ✓ सरकारी, गैरसरकारी तथा निजी संघसंस्थाहरु यस क्षेत्रमा क्रियाशिल रहेकाले नगरपालिकाको विकासमा साझेदारी हुन सक्ने देखिन्छ।
- ✓ नगरपालिका क्षेत्रमा उपभोक्ताहरुको वृद्धि भैरहेको सन्दर्भमा उद्योग, व्यापार र वाणिज्यको विकास हुन सक्ने सम्भावना देखिन्छ।

२.८ नगरपालिकाको समस्या, चुनौती, अवसर र सम्भावनाहरु

लुम्बिनी साँस्कृतिक नगरपालिकाको सामाजिक तथा भौतिक विकासका लागि विद्यमान चुनौती तथा समस्याहरुलाई निम्न बुँदामा संक्षेपिकरण गर्न सकिन्छ ।

- ✓ ताल, उर्बर कृषि जमिन, नदी नाला, सम्म भौगलिक अवस्था र जैविक विविधता जस्ता प्राकृतिक सम्पदाको यथेष्ट उपलब्धता देखिन्छ ।
- ✓ शिक्षित मानविय श्रोतमा वृद्धि हुँदै गएको देखिन्छ ।
- ✓ युवा जनसमुदायको बाहुल्यता देखिन्छ ।
- ✓ राष्ट्रिय राजमार्ग प्रणालीसंग आवद्ध भएको छ ।
- ✓ शिक्षा केन्द्रहरुको संचालनमा व्यवस्था
- ✓ पर्यटन क्षेत्रको विकास
- ✓ भारतसंगको खुल्ला सिमाना
- ✓ जनसहभागितामा कमि
- ✓ नगरपालिकाको क्षेत्रभित्र आवश्यक रोजगारमुलक उद्योगधन्दा, कलकारखाना नहुनु ।
- ✓ नगरपालिका क्षेत्रमा खानेपानी तथा सार्वजानिक चर्पीको अझै पनि उचित व्यवस्थापन हुन नसक्नु ।
- ✓ नगरपालिका क्षेत्रभित्रका धेरै सडकहरु कच्ची तथा कम गुणस्तरको रहनु ।
- ✓ कृषीयोग्य भूमी भएतापनि व्यवसायिक खेतीको विकास हुन नसक्नु ।
- ✓ आयश्रोतको कमिले नगरपालिकाको स्तरीय विकास प्रकृयामा समस्या उत्पन्न हुनु ।
- ✓ बढ्दो शहरीकरणलाई व्यवस्थित बनाउन नसक्नु ।
- ✓ आकासे पानीमा निर्भर सिचाई
- ✓ पराम्परागत कृषि प्रणालि
- ✓ वर्षेनी डुवान तथा कटानको समस्या कृषीयोग्य भूमि खण्डिकृत हुदै प्रयोग विहीन हुनु ।

२.९ नगरपालिकाको अन्तर नगरपालिका/गाउँपालिका सम्बन्ध

नगरहरुको बिच कुनै न कुनै रुपमा एक आपसमा सम्बन्ध रहेको हुन्छ। सम्बन्धको प्रकृति र दुरी नगरहरू बिच फरक-फरक हुन सक्छ। मानव विकासको निम्ती विभिन्न स्थानहरूमा आवत जावत गर्नु पर्ने, उपलब्ध स्रोत र साधनको परिचालन गर्ने क्रममा एक नगरपालिकाले अर्को नगरपालिकामा निर्भर रहनु पर्ने हुन्छ। ती अन्तरनिर्भताका मुख्य क्षेत्रहरू, यातायात, बसाईसराई, कृषि तथा पशु उपज, पर्यटन, रोजगारी, प्राकृतिक स्रोत उपयोग एवं व्यवस्थापन, शिक्षा, स्वास्थ्य आदि हुन्। यस नगरपालिकामा भएका विविध खाले सुविधा प्राप्त गर्न अन्य नगरपालिका तथा गाउँपालिकाबाट आउने गरेको देखिन्छ। तराई क्षेत्र पहाडी जिल्लाहरूको तुलनामा सुविधा

सम्पन्न भएकोले बसाई सराईको प्रवृत्ति निकै बढी देखिन्छ। मौसमी रोजगारको लागि पहाडबाट तराई झर्ने प्रचलन रहेको देखिन्छ। यी विविध कारणले अन्तरनगरपालिका सम्बन्ध अझ बढी सुदृढ भएको देखिन्छ।

साथै, यस नगरपालिकाको छिमेकी नगरपालिका/गाउँपालिका तथा जिल्ला विकास समिति जस्ता सरकारी निकायहरुसंग राम्रो सम्वन्ध रहेको छ। फलत: यस क्षेत्रको विकासात्मक कृयाकलापको सञ्चालनमा समन्वय गर्ने गरिएको छ। त्यसैगरी विभिन्न राष्ट्रिय तथा अन्तराष्ट्रिय गैर सरकारी संस्थासँग समेत राम्रो सम्वन्ध रहेको छ।

२.१० नगरपालिका विकासमा देखिएका समस्या तथा चुनौतीहरू

बढ्दो जनसंख्या सँगै तीब्र गतिमा विकास भैरहेको शहरोन्मुख ग्रामिण बस्तीहरूको योजनाबद्ध विकासमा देखिएका चुनौतीहरू निम्नानुसार छन् :

- ✓ बस्तीहरूको विकासका लागि योजनाबद्ध प्रयास हुन सकेको छैन। बस्तीहरूमा सुविधा बर्गिकरण (Zoning) को आधारबाट आवास क्षेत्र, औद्योगिक क्षेत्र, सार्वजनिक खुला क्षेत्र, हरित क्षेत्र, अस्पताल विद्यालय तथा कार्यलय क्षेत्र आदि गरी शहरी क्षेत्र लगायत शहरोन्मुख एवं ग्रामीण क्षेत्रहरूको किटान गर्न सकिएको छैन।
- ✓ बस्तीहरूको प्राकृतिक वातावरणमा सुधारका लागि सार्वजनिक एवं निजी रुपमा बृक्षारोपण गर्न योजनाबद्ध प्रयास हुन सकेको छैन। शहरी बस्तीहरूबाट उत्सर्जन हुने फोहोरमैलालाई संकलन र प्रशोधन गरी बस्तीहरूको वातावरणलाई प्रतिकुल बनाउने कार्य रोक्नु पर्ने र ठुला बस्तीहरूमा छाडा पशुहरूको व्यवस्थापन तथा पशु हाट बजारको समेत व्यवस्था गर्नुपर्ने देखिन्छ। खोलानालामा ढल निकास गरी पानी प्रदुषण भइरहेको हुँदा प्रशोधन प्रणालीको विकास हुनुपर्ने देखिन्छ।
- ✓ सार्वजनिक निर्माण कार्यहरूमा सम्बन्धित निकाय एवं कार्यालयहरू बिच समन्वय हुन नसकि पुर्वाधारहरूको दिगो निर्माण हुन सकेको छैन। यस सम्बन्धमा स्थानीय निकाय तथा नागरिक समाजसँग समन्वय हुनु जरुरी रहेको देखिन्छ।
- ✓ लुम्बिनी साँस्कृतिक नगरपालिकाको बैज्ञानिक बसोबास योजनाको आधार तयार गरी व्यवस्थित विकासमा जोड दिनु आवश्यक देखिन्छ। बस्तीहरूको विकासको लागि गुरुयोजना बनाई आवासिय क्षेत्र, व्यवसायिक क्षेत्रहरू, औद्योगिक क्षेत्र, पार्क, उद्यान र खेलमैदान जस्ता सार्वजनिक क्षेत्र तथा कार्यालय एवं संघसंस्थाहरूको लागि क्षेत्र निर्धारण गर्न जरुरी देखिएको छ।

२.११ सिमसार क्षेत्र

नदी, नाला, तलाउ, पोखरी, कुवा, धाप तथा दलदले क्षेत्रहरू खासगरी जहाँ जमिन लुक्दैन पानी सुक्दैन त्यस्ता क्षेत्रहरूलाई सिमसार भनिन्छ। यस नगरपालिका क्षेत्र भित्रका विभिन्न तालतलैया तथा पोखरीहरू रहेका छन्। ती ताल क्षेत्रहरूमा विभिन्न किसिमका दुर्लभ चराचुरुङ्गीहरू र सरिसृप (Reptiles) हरूको बास मानिन्छ। यस नगरपालिकामा साना ठुला गरी थुप्रै प्राकृतिक ताल तलैया तथा पोखरीहरु रेकर्ड गरिएको छ। यी ताल तलैया तथा पोखरीहरु जैविक विविधताले भरिपूर्ण रहेका छन्।

२.१२ नदि नाला तथा ताल पोखरीहरुको विवरण

नगरपालिकाका विभिन्न भौगोलिक क्षेत्र तथा वडाहरूमा फैलिएर रहेका नदि नाला, खोला, तालतलैयाहरु र असंख्य पोखरीहरूले प्रशस्त जलभण्डार गर्नुका साथै विभिन्न किसिमका जलचरहरू र पंछीहरूलाई सुरक्षित बासस्थानको रुपमा आश्रय दिइरहेको पाइन्छ। साथै यस्ता पोखरीहरूबाट पशुहरूले पानी पिउने र किसानहरूले समेत बेलाबखत आंशिकरुपमा सिंचाईको लागि पानीको प्रयोग गरेको देखिन्छ। मानव वस्तीको विकास र बसाईसराईको चापका साथै अनुत्पादक पशुहरूको अत्याधिक चरीचराउ र उपयोगले प्राकृतिक पोखरीहरूमा भू-क्षय भई पुरिने क्रम जारी छ । यस्ता प्राकृतिक पोखरीहरूको पुनरुद्धार गरी माछा पालन गरेमा नगरपालिकाका जनताका लागि आवश्यक माछाको आपुर्ति हुने मात्र नभई कतिपय तालहरूमा पर्यटकिय आकर्षणको रुपमा जल विहार र नौकायन समेत गर्न सकिने देखिन्छ। यस नगरपालिकामा रहेका ताल पोखरीहरुको विवरण तलको तालिकामा उल्लेख गरिएको छ।

तालिका नं. ४: पोखरीहरुको विवरण

सि.नं.	पोखरी बिवरण	वडा नं
१	खुसन्डीहवा पोखरी	५
२	तरकुलैया	५
३	पुनिया पोखरी	५
४	मदर्शा पोखरी मोहसढ	५
५	मर्दशा पोखरी मोगलाह	५
६	हगनी पोखरी	६
७	ठूलो पोखरी पूर्व डिही पोखरी	६
८	ढोढहवा पोखरी	५
९	वेलाह डिही पोखरी	५
१०	भुढहईया पोखरी	५

सि.नं.	पोखरी बिवरण	वडा नं
७७	खम्मे गडाहा पूर्व तर्फ	४
७८	हरनहवा गडाहा	३
७९	महरहीया गड्डी	३
८०	सोहिया गड्डा	३
८१	बगाहिया र ताल	४
८२	चमार टोल दक्षिण गड्डी	४
८३	चानवाली	४
८४	चनीवा नाला	४
८५	ठुलो महुवारी गड्डा	४
८६	कर्महवा उच्च मा.वि. देखि पश्चिम दक्षिण पोखरी	७

सि.नं.	पोखरी बिवरण	वडा नं
११	मनोहर वडी पोखरी	५
१२	भरवलिया गाउ देखि दक्षिण गढहा	८
१३	भरवलिया गाउको विच गढहा	८
१४	भरवलिया गाउ देखि पश्चिम गढहा	८
१५	प. भरवलिया गाउ देखि दक्षिण पूर्व गढहा	८
१६	श्री अधियारी नि.मा.वि. अगाडीको पोखरी	८
१७	भगतपुरवा गांउ देखि उत्तर पूर्व गढहा	८
१८	भगतपुरवा गांउदेखी उत्तर र भैसहिया चोकको विचमा मेनरोड नजिक पोखरी	८
१९	उतर शिवगढिया र ठूलो शिवगढिया को विच गडहा	७
२०	ठूला शिवगढिया गांउ देखि पूर्व गांउमै गढहा	७
२१	अधियारी गाउं देखि उतर पश्चिम गढहा	७
२२	ठूलो धुपही मन्दीर नजिक पूर्व गढहा	११
२३	पश्चिम चिरपुरवा गांउ देखि दक्षिण तजिमूल्लाह मु.को घर नजिक	११
२४	गनवरिया गांउ देखि दक्षिण पोखरी	११
२५	कर्मला पोखरी कर्महवा गांउ देखि दक्षिण	७
२६	भैसहिया गांउ देखि पश्चिम गढहा	७
२७	वनरहवा गांउ देखि उतर पोखरी	७
२८	भगवानपुर गांउ देखि पूर्व वडका पोखरी	१
२९	योगेन्द्र पाण्डेको घर देखि पश्चिमको पोखरी	१
३०	खुनगाईमा पर्ने सिङडहवा पोखरी	१
३१	नन्दनगरमा पर्ने गांउ पश्चिमको पोखरी	१

सि.नं.	पोखरी बिवरण	वडा नं
८७	कर्महवा उच्च मा.वि. देखि पूर्व उत्तर पोखरी	७
८८	लम्तीया पोखरी	१
८९	चौखनीया पोखरी	११
९०	नौखा डिही	११
९१	लोदहा डिही	११
९२	वीचवापुर	११
९३	महदेउवा	११
९४	मनिकापुर	११
९५	धुवाधार पोखरी	११
९६	मटखाना पोखरी	११
९७	गडीडिही पूर्व पोखरी	११
९८	गडीडिही पश्चिम पोखरी	११
९९	पण्डितपुर पोखरी	११
१००	नन्दनगर (गाउँ पूर्व नाला)	१
१०१	मनरहवा गाउँदेखी पूर्व गडाहा	७
१०२	बनरहवा गाउँदेखी पूर्व सोतका पोखरी	७
१०३	बनरहवा गाउँदेखी दक्षिण गडाहा	७
१०४	हगनी गोथाहा नाला	४
१०५	चमार टोलको गडही	४
१०६	मनौरा गाउँको दक्षिण गडाहा	४
१०७	मतिखनवा गडही	४

सि.नं.	पोखरी बिवरण	वडा नं
३२	किर्तीपुर गांउ पश्चिम पोखरी	१
३३	गांउ पश्चिम मुरौवा पोखरी	१
३४	खुनगाई गांउ देखि पूर्वमा पर्ने सोईया नाला	१
३५	भवानपुरसिरको घरको किनारको पोखरी	१
३६	वलरामपुर मा.वि.किनारको नौखनिया गढहा नाला	२
३७	अर्दौलामा पर्ने तपेश्वरी यादवको घरको किनारको पोखरी	२
३८	भगवानपुरमा गणेश यादव घर किनारको पोखरी	१
३९	भगवानपुरमा प्रहलाद लाल घर किनारको पोखरी	१
४०	मुजहना गांउको विचको पोखरी	२
४१	नौलाखा ताल	१
४२	अमारी खेत विच नाला	४
४३	मटिखनवा गडहा	४
४४	वावली गडहा	४
४५	स्कुल दक्षिण र पश्चिम गडाहा	४
४६	खम्मे पोखरा	४
४७	अमारी खेत बीच नाला	४
४८	बड्की गडही	३
४९	हथिहवा पो.	३
५०	हगनी भोथाहा नाला	४
५१	गाउँ दक्षिण गड्डा	४
५२	वावली	४
५३	सानो महुवारी पोखरी गड्डा	४
५४	ठुलो महुवारी पोखरी	४
५५	पुर्निहवा ताल पोखरी	९
५६	कोचरहवा ताल पोखरी खुदावागर	९

सि.नं.	पोखरी बिवरण	वडा नं
१०८	चमटोला गडहा	१२
१०९	वगाहा पोखरी	१२
११०	लोहखन वाला	१२
१११	दुलारे गडहा	१२
११२	टेडंवा गडहा	१२
११३	पुनिहवा पोखरी	१२
११४	बसाहा गडहा	१२
११५	वडका गडहा	१२
११६	छोटका गडहा	१२
११७	काली मन्दिर	१२
११८	छोटका गडहा	१२
११९	इवे गडाहा	१२
१२०	सुकुला वाला गडहा	१२
१२१	बन्जहरी गाउँदेखी उत्तर	१२
१२२	बन्जहरी गाउँदेखी दक्षिण	१२
१२३	चमटोला गडहा	१२
१२४	विचला गडहा	१२
१२५	पूर्व वाला गडहा	१२
१२६	पश्चिम वाला	१२
१२७	दक्षिण वाला	१२
१२८	गाउँभित्र	१२
१२९	गाउँ पश्चिम	१२
१३०	गाउँ उत्तर	१२
१३१	अजमा पूर्व वाला	१२
१३२	अजमा दक्षिण वाला	१२

सि.नं.	पोखरी बिवरण	वडा नं
५७	मटखनवा ताल पोखरी	९
५८	मरचहवा ताल	१०
५९	थरुइनिहवा ताल	१०
६०	मेता गुरुकुल विद्या आश्रमको किनारको नाला	१०
६१	स्कुल महजिदिया पूर्वमा सोनाउ पोखरी	६
६२	धोबी घाट पोखरी	६
६३	पोतनी पोखरी	५
६४	शिवनाथ सचिवको घरको अगाडी गांउको गढहा	११
६५	सेखुवाडांड गांउ देखि पश्चिम गढहा	७
६६	पकडिहवा गांउ देखि पश्चिम	७
६७	भगवानपुर बिक्रम मुरावको घर देखि पूर्वको पोखरी	१
६८	सनपत हरिजन घर किनारको पोखरी	१
६९	भगवानपुरमा पर्ने भोथाहवा नाला	१
७०	भगवानपुरमा पर्ने लम्तिया पोखरी	१
७१	भगवानपुरमा रामदेव कुर्मी घर किनारको पोखरी	१
७२	भवरहिया गडही	३
७३	चानवाली गडहा	४
७४	चनिवा नाला	४
७५	ठूलो महवारी गडाह	४
७६	खम्मे गडाहा उत्तर तर्फ	४

सि.नं.	पोखरी बिवरण	वडा नं
१३३	अजमा उत्तर वाला	१२
१३४	अजमा पश्चिम वाला	१२
१३५	सुक्रौली गडहा	१३
१३६	वडवलिया पोखरी	१३
१३७	चमटोला गडहा	१३
१३८	इवेवाला	१३
१३९	वोदवा गडहा	१३
१४०	वडवलिया नाला	१३
१४१	पूर्व पोखरी	१३
१४२	महुलिया गडहा	१३
१४३	चमटोलिया गडहा	१३
१४४	रामवृक्ष कोहार वाला	१३
१४५	धोवीको घर वाला	१३
१४६	नाउँको घर वाला	१३
१४७	करबलवा पोखरी	१३
१४८	सेड को पोखरी	१३
१४९	चमटोलादेखी पश्चिम	१३
१५०	सिङ्गडाहा गडहा	१३
१५१	पिचरोडको पोखरी	१३

स्रोत : नगर कार्यपालिकाको कार्यलय, २०७४

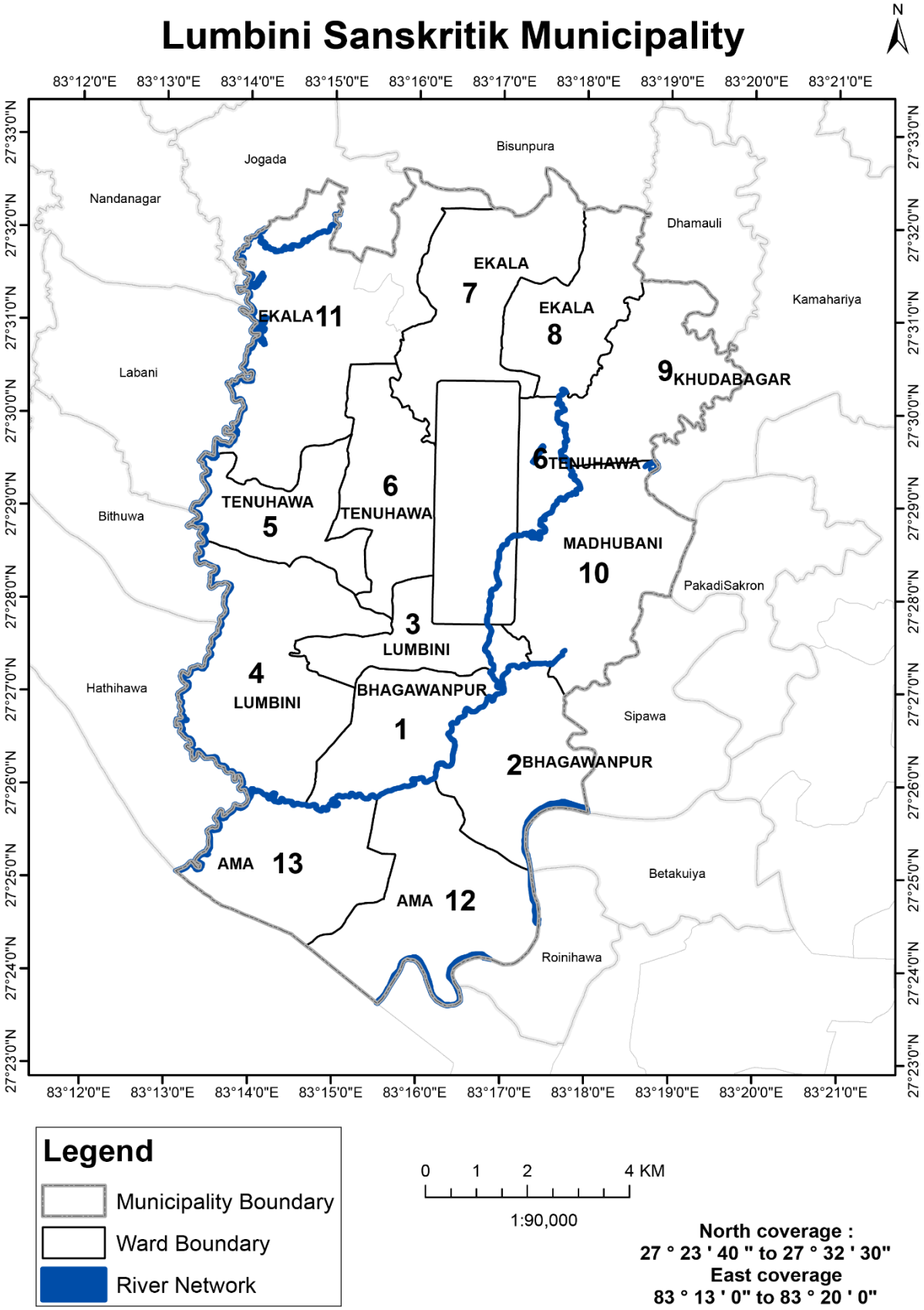

नक्सा नं. ६: नगरपालिकाको नदिनालाहरुको विवरण

२.१३ धार्मिक, प्राकृतिक तथा पर्यटकीय महत्वका स्थलहरु

अनुपम प्राकृतिक सौन्दर्य, प्रचुर जैविक विविधता, बहुजातीय, बहुभाषीय बहुधर्म र सामाजिक विविधता एवं ऐतिहासक तथा साँस्कृतिक सम्पदाले भरिपूर्ण नेपाल विश्व पर्यटन मानचित्रमा प्रमुख पर्यटकीय गन्तव्यस्थलको रुपमा सुपरिचित छ । विज्ञान, प्रविधि र सञ्चार प्रणालीमा भएको अभूतपूर्व विकासले समुच्च विश्व नै एउटा गाउँको रुपमा परिणत हुँदै गइरहेको अवस्थामा नेपालले यस्ता राष्ट्रिय सम्पदालाई विश्व सामु प्रस्तुत गर्दै विश्व पर्यटन बजारलाई आकर्षित गरी अत्यधिक लाभ लिन सक्ने क्षमता अभिवृद्धि गर्नु आवश्यक छ । पर्यटन व्यवसाय आफैंमा राष्ट्रिय अर्थतन्त्रको विकासको प्रमुख आधार भएकोले यस व्यवसायको विविधीकरण र विस्तारद्वारा आम नागरिकको जीविकोपार्जन र रोजगारीका अवसरमा वृद्धि गरी जनताको जीवनस्तरमा सुधार गर्नु अपरिहार्य भएको छ । यस प्रयोजनार्थ एकातर्फ नेपालका यी विविध सम्पदाको समुचित संरक्षण र सम्वर्द्धन गर्नु अत्यावश्यक भएको छ भने अर्कोतर्फ अन्तर्राष्ट्रिय हवाई यातायात सेवा लगायत पर्यटन सेवासँग सम्बद्ध सबै प्रकारका पूर्वाधार विकास गर्दै पर्यटन सेवा उद्योगको संख्यात्मक एवं गुणात्मक वृद्धि गर्नु आवश्यक छ ।

प्राकृतिक ताल, तलैया, सिमसार क्षेत्र तथा नदीहरु र हरियाली, अत्यन्तै नजिकबाट अवलोकन गर्न सकिने रमणीयतामा आन्तरिक तथा बाह्य पर्यटकहरुको भ्रमण हुने गर्दछ । भौगोलिक कालक्रमको इतिहासमा यहाँ बग्ने साना र ठूला खोला तथा नदीहरु र पोखरीहरुको निर्माण हुन गएको छ ।

२.१४ मुख्य चाडपर्वहरु

यस नगरपालिकामा विभिन्न जाती, धर्म सम्प्रदाय र भेषभुषाका मानिसहरु बसोबास गर्दछन् । मुसलमान, यादव, लोध, चमार, कहार, कुर्मी, ब्राम्हण पहाडी आदि जातका मानिसहरु रहेका छन् जसमा अधिकांश हिन्दू धर्म मान्ने मानिसहरुको बाहुल्यता रहेको छ भने मुस्लिम र क्रिस्चियन धर्म मान्ने मानिसहरु पनि छन् । सबै जातजाती र सम्प्रदायका आ-आफ्नै खाले धर्म संस्कृति र चालचलनहरु छन् । जसमा बडादशैं, तिहार, रामनवमी, महाशिवरात्री, हरितालिका, श्रीपञ्चमी, श्रीकृष्ण जन्माष्टमी, विवाह पञ्चमी, छठ (होली), चैते दशैं, साउने-माघे स्रग्रान्ती, माघी, गोठधूप, मातातीर्थ औंसी, अक्षय तृतीया, हरिशयनी-हरिबोधनी एकादशी, नागपञ्चमी, रक्षाबन्धन (जनैपूर्णिमा), कुशे औंसी, बालाचतुर्दशी, कोजाग्रत पूर्णीमा, गोठाले, श्री स्वस्थानी पूर्णिमा, नयाँ वर्ष सोह्रश्राद्ध जितीया, सिरुवा (विशेषगरी थारु-खवास), कूल-थानी पूजा, ग्रामथान पूजा, करवा चौथ, कर्कट संक्रान्ति, भुर्की पूजन, संकट पूजा, बुद्धजयन्ती, विभिन्न ल्होसार पर्वहरु, बारारवि अवल, सुवरात, ईद, वकरईद, मोहरम, ग्यारही सरिफ, इदुलफितर, क्रिशमस डे, नयाँ वर्ष, भ्यालेनटाईन डे, गौरा, आइतबारी, जेष्ठ पूर्णिमा धुरिया पूजा, भूतुवा पूजा, रनपुतला (ब्राह्मण, क्षेत्री), अनन्त्य, पुसे १५, ओल्के, असारे १५, गंगा दशहरा, विसु तिहारे आदि चाडपर्वहरु रहेका छन् ।

२.१५ सँस्कृति, कला, भाषा र साहित्य

लुम्बिनी साँस्कृतिक नगरपालिका सँस्कृति, कला, भाषा तथा साहित्यका दृष्टिकोणल धनी नगरपालिकाका रुपमा रहेको छ । नगरपालिकामा विभिन्न किसिमका जातजाति, धर्म र भाषाभाषी बोल्ने परिवारहरुको बसोबास रहेको छ । यस्तै, भुइँकला, वेदी, नाग, अष्टदल, ज्योति कला, टोटमवादी कला, गौरा (मूर्ति कला), गाँज (पुत्ला, देवीको प्रतीक पुत्ला), विजय सालको गिलाँस, काष्ठ कला, तेल हाल्ने चाडी, पाल्लो, कोशी, छाप्रो, ढकिया, डोको, नाम्लो, ढकिया, ढेरी, गिलाँसलगायत विभिन्न किसिमका कला, सँस्कृतिहरु प्रचलनमा रहेका छन् । विद्यमान सबै कला, सँस्कृतिको अध्ययन र संरक्षणको अभावका कारण कतिपय कला, सँस्कृति , परम्परा अमूर्त र लोपोन्मुख अवस्थामा रहेका छन् ।

खण्ड ३ : जनसाङ्खिक विवरण

३.१ जनसंख्याको विवरण

कुनैपनि स्थानको जनसंख्या विकासको साधन र साध्य दुवैको रुपमा रहेको हुन्छ। विकासको लागि आवश्यक अन्य आर्थिक, भौतिक साधनहरुको परिचालन मानव श्रोतबाट नै हुने भएकाले विकास योजना तर्जुमा गर्दा यसको बनावटको विविध पक्षहरुको अध्ययन र विश्लेषण आवश्यक हुन्छ। नेपालमा नगरस्तरमा जनसंख्याको विविध पक्षको तथ्याङ्क प्रत्येक १० वर्षमा हुने राष्ट्रिय जनगणनाको साथै नगरपालिकास्तरमा घरधुरी सर्वेक्षण मार्फत समेत प्राप्त हुने गरेको छ।

यहाँ राष्ट्रिय जनगणनाबाट प्राप्त नतिजाको आधारमा जनसंख्याका विविध पक्षहरुको विश्लेषण गरिएको छ। राष्ट्रिय जनगणना, २०६८ अनुसार लुम्बिनी साँस्कृतिक नगरपालिकाको जनसंख्या ७२,४९७ रहेको छ जस मध्ये पुरुष ४९.८५ प्रतिशत (३६,१३७ जना) र महिला ५०.१५ प्रतिशत (३६,३६० जना) रहेका छन्। यस नगरपालिकामा पुरुषको तुलनामा महिला ०.३१ प्रतिशतले बढि रहेको पाइन्छ। सोही अनुसार लैंगिक अनुपात (Sex Ratio) अर्थात् प्रति १०० महिलामा पुरुषको संख्या ९९.३९ रहेको छ। जनघनत्व (प्रति वर्ग किलोमिटरमा रहेको जनसंख्या) ६४६ जना प्रति वर्ग किलोमिटर रहेको छ। राष्ट्रिय जनगणना २०६८ अनुसार यस नगरपालिकाको कुल जनसंख्या मध्ये ५०.९७ प्रतिशत १५ देखि ५९ वर्ष उमेर समूहका, ४१.३२ प्रतिशत १४ वर्ष वा सो भन्दा कम उमेरका, र ७.७१ प्रतिशत ६० वर्ष वा सो भन्दा माथिल्लो उमेर समूहका रहेका छन्। राष्ट्रिय जनगणना, २०६८ अनुसार लुम्बिनी साँस्कृतिक नगरपालिकामा ९,९४६ घरपरिवार रहेका छन्। यस नगरपालिकामा प्रति परिवार औषत ७.२९ जना सदस्य रहेको देखिन्छ। नेपालको परिवारको औषत आकार ४.८८ रहेको छ। देशमा सबैभन्दा बढी रौतहट जिल्लामा ६.४४ र सबैभन्दा कम कास्कीमा ३.९२ रहेको देखिन्छ।

तालिका नं. ५: जनसंख्याको विवरण

विवरण	वि.सं. २०६८
जम्मा जनसंख्या	७२,४९७
पुरुष	३६,१३७ (४९.८५ प्रतिशत)
महिला	३६,३६० (५०.१५ प्रतिशत)
लैंगिक दर (प्रति १०० महिलामा पुरुषको संख्या)	९९.३९
जम्मा घरधुरी	९,९४६
औषत परिवार आकार	७.२९
५ वर्ष र सोभन्दा माथिको साक्षरता दर (प्रतिशतमा)	५४.३०
जनघनत्व (प्रतिवर्ग कि.मी.)	६४६

स्रोत: राष्ट्रिय जनगणना २०६८

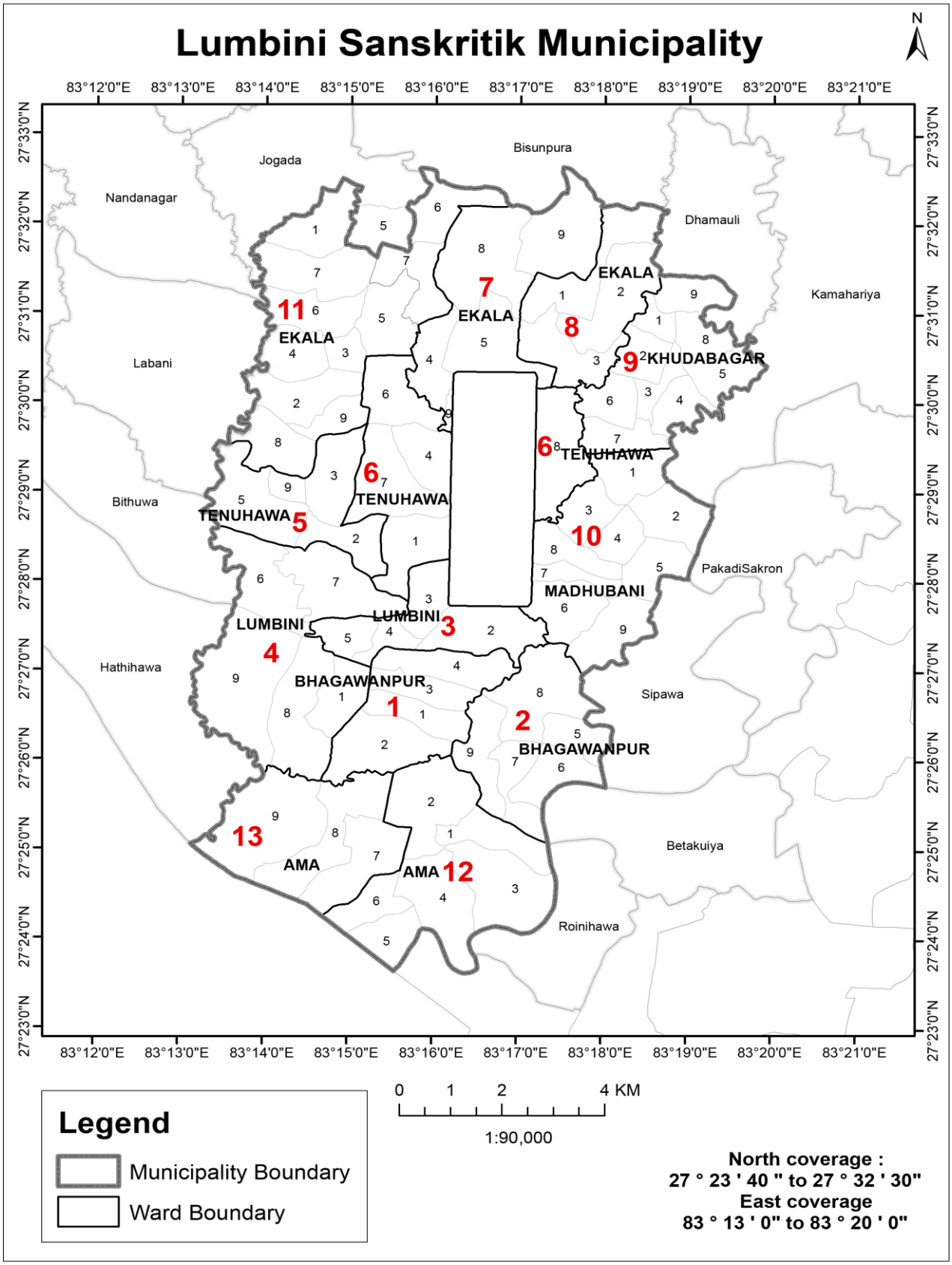

नक्सा नं. ७: नगरपालिकाको साविकको गाविस अनुसार वडा विभाजन

३.२ वडाअनुसार क्षेत्रफल, जनसंख्या तथा घरधुरी विवरण

तालिका नं. ६: वडाअनुसार क्षेत्रफल, जनसंख्या तथा घरधुरी विवरण

वडा नं.	जम्मा क्षेत्रफल	औषत घरधुरी आकार	जम्मा घरधुरी संख्या	जम्मा जनसंख्या	पुरुष	महिला	जनघनत्व
१	६.०२	७.३२	६४४	४,७१६	२३८४	२३३२	७८३
२	७.३२	७.३०	९४०	६,८६१	३५०२	३३५९	९३७
३	४.४९	७.४३	६२५	४,६४३	२२९२	२३५१	१०३४
४	१२.३८	७.७२	७४६	५,७५९	२८६५	२८९४	४६५
५	५.६१	७.२०	६८४	४,९२५	२३२३	२६०२	८७८
६	९.०१	७.७२	७५१	५,७९७	२८०८	२९८९	६४३
७	९.११	७.५५	५९२	४,४७२	२२७१	२२०१	४९१
८	६.१९	७.७९	४५४	३,५३६	१७३३	१८०३	५७१
९	७.७९	७.७०	६८७	५,२९१	२५७३	२७१८	६७९
१०	१०.४२	६.५३	१०७३	७,००२	३६०२	३४००	६७२
११	१४.९५	७.१९	११३५	८,१५५	४००३	४१५२	५४५
१२	१०.७५	६.७२	१०२४	६,८८३	३४७२	३४११	६४०
१३	८.१७	७.५४	५९१	४,४५७	२३०९	२१४८	५४६
जम्मा	११२.२१	**७.२९**	**९,९४६**	**७२,४९७**	**३६,१३७**	**३६,३६०**	६४६

स्रोत: राष्ट्रिय जनगणना २०६८

लुम्बिनी साँस्कृतिक नगरपालिकामा मिति २०७१ बैसाख २५ गते बाट स्थापना भएको हो । यस नगरपालिकामा हाल १३ वटा वडाहरु कायम गरिएको छ । यी वडाहरुमा तुलनात्मक अध्ययन गर्दा सबैभन्दा धेरै जनसंख्या भएको वडामा वडा नं ११ रहेको छ जसमा जम्मा जनसंख्या ८,१५५ (पुरुषको ४,००३ जना र महिलाको ४,१५२ जना) रहेको छ । यस वडाको औसत परिवार आकार ७.१९ र घरधुरी संख्या १,१३५ रहेमको छ । त्यस्तै सबैभन्दा थोरै जनसंख्या भएको वडामा वडा नं. ८ रहेको छ जसको जनसंख्या ३,५३६ (पुरुषको १,७३३ जना र महिलाको १,८०३ जना) रहेको छ भने घरधुरी संख्या ४५४ र औसत परिवार संख्या ७.७९ रहेको छ । जसको विस्तृत विवरण तालिकामा उल्लेख गरिएको छ । यसलाई तलको चित्र बाट स्पष्ट पार्न सकिन्छ ।

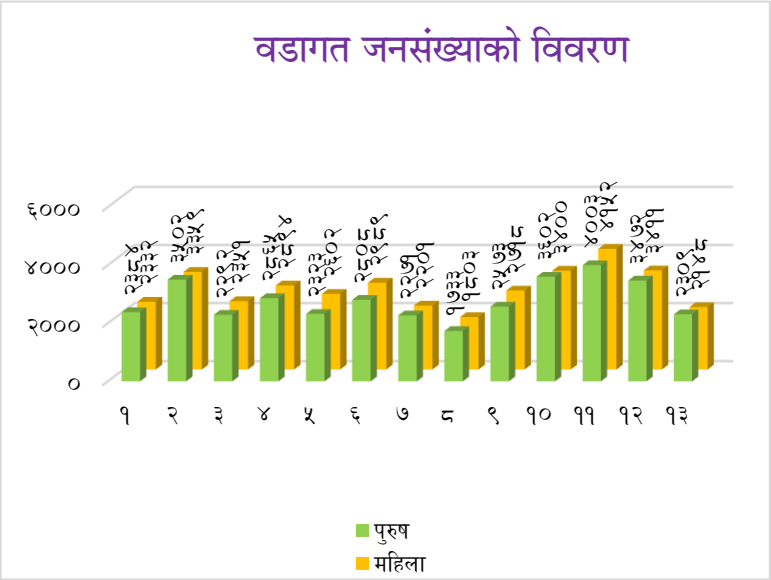

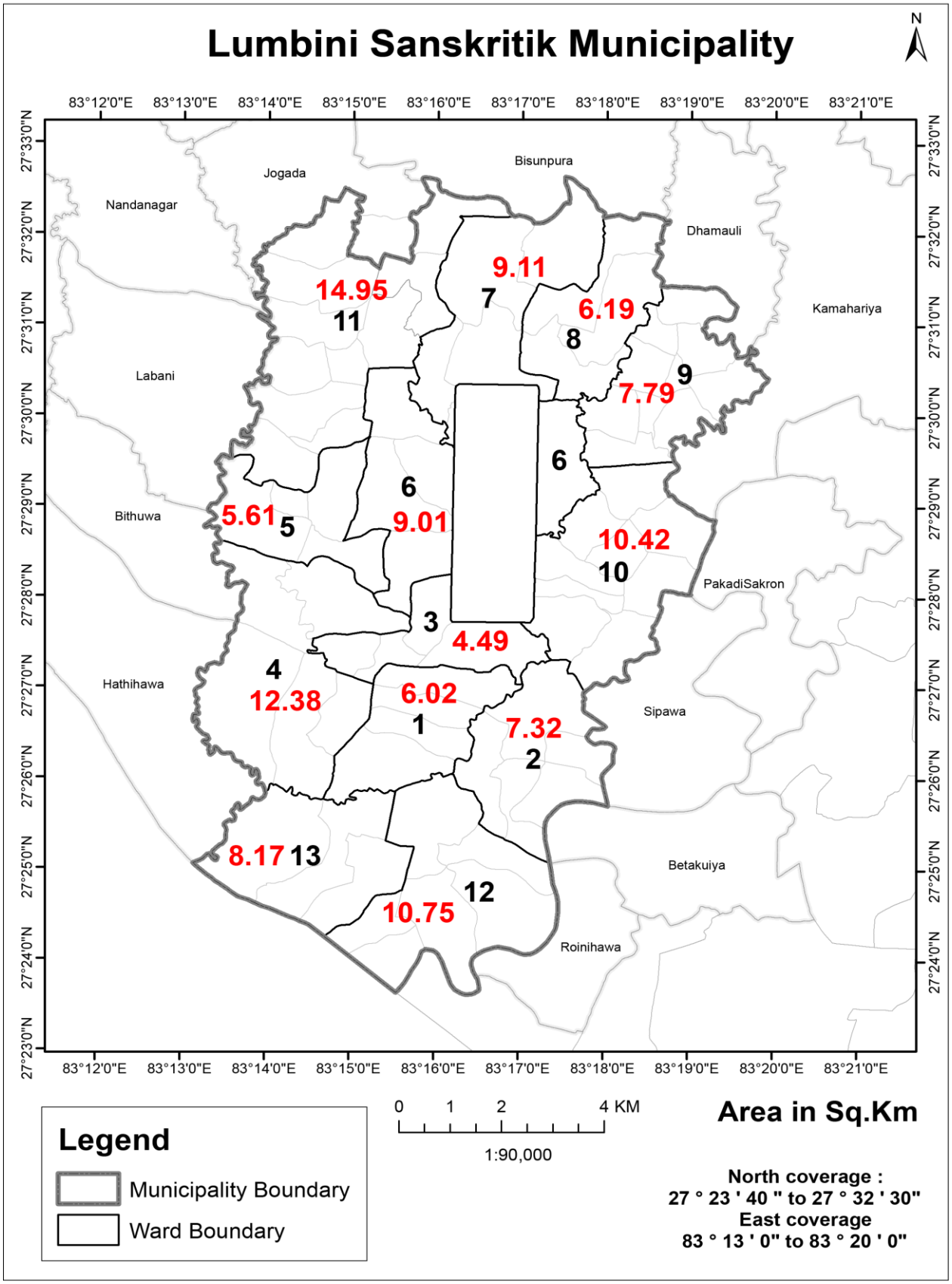

नक्सा नं. ८: नगरपालिकाको वडा अनुसार क्षेत्रफल विभाजन

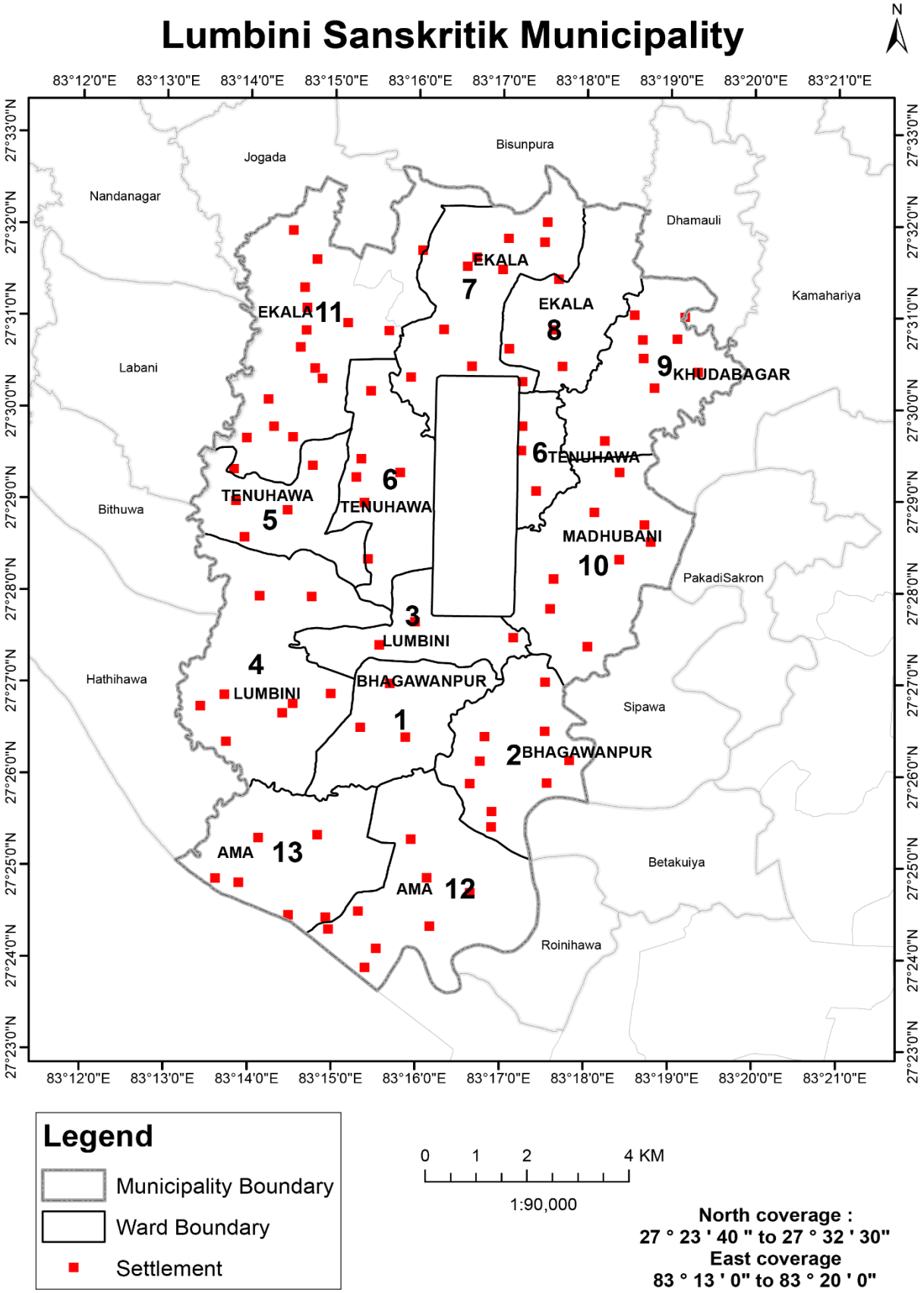

Legend

- Municipality Boundary
- Ward Boundary
- Settlement

0 1 2 4 KM

1:90,000

North coverage :
27 ° 23 ' 40 " to 27 ° 32 ' 30"
East coverage
83 ° 13 ' 0" to 83 ° 20 ' 0"

नक्सा नं. ९: नगरपालिकाको वस्ती विवरण

३.३ उमेर समुह अनुसार १० वर्ष वा सोभन्दा माथिका व्यक्तिहरूको बैवाहिक स्थितिको विवरण

कुनै पनि देशले विवाहका लागि कानुनमै न्युनतम उमेर तोकेको हुन्छ। उक्त उमेर नपुग्दै विवह गरिन्छ भने त्यसलाई बालविवाहको रुपमा तथा कम उमेरमा गरेको विवाहका रुपमा लिने गरिन्छ। नेपालमा मुलुकी ऐन, २०२० (एघारौं संशोधन २०५८) ले विवाह गर्दा महिला र पुरुषको उमेर संरक्षकको मञ्जुरी भए अठार वर्ष र संरक्षकको मञ्जुरी नभए वीस वर्ष नपुगी विवाहवारी गर्न नहुने कानुनी व्यवस्था गरेको छ। वर्तमान समयमा शिक्षाको प्रचारप्रसारका कारणले गर्दा व्यक्तिहरूमा विस्तारै चेतनामा अभिबृद्धि हुँदै आएको कारण वालविवाहको चलन घट्दै गइरहेको पाइन्छ। तापनि अझै केही स्थानहरुमा गलत सामाजिक परम्परा र मूल्य मान्यताका कारण नाबालक अवस्थामै विवाह गरिदिने चलन रहेको देखिन्छ। साथै पछिल्लो क्रममा इन्टरनेट, टेलिभिजन र मोवाइलमा बालबालिकाको पहूँच बृद्धि भई दुरुपयोग बढेर आफुखुसी वालविवाह गरेका घटनाहरू पनि सुन्नमा आउन थालेका छन्।

राष्ट्रिय जनसाङ्खिक तथा स्वास्थ्य सर्भेक्षण वर्षका अनुसार बाल विवाह गर्ने क्रममा १५ देखि १९ वर्षका किशोरीको प्रतिशत तुलनात्मक रुपमा बढ्दै गएको देखिन्छ। प्लान नेपाल लगायत अन्य संस्थाहरू मिलेर गरेको अध्ययन प्रतिवेदन सन् २०१२ अनुसार २६.७ प्रतिशत किशोरीहरू र ५.८ प्रतिशत किशोरहरूले बाल विवाह गरेको देखिन्छ। जुन २०६८ को जनसाङ्खिक तथा स्वास्थ्य सर्भेक्षण भन्दा घट्दो क्रममा देखिन्छ।

तालिका नं. ७: उमेर समुह अनुसार १० वर्ष वा सोभन्दा माथिका व्यक्तिहरूको बैवाहिक स्थितिको विवरण

लिङ्ग	कहिल्यै विवाह नभएको	एक विवाह भएको	बहु विवाह भएको	पुन: विवाह भएको	विधवा / विधुर	पारपाचुके भएको	छुट्टिएको	जम्मा
पुरुष	९९५३	१५२२४	१३४	१९२	५९४	१७	२७	२६,१४१
महिला	७८११	१७९१३	५३	१०२	१००५	९	१५	२६,९०८
जम्मा	१७,७६४	३३,१३७	१८७	२९४	१,५९९	२६	४२	५३,०४९
प्रतिशत	३३.४९	६२.४६	०.३५	०.५५	३.०१	०.०५	०.०८	१००.००

स्रोत : केन्द्रीय तथ्याङ्क विभाग, २०६८

यस नगरपालिकामा १० वर्ष वा सोभन्दा माथिल्लो उमेरका विवाहित व्यक्तिहरूको वैवाहिक स्थितिको अवस्था देखाइएको छ। जसमा ३३,१३७ जना (६२.४६ प्रतिशत) एक विवाह गर्नेको संख्या र बहु विवाह गर्ने १८७ जना (०.३५ प्रतिशत) रहेको छ। पुन: विवाह गर्ने २९४ जना (०.५५ प्रतिशत), विधुवा/विधुर १,५९९ जना (३.०१ प्रतिशत), पारपाचुके भएका २६ जना (०.०५ प्रतिशत) र छुट्टिएका ४२ जना (०.०८ प्रतिशत) रहेका छन्। नगरपालिकामा एक विवाह गर्ने महिलाको संख्या एक विवाह गर्ने पुरुषको भन्दा २,६८९ (८.११ प्रतिशत) ले बढी रहेको छ। बहु विवाह गर्ने पुरुषको संख्या बहु विवाह गर्ने महिलाको संख्या भन्दा ८१ जना (४३.३२ प्रतिशत) ले बढी रहेको देखिन्छ। जसलाई तलको चित्रमा देखाउन सकिन्छ।

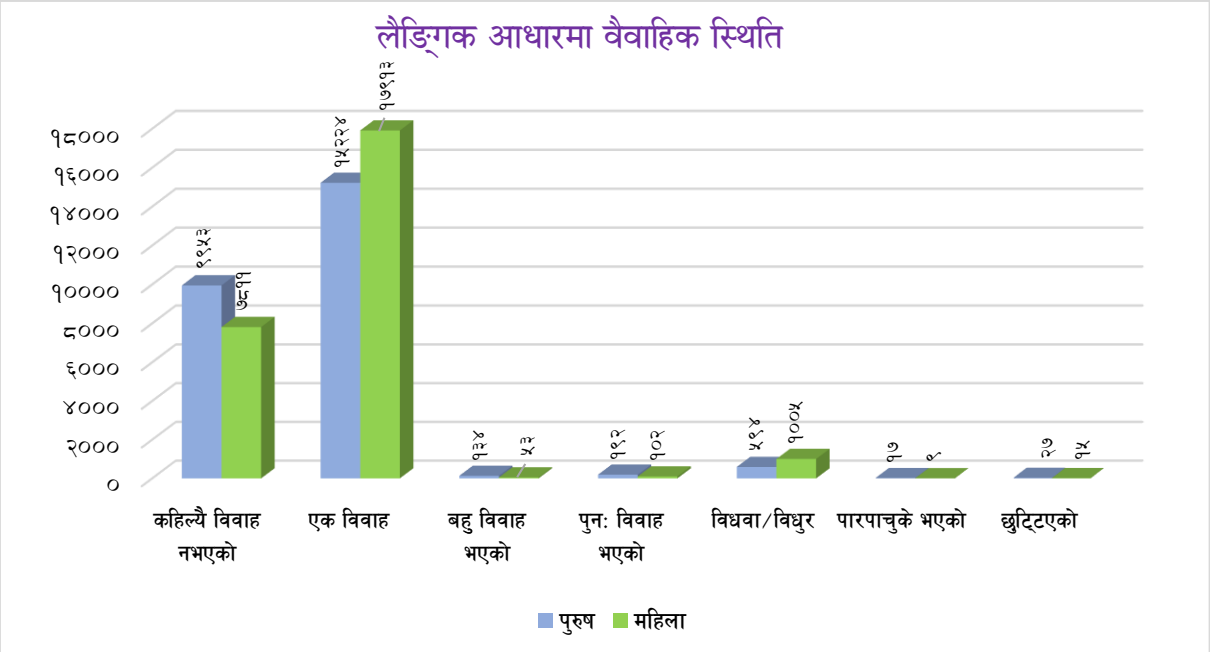

३.४ पहिलो विवाह गर्दाको उमेरको विवरण

तालिका नं. ८: पहिलो विवाह गर्दाको उमेरको विवरण

लिङ्ग	१० वर्ष सम्ममा	१०-१४ वर्ष	१५-१९ वर्ष	२०-२४ वर्ष	२५-२९ वर्ष	३०-३४ वर्ष	३५-३९ वर्ष	४०-४४ वर्ष	४५-४९ वर्ष	५० भन्दा माथि	जम्मा
पुरुष	२७५	१३००	९४९९	४६३९	५८८	६२	१७	२	३	३	१६,३८८
महिला	७३४	३२६९	१३०४७	२३६०	१४४	२९	७	०	१	३	१९,५९४
जम्मा	१,००९	४,५६९	२२,५४६	६,९९९	७३२	९१	२४	२	४	६	३५,९८२
प्रतिशत	२.८०	१२.७०	६२.६६	१९.४५	२.०३	०.२५	०.०७	०.०१	०.०१	०.०२	१००.००

स्रोत : केन्द्रीय तथ्याङ्क विभाग, २०६८

माथिको तालिकामा १० वर्ष वा सोभन्दा माथिल्लो उमेरका विवाहित व्यक्तिहरूको पहिलो विवाह गर्दाको उमेरको विवरण देखाइएको छ। यस नगरपालिकामा १५ वर्षदेखि १९ वर्षसम्मको उमेर समूहमा विवाह गर्नेको संख्या २२,५४६ अर्थात् सबैभन्दा बढी (६२.६६ प्रतिशत) देखिन्छ भने त्यसपछि २० वर्ष देखि २४ वर्षसम्मको उमेर समूहको संख्या ६,९९९ (१९.४५ प्रतिशत) देखिन्छ। तेस्रोमा १० देखि १४ वर्ष उमेरसमूहको संख्या ४,५६९ (१२.७० प्रतिशत) रहेको छ भने १० बर्षसम्मका उमेर समूहका बालबालिकामा पहिलो विवाह गर्दाको जनसंख्या १,००९ (२.११ प्रतिशत) रहेको देखिन्छ। यस तथ्याङ्कले वालविवाह यद्यपि अभ्यासमा रहेको देखाउँछ । तथापि पछिल्लो समयमा यस नगर क्षेत्रमा बालविवाह नियन्त्रणमा क्रमश सुधार भएको देखिन्छ । यसलाई पूर्ण रुपमा नियन्त्रण गर्नको लागी उचित शिक्षा तथा चेतनामूलक कार्यक्रमको प्रचार प्रसार गर्नु पर्ने देखिन्छ। यसलाई तलको चित्रबाट प्रस्तुत गरिएको छ।

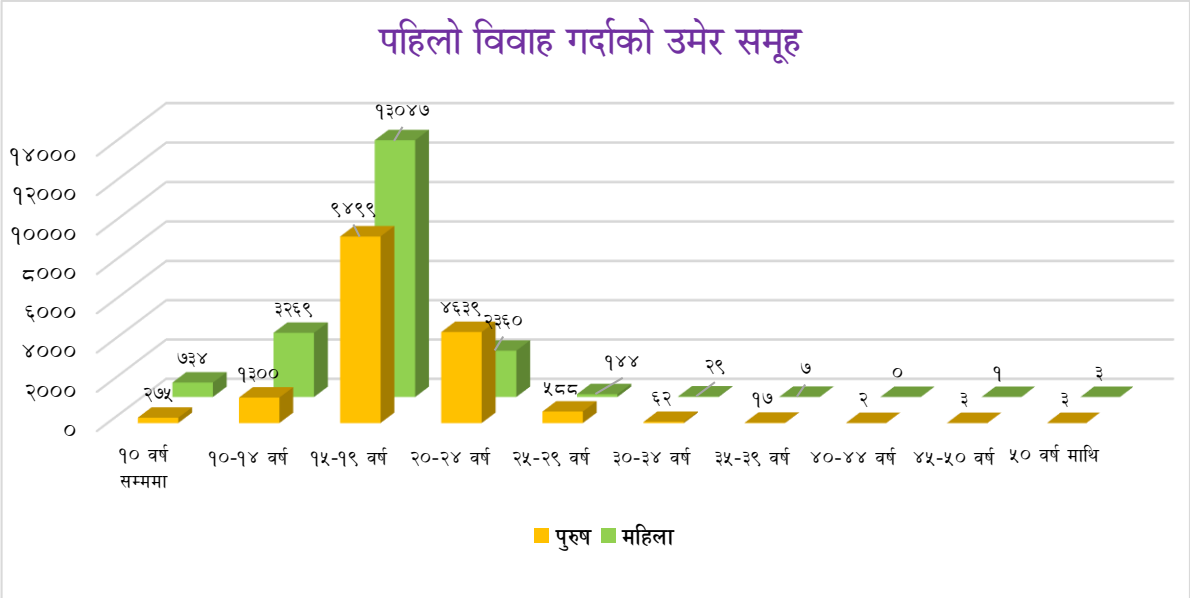

३.५ उमेर समूहअनुसार जनसख्याको विवरण

तालिका नं. ९: उमेर समूहअनुसार जनसंख्याको विवरण

उमेर समूह	पुरुष	महिला	जम्मा	प्रतिशत	लिङ्गिक अनपात
०-४	४५३५	४३०८	८,८४३।००	१२.२०	१.०५
५-९	५४६१	५१४४	१०,६०५	१४.६३	१.०६
१०-१४	५३५७	५१५३	१०,५१०	१४.५०	१.०४
१५-१९	४०९०	३६९७	७,७८७	१०.७४	१.११
२०-२४	२४४६	३१७९	५,६२५	७.७६	०.७७
२५-२९	२३९७	२९१७	५,३१४	७.३३	०.८२
३०-३४	१७७२	२३३५	४,१०७	५.६७	०.७६
३५-३९	१९०३	२०१६	३,९१९	५.४१	०.९४
४०-४४	१५४१	१६४९	३,१९०	४.४०	०.९३
४५-४९	१४५०	१३०५	२,७५५	३.८०	१.११
५०-५४	११५१	१०५२	२,२०३	३.०४	१.०९
५५-५९	१०६८	९८५	२,०५३	२.८३	१.०८
६०-६४	९५६	८६४	१,८२०	२.५१	१.११
६५-६९	८५७	७३२	१,५८९	२.१९	१.१७
७०-७४	५७२	५४३	१,११५	१.५४	१.०५
७५-७९	३१८	२६५	५८३	०.८०	१.२०
८०-८४	१५५	११३	२६८	०.३७	१.३७
८५-८९	५७	५४	१११	०.१५	१.०६
९०-९४	३१	२४	५५	०.०८	१.२९
९५+	२०	२५	४५	०.०६	०.८०
जम्मा	**३६,१३७**	**३६,३६०**	**७२,४९७**	**१००.००**	**०.९९**

श्रोत : केन्द्रीय तथ्याङ्क विभाग, वि.सं. २०६८

माथिको तालिका अनुसार वि.सं. २०६८ सम्ममा लुम्बिनी साँस्कृतिक नगरपालिकाको ०-१४ वर्ष उमेर समूहको संख्या २९,९५८ (४१.३२ प्रतिशत) रहेको छ, १५-४५ वर्ष उमेर समूहको जनसंख्या २९,९४२ (४१.३० प्रतिशत) छ, काम गर्ने उमेरसमूह १५ देखि ५९ वर्षसम्मको जनसंख्या ३६,९५३ (५०.९७ प्रतिशत) रहेको छ। लिङ्गको आधारमा हेर्दा महिलाको जनसंख्या ३६,३६० (५०.१५ प्रतिशत) र पुरुषको जनसंख्या ३६,१३७ (४९.८५ प्रतिशत) रहेको र यसप्रकार महिला र पुरुषको जनसंख्याको अन्तर ०.३१ प्रतिशत देखिन्छ। ६० वर्ष भन्दामाथि उमेर समूहको संख्या ५,५८६ (७.७१ प्रतिशत) रहेको छ। तथ्याङ्कले नगरपालिकामा मानव स्रोतको प्रशस्तमात्रामा सम्भावना रहेको तथ्यलाई देखाउँछ। ५ देखी ९ र १० देखी १४ वर्ष उमेर समुहको जनसंख्याको बाहुल्यताले आगामी दिनहरुमा यस नगरले जनसांख्यिक लाभाशको अत्याधिक उपयोग गर्न सक्ने संभावना देखिन्छ। यसलाई तलको पिरामिडबाट स्पष्ट पार्न सकिन्छ।

उमेर समूहअनुसार जनसख्याको विवरण

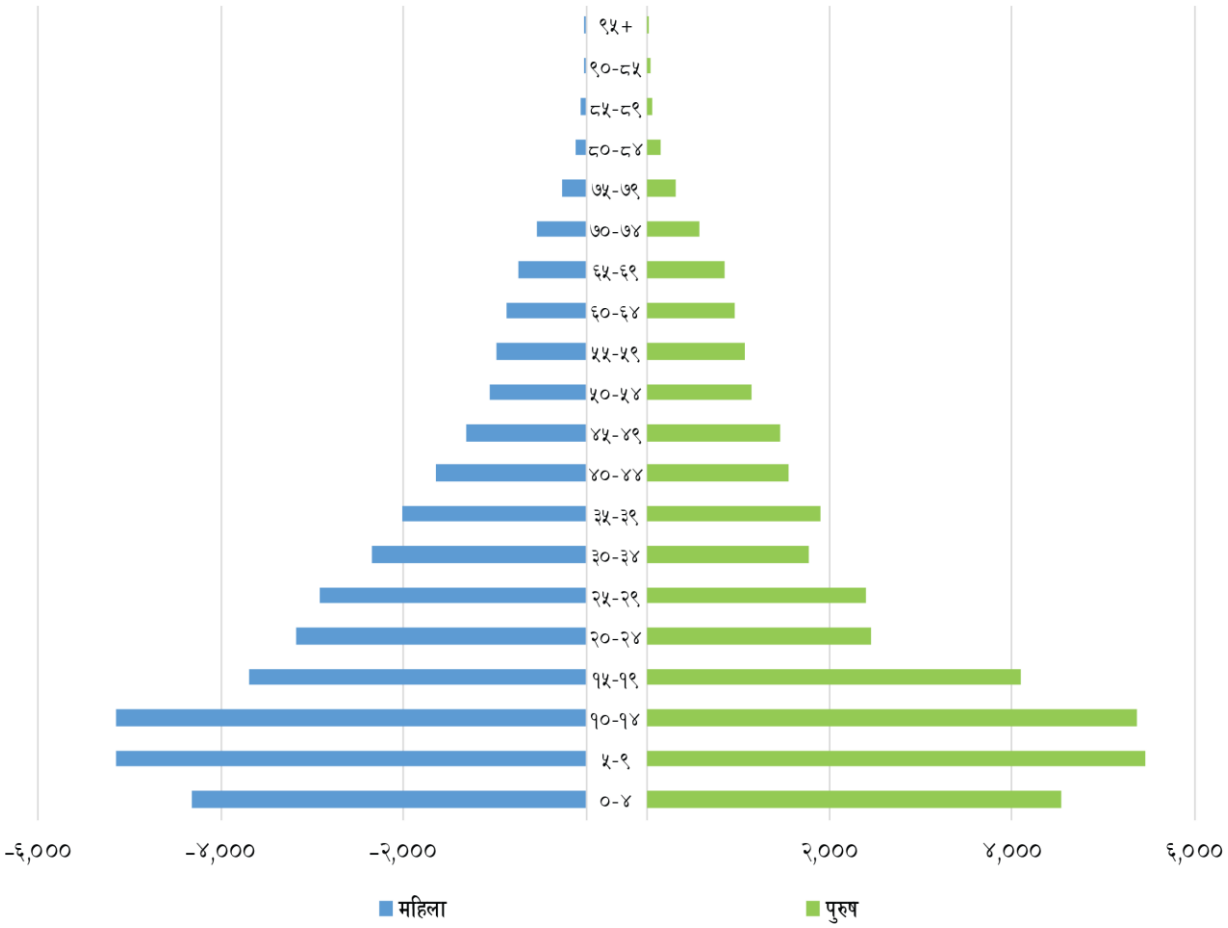

३.६ जातजाती समूहअनुसार जनसंख्याको विवरण

यस नगरपालिकामा सामाजिक संरचनाको दृष्टिकोणबाट बढो विविधतायुक्त रहेको पाईन्छ। पछिल्लो राष्ट्रिय जनगणना, २०६८ अनुसार रुपन्देही जिल्लामा कुल ६० भन्दा बढि किसिमका जातजातिको बसोबास रहेको पाईन्छ भने २५ भन्दा बढि किसिमका मातृभाषा भाषिहरु रहेको देखिन्छ । यस नगरपालिकामा विभिन्न जातजाति, समूहअनुसार जनसंख्याको अवस्थालाई हेर्दा सबैभन्दा बढी मुसलमान जाति २३,५६८ जना (३२.५१ प्रतिशत), दोस्रोमा यादव ९,८१६ (१३.५४ प्रतिशत) र तेस्रोमा लोध ५,७३२ (७.९१ प्रतिशत) रहेका छन्। त्यस्तै चमार/हरिजन/राम ४,५६९ जना (६.३० प्रतिशत), कहार ३,७७३ (५.२० प्रतिशत), कुर्मी २,२९३ (३.१६ प्रतिशत), ब्राम्हण पहाडी १,८३७ (२.५३ प्रतिशत), धोबी १७३३ (२.३९ प्रतिशत), दुसाध/पासवान/पासी १६८९ (२.३३ प्रतिशत), र अन्य तेली, मगर, काठवानिया, मल्लाह, थारु, बराई, लोहार, कलवार, हजाम/ठाकुर, हलुवाई, कायस्था, केवत, क्षेत्री, ब्राम्हण तराई, विदेशी, कामी, सोनार लगायतका अन्य जनजाती, दलित, र तराई मुलका जातजातीहरुको पनि यस नगरपालिकामा बसोबास रहेको छ। जसको विस्तृत विवरण तलको तालिका र चित्रमा उल्लेख गरिएको छ।

तालिका नं. १०: लुम्बिनी साँस्कृतिक नगरपालिकाको जातजाती अनुसारको जनसंख्या विवरण

क्र.सं.	जातजाति	जम्मा	प्रतिशत
१	मुसलमान	२३,५६८	३२.५१
२	यादव	९,८१६	१३.५४
३	लोध	५,७३२	७.९१
४	चमार/हरिजन/राम	४,५६९	६.३०
५	कहार	३,७७३	५.२०
६	कुर्मी	२,२९३	३.१६
७	ब्राम्हण पहाडी	१,८३७	२.५३
८	धोबी	१,७३३	२.३९
९	दुसाध/पासवान/पासी	१,६८९	२.३३
१०	तेली	१,६२४	२.२४
११	अन्य	१५,८६३	२१.८८
	जम्मा	७२,४९७	१००.००

श्रोत : केन्द्रीय तथ्याङ्क विभाग, वि.सं. २०६८

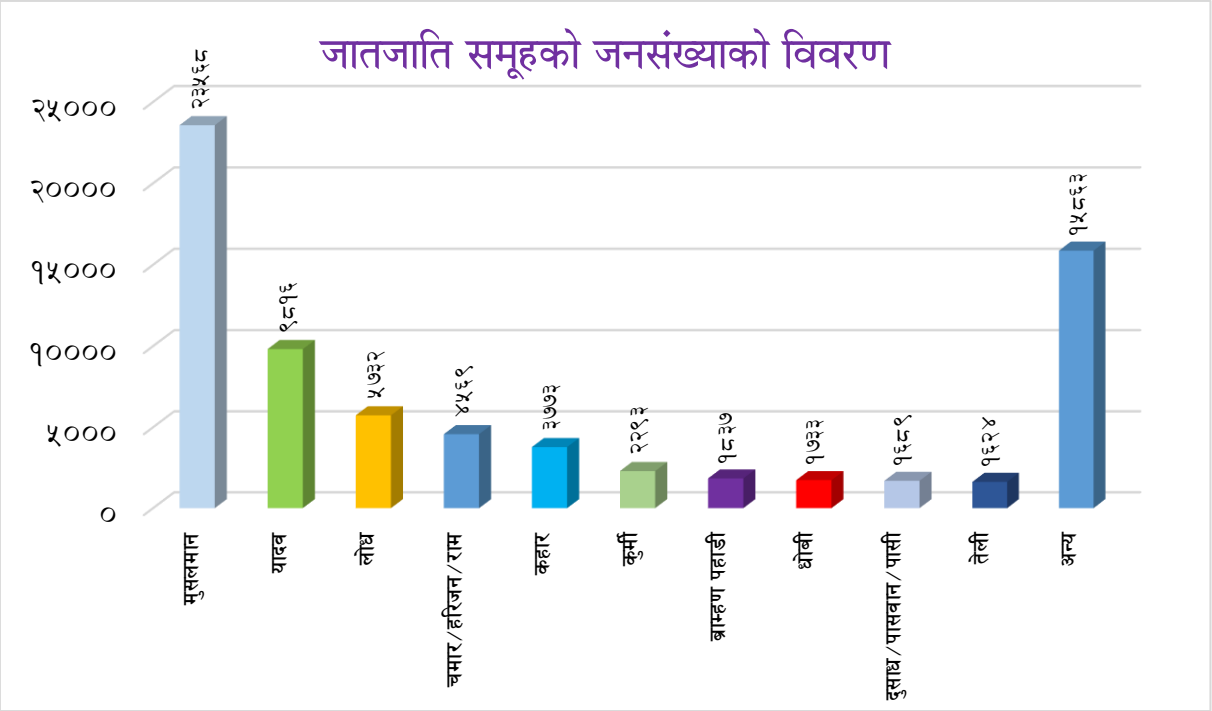

३.७ मातृभाषा अनुसार जनसंख्याको विवरण

तालिका नं. ११: मातृभाषा अनुसार जनसंख्याको विवरण

क्र.सं.	भाषा	जम्मा	प्रतिशत
१	भोजपुरी	३२,८०३	४५.२५
२	अवधी	२१,६८३	२९.९१
३	उर्दु	१४,०३१	१९.३५
४	मैथिली	१,९०९	२.६३
५	नेपाली	१,३५३	१.८७
६	अन्य	७१८	०.९९
	जम्मा	७२,४९७	१००.००

श्रोत : केन्द्रीय तथ्याङ्क विभाग, वि.सं. २०६८

यस नगरपालिकामा अक्सर बसोबास गर्ने व्यक्तिहरूले बोल्ने विभिन्न मातृभाषाहरू जसमा बडो विविधता रहेको पाइन्छ। जनसंख्यिक अवस्थितिको तुलनात्मक अध्ययन गर्दा यस नगरपालिकामा सबैभन्दा बढी मुसलमान, यादव लगायतका तराई समुदायका जातिको बसोबास भएको हुनाले भोजपुरी भाषीहरुको बाहुल्यता रहेको छ। सबैभन्दा बढी अर्थात् ३२,८०३ (४५.२५ प्रतिशत) रहेको देखिन्छ। दोस्रोमा अवधी भाषा २१,६८३ (२९.९१ प्रतिशत), तेस्रोमा उर्दु भाषा बोल्ने संख्या १४,०३१ (१९.३५ प्रतिशत), मैथिली १,९०९ (२.६३ प्रतिशत), नेपाली १,३५३ (१.८७ प्रतिशत), मगर २१५ (०.३० प्रतिशत) रहेको पाइन्छ। यसैगरी अन्य भाषाहरु बोल्ने संख्या ५०३ (०.६९ प्रतिशत) रहेको पाइन्छ। यसलाई तलको चित्रबाट देखाउन सकिन्छ।

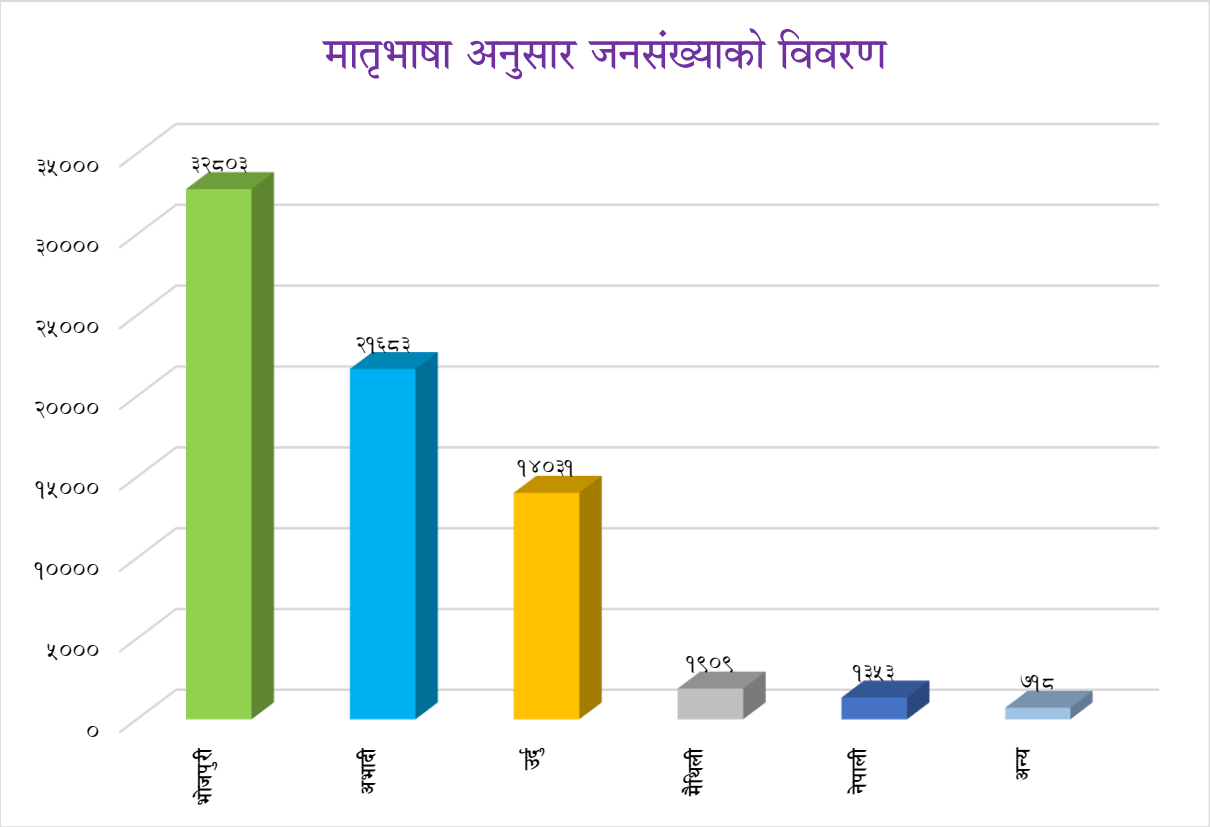

३.७.१ आदिवासी

यस नगरपालिकाको कुल जनसंख्या मध्ये ४.२८ प्रतिशत (३,१०६ जना) जनसंख्या आदिवासी (मगर, थारु, बराई, नेवार, गदेरी/भेधार, राई, गुरुङ्ग र अन्य जनजाति आदि) रहेको छ। जसमा सबैभन्दा बढी मगर जातिको संख्या १४९६ (२.०६ प्रतिशत) जनसंख्या रहेको पाइन्छ। मुख्यत: कृषि पेशामा संलग्न यी समुदायमा साक्षरता प्रतिशत तुलनात्मक रुपमा न्युन रहेको छ। एकातर्फ बाल विवाह, बच्चा जन्मनु पूर्व नै मगनी गर्ने विवाह, गुरुवा (धामी, झाक्री) प्रथा जस्ता सामाजिक प्रथाहरू यस समुदायमा हालसम्म आंशिक रुपमा भएपनि कायमै रहेको पाइन्छ भने अर्कातर्फ यी जनजातीहरुको आफ्नो मौलिक संस्कृतिलाई परिवर्तित समुदायमा पनि जीवन्त राखेको पाइन्छ। यस समुदायबाट जनप्रतिनिधिको रुपमा हाल निर्णायक तहमा सहभागिता देखिएको छ। समय समयमा फैलिने विभिन्न किसिमका महामरी जन्य मलेरिया तथा सुरक्षित बासस्थानको अभावमा हिंस्रक जंगली जनवारको आक्रमणसँग जुद्धै आएका यि जनजाती समुदायले निरन्तर रुपमा क्षमता अनुसार नगर विकासमा सहयोग गर्दै आएका छन् । तथापि यिनिहरु स्वयमको सामाजिक, आर्थिक, राजनैतिक क्षेत्रमा प्रभाव र पहुँच भने कमजोर रहेको छ।

३.७.२ उत्पीडित समुदाय

लुम्बिनी साँस्कृतिक नगरपालिमा उत्पीडितहरूले लगभग १२.९५ प्रतिशत (९,३८६ जना) हिस्सा ओगटेको छ। सामाजिक विभेदका रुपमा छुवाछुत जस्तो अमानवीय भेदभाव भोगिरहेको यो समुदायले राजनितिक, आर्थिक र सामाजिक क्षेत्रमा समेत उपेक्षाको सिकार हुनु परेको छ। यस समुदायका प्रा.वि., निमावि, र मा.वि.मा अध्ययन छात्र छात्राहरूको संख्या भने तुलनात्मक रुपमा कम रहेको छ। परम्परागत शिल्पको धनी यो समुदायले आफ्नो सिपलाई आर्थिक विपन्नता र सामाजिक उपेक्षाका कारण व्यवसायिक रुपमा अघि बढाउन सकेका छैनन्। मुलुकी ऐन २०२० को कानुनी व्यवस्था अन्तर्गत जातिय छुवाछुतलाई कानुनी अपराधको रुपमा परिभाषित गरिएको झण्डै ४ दशक हुन लाग्दा पनि उत्पीडित र उपेक्षित समुदायले अद्यापि सार्वजनिक स्थल (मन्दिर) हरूमा प्रवेशका लागि स्थानीय निकायहरूसँग मिलेर चरणबद्ध अभियान संचालन गर्नुपर्ने अवस्था कायमै रहेको छ। निजामती सेवा र गैर सरकारी सेवामा पनि यो समुदायको उपस्थिति अत्यन्तै न्युन छ। त्यसै गरी राजनितिक क्षेत्रमा २०४६ साल यता यो समुदायले आफ्ना सामुदायिक संगठनहरू समेत निर्माण गरेको पाइन्छ। राजनितिक नेतृत्वमा भने सीमित व्यक्तिहरूमात्र यस समुदायको प्रतिनिधित्व गरिरहेका छन्। यस समुदायका अधिकांश व्यक्तिहरू अदक्ष र अर्धदक्ष जनशक्तिका रुपमा ज्याला, मजदुरी गरेर जीवनयापन गरिरहेको पाइन्छ। यस नगरपालिकाको विकासको लागि यो समुदायलाई क्षमता विकास सशक्तिकरण सबलिकरण जस्ता कार्यक्रम मार्फत माथि उठाउन विशेष अभियानको नै थालनी गर्नुपर्ने अवस्था देखिन्छ।

३.८ धर्मअनुसार जनसंख्याको विवरण

तालिका नं. १२: धर्मअनुसार जनसंख्याको विवरण

धर्म	हिन्दु	इस्लाम	बौद्ध	प्रकृती	क्रिश्चियन	किराँत	उल्लेख नगरिएको	जम्मा
जनसंख्या	४८,७५२	२३,५६४	७०	३०	२३	२	५६	७२,४९७
प्रतिशत	६७.२५	३२.५०	०.१०	०.०४	०.०३	०.००	०.०८	१००.००

स्रोत : केन्द्रीय तथ्याङ्क विभाग, २०६८

माथिको तालिका अनुसार धार्मिक दृष्टिकोणले हेर्दा यस नगरपालिकामा अधिकांश हिन्दु धर्मावलम्बीहरू रहेका छन्। पछिल्लो जनगणना अनुसार यहाँको कुल जनसंख्याको ६७.२५ प्रतिशत (४८,७५२ जना) हिन्दु, ३२.५० प्रतिशत (२३,५६४ जना) इस्लाम धर्मावलम्बीहरु, ०.१० प्रतिशत (७० जना) बौद्ध, ०.०४ प्रतिशत (३० जना) प्रकृति र अन्य धर्मावलम्बीहरु ०.०४ प्रतिशत (२५ जना) र ०.०८ प्रतिशत (५६ जना) उल्लेख नगरिएको धर्मावलम्बीहरु रहेको पाईन्छ। यस नगरपालिका मा मधेसी समुदायका मानिसहरुको बसोबास धेरै भएता पनि यहाँ अधिकांस मानिसहरु हिन्दु धर्मावलम्बीहरु रहेको पाइन्छ। यसलाई तलको चित्रबाट स्पष्ट पार्न सकिन्छ।

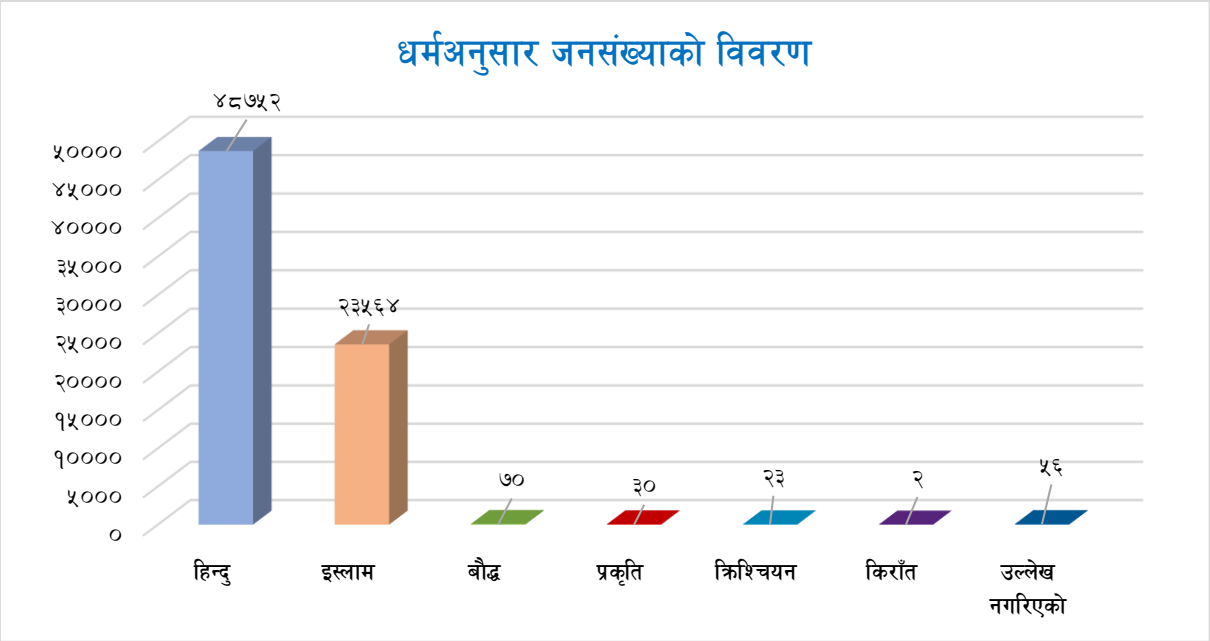

लुम्बिनी साँस्कृतिक नगर क्षेत्रमा मधेसी समुदायका मानिसहरूको बाहुल्यता रहेको देखिन्छ। यस नगरका प्राय जसो समुदायका अधिकांश मानिसहरूले धर्मको रुपमा सनातन हिन्दु धर्मलाई स्वीकारेको देखिन्छ। यद्यपि मधेसी समुदायको भने आफ्नै भाषा, रहनसहन, भेषभुषा एवं परम्परा र संस्कार रहेको पाईन्छ। पहाडी समुदायहरूबाट वेदमूलक आर्य-संस्कृतिका विधि-विधान र धर्म शास्त्र आदिलाई रामायण, महाभारत, पूराण आदि ग्रन्थहरूको आधार मानी ती बिषयवस्तुहरूलाई लोकभाषा, लोकलय, लोकधुन, र लोकशैलीमा ढालेर लोकजीवनको सेरोफेरोसित तादात्म्य मिलाई आफ्नोपन झल्काउने गरी दोहोरी, लोकगीत आदिको रुपमा विभिन्न विशिष्ट अवसरहरूमा प्रस्तुत गरिन्छ। यो समुदायको विशेष पहिचान नै आफ्नो विशिष्ट भाषिक र सांस्कृतिक मौलिकपना नै हो। नगरपालिकामा विभिन्न समुदायका मानिसहरुको बसोबास रहेका हुनाले उनीहरुका आआफ्नै चाडपर्वहरु छन् । जस्तै, हिन्दूधर्मावलम्बीहरुले बडादशैं, तिहार, रामनवमी, महाशिवरात्री, हरितालिका, श्रीपञ्चमी, श्रीकृष्ण जन्माष्टमी, विवाह पञ्चमी, छठ (होली), चैते दशैं, साउने-माघे सग्रान्ती, मागी, गोठधूप, मातातीर्थ औंसी, अक्षय तृतीया, हरिशयनी-हरिबोधनी एकादशी, नागपञ्चमी, रक्षाबन्धन (जनैपूर्णिमा), कुशे औंसी, बालाचतुर्दशी, कोजाग्रत पूर्णीमा, गोठाले, श्री स्वस्थानी पूर्णिमा, नयाँ वर्ष सोह्रश्राद्ध जितीया, सिरुवा (विशेषगरी थारु-खवास), कूल-थानी पूजा, ग्रामथान पूजा, बोल बम आदि चाडपर्वहरु मानउँने गर्दछन् । बौद्ध धर्मावलम्बीहरुले बुद्धजयन्ती, विभिन्न ल्होसार पर्वहरु, तिहार आदि मनाउने गरेको पाइएको छ । यसैगरी ईस्लामहरुले ईद, वकरईद, इदुलफितर, सोभेरात आदि र क्रिश्चियनहरुले क्रिशमस डे, नयाँ वर्ष, भ्यालेनटाईने डे आदि मनाउने गर्दछन् । यस नगरमा बसोबास गर्ने मानिससहरुको भेषभूषाको बारेमा चर्चा गर्दा पहाडे मुलका क्षेत्री, बाहुन, कामी, दमाई आदि पुरुषले कमिज-सुरुवाल, दौरा-सुरुवाल लगाउँछन् भने मधेसी मूलकाले कमेज, धोती आदि लगाउँछन्। तर अहिलेको समयमा सबै जातजातिका युवा, युवतीहरु क्रमशः पैन्ट, शर्ट, साडी ब्लाउज, कुर्ता-सलवार नै लगाउन रुचाउँछन्। यहाँ धेरै जसो महिना गर्मी हुने हुँदा राष्ट्रिय पोशाक दौरा-सुरुवाल, साडी-चौवन्दी चोलो लगाउने मानिस यदाकदा मात्र देखिनु स्वभाविक हो।

३.९ परिवारले प्रयोग गरेको घरको स्वामित्वको विवरण

तालिका नं. १३: परिवारले प्रयोग गरेको घरको स्वामित्वको विवरण

वडा नं.	निजी	भाडा	संस्थागत	अन्य	उल्लेख नगरिएको	जम्मा
१	६३९	४	१	०	०	६४४
२	९३५	३	१	१	०	९४०
३	६११	५	६	३	०	६२५
४	७४५	१	०	०	०	७४६
५	६७५	९	०	१	०	६८५
६	७४०	१०	०	०	०	७५०
७	५९२	०	०	०	०	५९२
८	४५०	०	४	०	०	४५४
९	६८६	१	०	०	०	६८७
१०	९७९	८३	७	४	०	१,०७३
११	१११७	१७	०	१	०	१,१३५
१२	१०२२	१	०	१	०	१,०२४
१३	५९०	१	०	०	०	५९१
जम्मा	**९,७८१**	**१३५**	**१९**	**११**	**०**	**९,९४६**
प्रतिशत	**९८.३४**	**१.३६**	**०.१९**	**०.११**	**०.००**	**१००**

स्रोत : राष्ट्रिय जनगणना, २०६८

माथिको तालिकामा लुम्बिनी सँस्कृति नगरपालिका क्षेत्रभित्र बसोबास गर्ने परिवारले प्रयोग गरेको घरको स्वामित्वको विवरण देखाइएको छ। यस नगरपालिकामा जम्मा ९,९४६ घरधुरीहरुमध्ये आफ्नो स्वामित्वमा रहेको घरधुरी संख्या ९,७८१ (९८.३४ प्रतिशत), भाडामा बस्ने घरधुरी संख्या १३५ (१.३६ प्रतिशत) रहेको देखिन्छ। संस्थागत घरधुरी संख्या १९ (०.११ प्रतिशत) रहेको छ। त्यस्तै अन्य घरधुरीको संख्या ११ (०.११ प्रतिशत) रहेका छन्। त्यस्तै परिवारले प्रयोग गरेको घरको स्वामित्वको विवरणलाई वडागत रुपमा तुलना गर्दा वडा नं. ११ मा निजी स्वामित्वमा रहेको घरधुरी संख्या १,११७ सबैभन्दा बढी रहेको पाइन्छ। त्यसैगरी वडा नं. १३ मा सबैभन्दा कम ५९० घरधुरी संख्या निजी स्वामित्वमा रहेको देखिन्छ। यसलाई तलको चित्रबाट प्रस्तुत गरिएको छ।

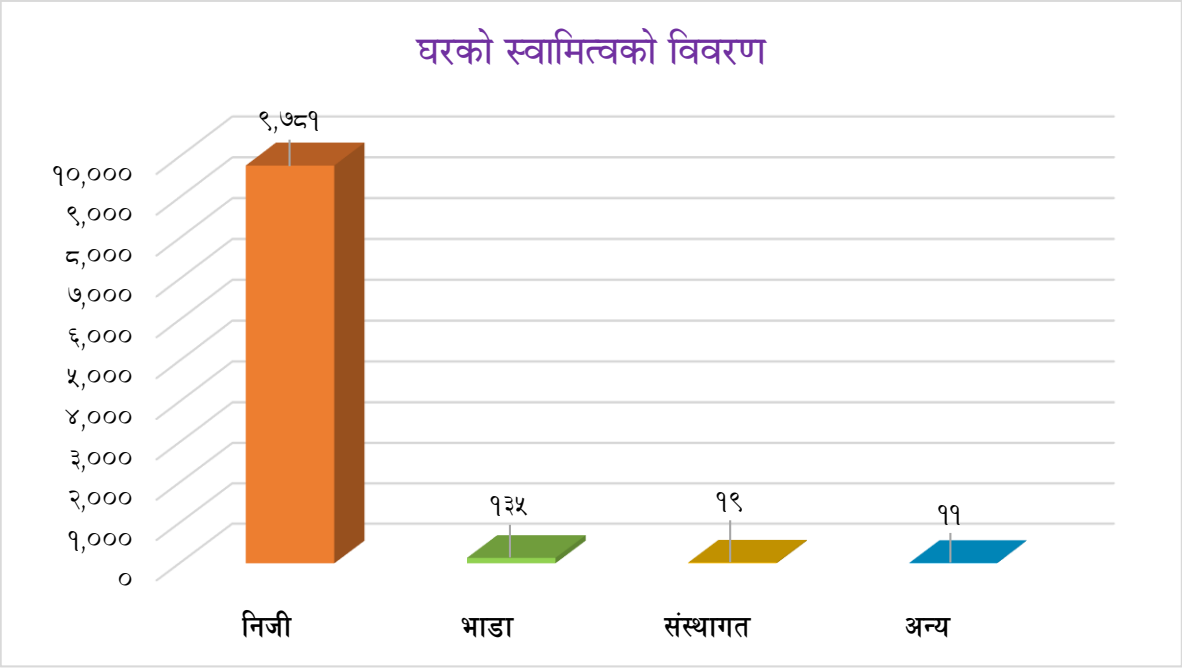

३.१० महिलाका नाममा भएको घरको स्वामित्वको विवरण

तालिका नं. १४: महिलाका नाममा भएको घरको स्वामित्वको विवरण

वडा नं.	स्वामित्व भएको	स्वामित्व नभएको	उल्लेख नगरिएको	जम्मा
१	३१	६०२	११	६४४
२	४३	८७६	२१	९४०
३	२२	५९२	११	६२५
४	३२	६९७	१७	७४६
५	१७	६६०	८	६८५
६	६०	६८२	८	७५०
७	५६	५३१	५	५९२
८	१७	४३६	१	४५४
९	२६	६५१	१०	६८७
१०	१२०	९५२	१	१,०७३
११	८४	१०४४	७	१,१३५
१२	४८	९५६	२०	१,०२४
१३	२४	५५९	८	५९१
जम्मा	५८०	९,२३८	१२८	९,९४६
प्रतिशत	५.८३	९२.८८	१.२९	१००.००

स्रोत : राष्ट्रिय जनगणना, २०६८

माथिको तालिकामा लुम्बिनी सँस्कृति नगरपालिकामा महिलाका नाममा भएको घरको स्वामित्वको विवरण देखाइएको छ। जसमा महिलाको स्वामित्वमा रहेको घरधुरी संख्या ५८० (५.८३ प्रतिशत) र स्वामित्व नभएको घरधुरी संख्या ९,२३८ (९२.८८ प्रतिशत) रहेको छ भने उल्लेख नगरिएको घरधुरी संख्या १२८ (१.२९ प्रतिशत) रहेको छ। जुन प्राप्त तथ्यांक अनुसार यस नगरपालिकामा अझै पनि महिलाको जनजागरणमा विकास गर्न विभिन्न जनचेतनामुलक कार्यक्रमहरु संचालन गर्नुपर्ने देखिन्छ। जसलाई तलको चित्रबाट देखाइएको छ।

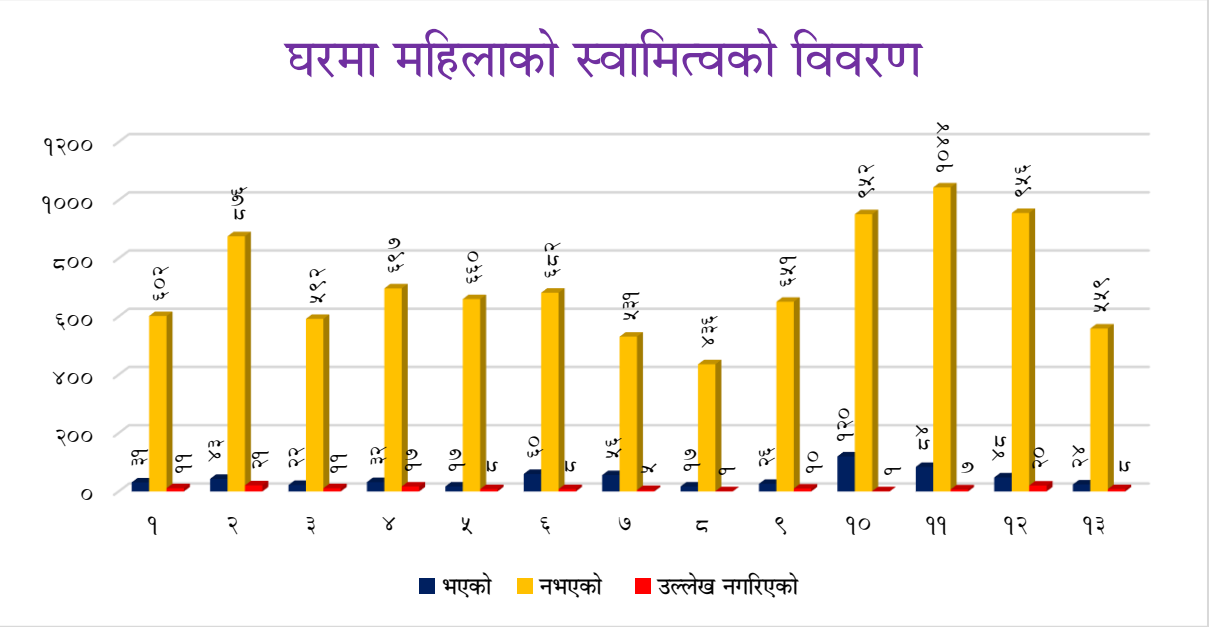

३.११ महिलाका नाममा भएको जग्गाको स्वामित्वको विवरण

तालिका नं. १५: महिलाको नाममा भएको जग्गाको स्वामित्वको विवरण

वडा नं.	स्वामित्व भएको	स्वामित्व नभएको	उल्लेख नगरिएको	जम्मा
१	३१	६०२	११	६४४
२	८१	८३८	२१	९४०
३	३८	५७६	११	६२५
४	१२७	६०२	१७	७४६
५	११९	५५८	८	६८५
६	८८	६५४	८	७५०
७	९२	४९५	५	५९२
८	५१	४०२	१	४५४
९	८८	५८९	१०	६८७
१०	२४६	८२६	१	१,०७३
११	२०२	९२६	७	१,१३५
१२	१४९	८५५	२०	१,०२४
१३	४१	५४२	८	५९१
जम्मा	१,३५३	८,४६५	१२८	९,९४६
प्रतिशत	१३.६०	८५.११	१.२९	१००.००

स्रोत : राष्ट्रिय जनगणना, २०६८

यस लुम्बिनी सँस्कृतिक नगरपालिकामा जग्गामा महिलाको स्वामित्व भएको विवरण अनुसार जग्गामा महिलाको स्वामित्व भएको घरधुरी संख्या १,३५३ (१३.६० प्रतिशत), जग्गामा स्वामित्व नभएको महिलाको घरधुरी संख्या ८,४६५ (८५.११ प्रतिशत) रहेको छ र १२८ (१.२९ प्रतिशत) घरधुरी संख्या उल्लेख नगरिएको देखाइएको छ । जसलाई तलको चित्रबाट स्पष्ट पार्न सकिन्छ।

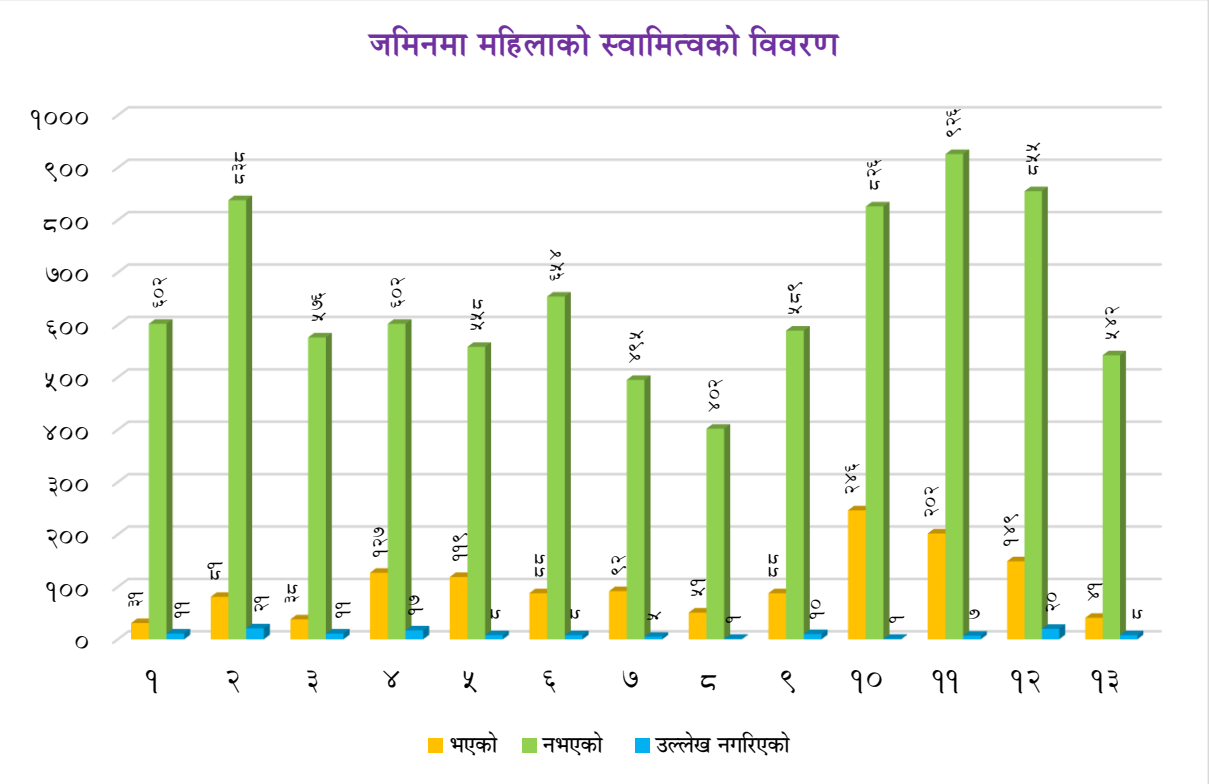

३.१२ अनुपस्थित घरधुरी र जनसंख्याको विवरण

तालिका नं. १६: अनुपस्थित घरधुरी र जनसंख्याको विवरण

जनगणना वर्ष	उपस्थित घरधुरी	अनुपस्थित घरधुरी	उल्लेख नगरिएका	जम्मा घरधुरी
२०६८	६,९२४	३,०२१	१	९,९४६
प्रतिशत	६९.६२	३०.३७	०.०१	१००

स्रोत : राष्ट्रिय जनगणना, २०६८

यस नगरपालिकामा अनुपस्थित घरधुरी संख्या ३,०२१ (३०.३७ प्रतिशत) रहेको देखिन्छ भने उपस्थित घरधुरी संख्या ६,९२४ (६९.६२ प्रतिशत) रहेको देखिन्छ। उल्लेख नगरिएको घर संख्या १ अर्थात ०.०१ प्रतिशत रहेको छ। तथ्याङ्क अनुसार यस नगरपालिकाबाट विभिन्न पेशा, व्यापार, व्यवसाय, अध्ययन तथा वैदेशिक रोजगारको सिलसिलामा ठूलो संख्या अनुपस्थित रहेको देखिन्छ । जसको वितृत विवरण माथिको तालिकामा उल्लेख गरिएको छ ।

३.१३ बाहिरी गारोको आधारमा घरको बनोटको विवरण

तालिका नं. १७: बाहिरी गारोका आधारमा घरको बनोटको विवरण

वडा नं.	माटोको जोडाइ भएको इँटा/ढुङ्गा	सिमेन्टको जोडाइ भएको इँटा/ढुंगा	काठ/ फल्याक	बाँसजन्य सामग्री	काँचो इँटा	अन्य	उल्लेख नगरिएको	जम्मा
१	९६	५१६	२	१५	०	४	११	६४४
२	६०२	१९०	०	१८	५१	७३	६	९४०
३	१३१	३८२	१०	७०	१८	३	११	६२५
४	३४६	२४१	६	३१	४	१०१	१७	७४६
५	३१७	२५६	२०	७	२	७४	९	६८५
६	२२३	३९४	४	५४	२	२७	४६	७५०
७	४६२	७९	१०	१५	३	६	१७	५९२
८	१८४	२४९	४	१५	०	१	१	४५४
९	१९७	४२८	१	५	२८	१६	१२	६८७
१०	४२४	५०९	२	९३	१५	२८	२	१,०७३
११	५७८	३६६	२	१६	१	१६५	७	१,१३५
१२	६४३	२२५	४	२९	१५	१०१	७	१,०२४
१३	३२२	१७५	१	१८	५९	०	१६	५९१
जम्मा	४,५२५	४,०१०	६६	३८६	१९८	५९९	१६२	९,९४६
प्रतिशत	४५.५०	४०.३२	०.६६	३.८८	१.९९	६.०२	१.६३	१००.००

स्रोत : राष्ट्रिय जनगणना, २०६८

माथिको तथ्यांकलाई हेर्दा यस लुम्बिनी सँस्कृति नगरपालिकाको परिवारले प्रयोग गरेको घरको बाहिरी गारोको आधारमा माटोको जोडाइ भएको इँटा/ढुङ्गा बनेको सबैभन्दा धेरै घरधुरी संख्या ४,५२५ (४५.५० प्रतिशत) छ भने सबैभन्दा कम काठ/फल्याकका काँचो इँटाको बाहिरी गारो भएको घरधुरी संख्या ६६ (०.६६ प्रतिशत) रहेको छ। यसैगरी सिमेन्टको जोडाइ भइको इँटा/ढुंगाको बाहिरी गारो भएको घरधुरी संख्या ४,०१० (४०.३२ प्रतिशत), बाँस जन्य सामग्रीबाट बाहिरी गारो भएको घरधुरी संख्या ३८६ (३.८८ प्रतिशत),माटोको जोडाई भएको इँटा/ढुंगाको बाहिरी गारो भएको घरधुरी संख्या १९८ (१.९९ प्रतिशत) रहेको छ भने अन्य घरधुरी संख्या ५९९ (६.०२ प्रतिशत) घरधुरी संख्या रहेको देखिन्छ। त्यस्तै वडागत रुपमा घरको बाहिरी गारोको आधारमा हेर्ने हो भने सबैभन्दा बढी माटोको जोडाइ भएको इँटा/ढुङ्गाबाट बनेको बाहिरी गारो भएको घरधुरी संख्या ६४३ वडा नं. १२ मा रहेको देखिन्छ भने सबैभन्दा कम वडा नं. १ मा जम्मा ९६ घरधुरी संख्या रहेको पाईयो। समग्र वडाहरुलाई हेर्दा सबै वडाहरुमा माटोको जोडाइ तथा सिमेन्टको जोडाइ भएको इँटा/ढुङ्गाबाट बनेको बाहिरी गारो भएको घरधुरी रहेको देखिन्छ। यसलाई तलको चित्रबाट स्पष्ट पार्न सकिन्छ।

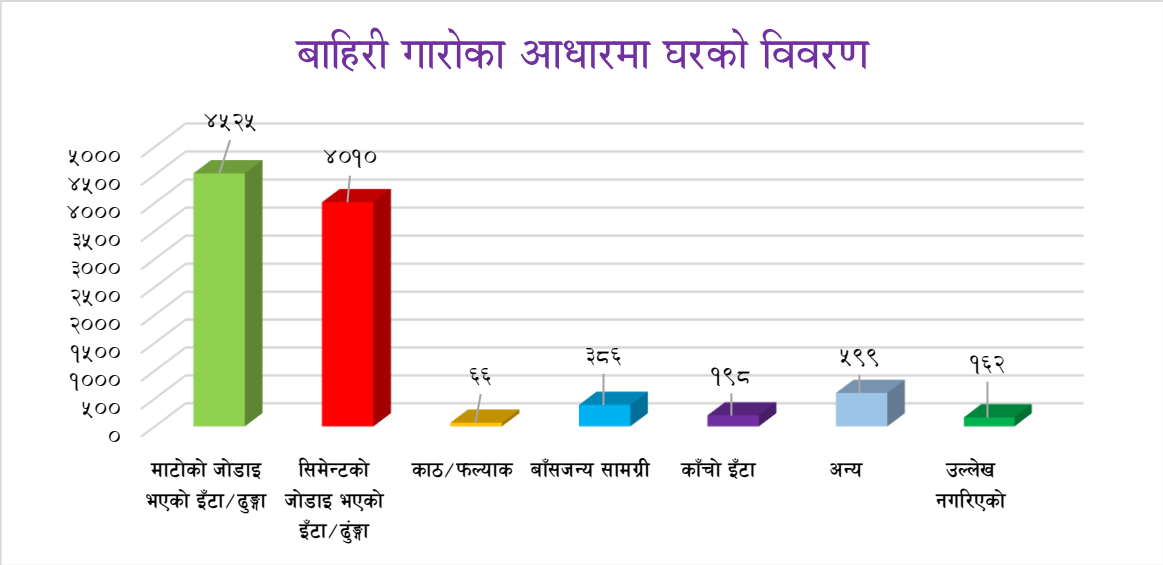

३.१४ छानाको आधारमा घरको बनोटको विवरण

तालिका नं. १८: छानाको आधारमा घरको बनोटको विवरण

वडा नं.	खर/पराल/ छ्वाली	जस्ता/ टिन/च्यादर	टायल/खपडा/ झिँगटी/ढुङ्गा	सिमेन्ट/ ढलान	काठ/ फल्याक	अन्य	उल्लेख नगरिएको	जम्मा
१	५५	१०	५१	५१५	२	०	११	६४४
२	१४१	९	१४६	६३६	१	१	६	९४०
३	४४	४१	४३	४७७	६	१	१३	६२५
४	८६	१४	१३२	४९०	०	६	१८	७४६
५	७०	५५	९०	४५८	१	२	९	६८५
६	८६	४३	६०	५४०	५	१	१५	७५०
७	४२	६	९६	४२६	०	०	२२	५९२
८	३७	१५	९१	३०१	०	७	३	४५४
९	९९	१६	७४	४७१	०	४	२३	६८७
१०	१९७	३१	५६	७८१	१	३	४	१,०७३
११	९०	३३	२२६	७७५	०	२	९	१,१३५
१२	२५२	१२	९५	६४७	५	६	७	१,०२४
१३	९९	३	४१	४३५	०	०	१३	५९१
जम्मा	१,२९८	२८८	१,२०१	६,९५२	२१	३३	१५३	९,९४६
प्रतिशत	१३.०५	२.९०	१२.०८	६९.९०	०.२१	०.३३	१.५४	१००.००

स्रोत : राष्ट्रिय जनगणना, २०६८

यस लुम्बिनी साँस्कृतिक नगरपालिकामा भएका घरधुरीहरुलाई छानाको बनोटको आधारमा छुट्याउँदा टायल, सिमेन्टको ढलान भएको छाना भएको घरधुरीसंख्या सबैभन्दा धेरै ६,९५२ (६९.९० प्रतिशत) रहेको छ भने सबैभन्दा कम काठ/फल्याकको छाना रहेको घरधुरी २१ (०.२१ प्रतिशत) रहेको छ । यसैगरी दोस्रो खर/पराल/छ्वाली छानो भएको घरधुरी संख्या १,२९८ (१३.०५ प्रतिशत), टायल/खपडा/झिँगटी/ढुङ्गा छाना भएको घरधुरी संख्या १,२०१ (१२.०८ प्रतिशत),जस्ता, टिन तथा च्यादरको छाना भएको घरधुरी २८८ (२.९० प्रतिशत) छ भने अन्य घरधुरी ३३ (०.३३ प्रतिशत) र उल्लेख नगरिएको घरधुरी १५३ (१.५४ प्रतिशत) रहेको छ । यसलाई तलको चित्रबाट देखाउन सकिन्छ ।

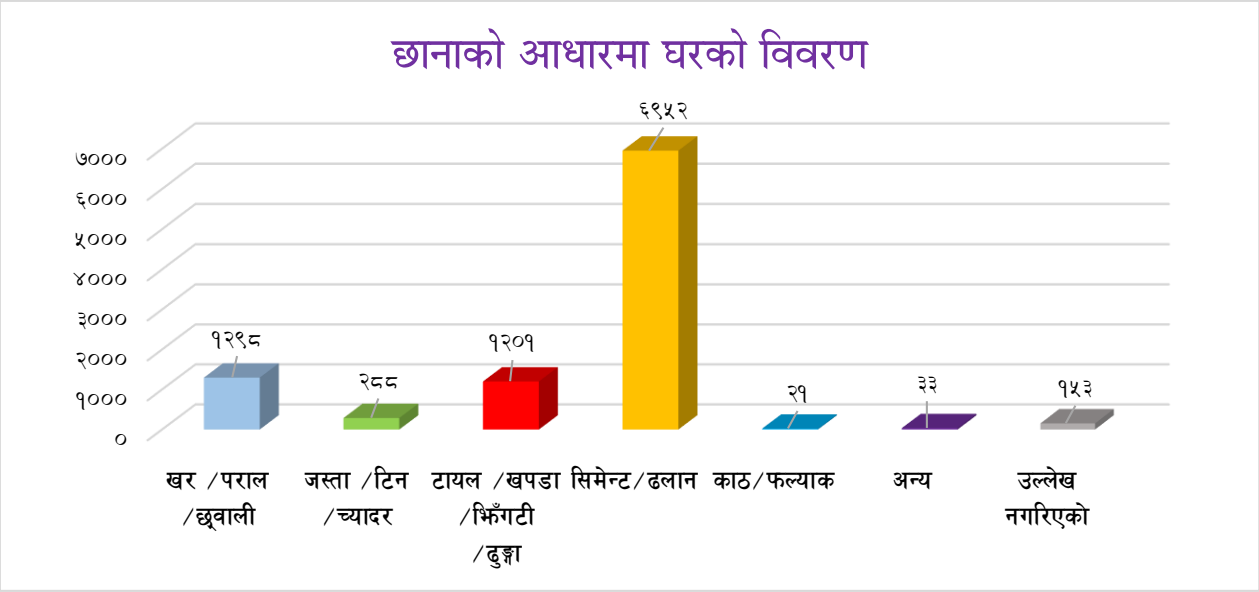

३.१५ जगको आधारमा घरको बनोटको विवरण

तालिका नं. १९: जगको आधारमा घरको बनोटको विवरण

वडा नं.	माटोको जोडाइ भएको इँटा/ढुङ्गा	सिमेन्टको जोडाइ भएको इँटा/ढुंगा	ढलान पिल्लरसहितको	काठको खम्बा गाडेको	अन्य	उल्लेख नगरिएको	जम्मा
१	९३	५२३	०	१३	४	११	६४४
२	७५८	५९	१	१९	९७	६	९४०
३	१९७	३४२	८	६७	०	११	६२५
४	४३३	१६०	०	३४	१०२	१७	७४६
५	४०६	१७०	२	६	९२	९	६८५
६	३६५	२५९	१३	६१	२६	२६	७५०
७	४९५	५३	४	१९	६	१५	५९२
८	३०४	१३१	२	१५	१	१	४५४
९	२६९	३३४	२४	१४	३४	१२	६८७
१०	५८१	२९०	८४	७४	४२	२	१,०७३
११	५८७	३५६	१	१४	१७०	७	१,१३५
१२	७१४	१६५	५	३१	१०२	७	१,०२४
१३	४०८	१४४	५	२०	०	१४	५९१
जम्मा	५,६१०	२,९८६	१४९	३८७	६७६	१३८	९,९४६
प्रतिशत	५६.४०	३०.०२	१.५०	३.८९	६.८०	१.३९	१००.००

स्रोत : केन्द्रीय तथ्याङ्क विभाग, वि.सं २०६८

लुम्बिनी साँस्कृतिक नगरपालिकामा रहेका परिवारले प्रयोग गरेको माटोको जोडाइ भएको इँटा/ढुङ्गा जग भएका घरधुरी संख्या ५,६१० सबैभन्दा बढी अर्थात् (५६.४० प्रतिशत) छन् भने दोस्रोमा सिमेन्टको जोडाइ भएको इँटा तथा ढुंगाको जग भएका घरधुरी २,९८६ (३०.०२ प्रतिशत), काठको खम्बा गाडेको जग भएको घरको संख्या ३८७ (३.८९ प्रतिशत), र सबैभन्दा कम ढलान पिल्लरसहितको जग भएको १४९ (१.५० प्रतिशत) रहेको छ । त्यस्तै अन्यमा ६७६ (६.८० प्रतिशत) र उल्लेख नगरिएका घरधुरी संख्या १३८ अर्थात् (१.३९ प्रतिशत) रहेका छन् । यसलाई तलको चित्र बाट देखाउन सकिन्छ ।

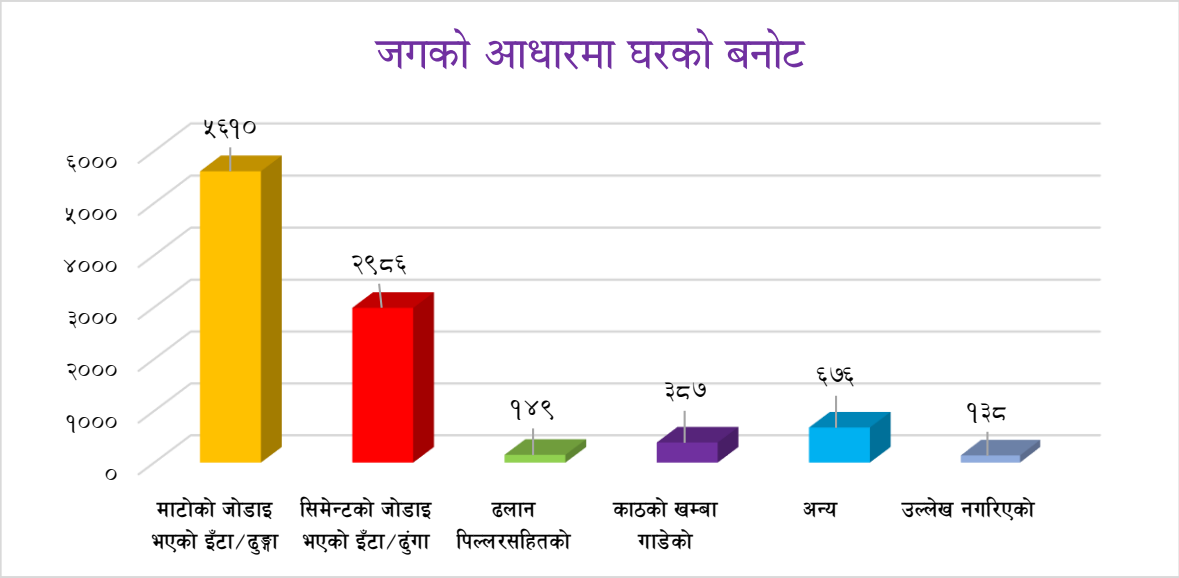

भवन निर्माणका किसिमहरु

लुम्बिनी साँस्कृतिक नगरपालिका भित्र रहेका भवनको स्वरुपलाई हेर्दा सबैभन्दा धेरै घरधुरी संख्या बढि माटोको जोडाइ भएको इँटा/ढुङ्गा भएको जग ५६.४० प्रतिशत, बाहिरी गारोको आधारमा माटोको जोडाइ भएको इँटा/ढुङ्गा बनेको सबैभन्दा धेरै घरधुरी संख्या ४५.५० प्रतिशत र सिमेन्टको ढलान भएको छाना भएको घरधुरीसंख्या ६९.९० प्रतिशत भएको पाईयो। यसरी घरको जग र बाहिरी गारोको आधारमा हेर्ने हो भने यो नगरपालिका धेरै घरहरु प्राकृतिक प्रकोपको जोखिममा रहेको बुझ्न सकिन्छ।

भवन संवेदनशीलता

शहरहरमा भइरहेको जनसंख्या वृद्धि र शहरी विस्तारले विकासोन्मुख राष्ट्रहरुमा भूकम्पीय जोखिमको संवेदनशलितामा वृद्धि गरेको छ। निश्चित स्तरको जमिन कम्पन गहनता सिर्जना भएको अवस्थामा तोकिएको स्तरको संरचनागत क्षतिलाई कुनै वस्तुले धान्न सक्ने सम्भावनालाई उक्त वस्तुको संवेदनशीलताका रुपमा परिभाषित गरिएको छ। भवन, अत्यावश्यक सुविधाहरु, लाइफलाइन आदिको उपलब्धताको आधारमा त्यहाँको संवेदनशीलता विश्लेषण गर्न सकिन्छ र संवेदनशीलता मूल्याङ्कन गर्न लागिएको वस्तुमा आधारित रहेर त्यसलाई न्यून गर्न विभिन्न विधि प्रयोग गर्न सकिन्छ।

३.१६ बसाई सराईको अवस्था

कुनै पनि स्थानमा जनसंख्या परिवर्तन हुने कारणहरुमध्ये बसाइसराई एक प्रमुख कारण मानिन्छ। तराईका जिल्लाहरुमा बसाई सराईको इतिहास वि.सं. २०१९ साल देखि प्रारम्भ भएको मान्न सकिन्छ। यस लुम्बिनी साँस्कृतिक नगरपालिकामा छिमेकी गाउँपालिका, नगरपालिका एवं जिल्लाबाट बसाई सराई गर्ने क्रम जारी रहेको देखिन्छ। विभिन्न अवसर र रोजगारीको खोजीमा देश भित्र वा देश बाहिर एक स्थानबाट अर्को स्थानमा स्थाई वा अस्थाई रुपमा बसाई सरेर जाने प्रवृत्ति क्रमश बढ्दै गएको पाइन्छ। यसरी बसाई सरी आउनुका विभिन्न कारणहरु छन्। तिमध्ये पाँच मुख्य कारणहरुमा आर्थिक वृद्धि, द्वन्द्व, सामाजिक कारण तथा व्यापार र रोजगारीका अवसरको उपलब्धता हुन्। यस नगरको मलिलो माटो र तराईको सुगम नगर भएकोले खेति, व्यापार, शिक्षा र स्वास्थ्य जस्ता

सुविधाहरू पहाडको तुलनामा सुलभ र सस्तो हुनाले समेत विशेषत: छिमेकी पहाडी जिल्लाका साथै बाहिरी जिल्लाहरूबाट समेत बसाइसराई गर्ने गरेको पाइएको छ। नगरको जनसंख्या बृद्धिको कारकतत्वका साथै विकास व्यवस्थापनका लागि चुनौती दिने मुल कारणहरु मध्ये बसाइसराई समेत रहेको देखिन्छ।

त्यस्तै प्रवासी नेपालीहरूको लगानीको प्रमुख र आकर्षक क्षेत्र रहेको नगरमा जग्गा जमिन खरिद गरी स्थायी रुपमा बसोबास गर्न थालेको पाइन्छ। खुला सिमानाको उपयोग गर्दै निर्वाधरुपले छिमेकी मुलुक भारत आवतजावत गर्न सकिने हुँदा निश्चित रुपमा गणना गर्न नसकिएका भारतमा जाने युवाहरूको संख्या निकै ठुलो रहने गरेको छ। उपर्युक्त सन्दर्भलाई विश्लेषण गर्दा नगरको लागि बसोबासको व्यवस्थित र दीर्घकालिन योजना बनाउनु आवश्यक देखिन्छ।

३.१७ व्यक्तिगत घटना दर्ताको बार्षिक विवरण

तालिका नं. २०: व्यक्तिगत घटना दर्ताको बार्षिक विवरण

वडा नं.	जन्म दर्ता			मृत्यु दर्ता			विवाह दर्ता	बसाई सराई				सम्बन्ध बिच्छेद दर्ता
	महिला	पुरुष	जम्मा	महिला	पुरुष	जम्मा		दर्ता नं.	गएको	आएको	जम्मा	
वैशाख	४७	७७	१२४	४	५	९	३५	०	०	०	०	०
जेष्ठ	१९५	१७१	३६६	१८	१८	३६	७८	७	८	७	१५	०
आषाढ	४७	७७	१२४	४	५	९	३५	०	०	०	०	०
श्रावण	१११	१२१	२३२	२६	२५	५१	५९	१०	१५	११	२६	०
भाद्र	७३	५१	१२४	१५	१५	३०	४९	५	३	११	१४	०
आश्विन	७१	७१	१४२	१३	९	२२	३०	०	०	०	०	०
कार्तिक	३६	४१	७७	७	२१	२८	२६	३	३	२	५	०
मंसिर	५४	५५	१०९	१३	३०	४३	३९	५	३	२	५	०
पौष	७८	७१	१४९	९	१५	२४	३२	२	२	१	३	०
माघ	१११	१४६	२५७	२४	३६	६०	९५	५	५	२	७	०
फाल्गुण	६७	६३	१३०	१५	२२	३७	४९	८	७	२६	३३	०
चैत्र	४७	५१	९८	११	१४	२५	५३	२	५	५	१०	०
जम्मा	९३७	९९५	१९३२	१५९	२१५	३७४	५८०	४७	५१	६७	११८	०

श्रोत : लुम्बिनी साँस्कृतिक नगरपालिका कार्यालय, २०७३

नागरिकले आफ्नो व्यक्तिगत अधिकार उपयोग गर्न कानुनी मान्यताहरु पालना गर्नु पर्ने हुन्छ। नागरिकता, राहादानी, वा अन्य परिचयपत्र लिन, रोजगारी वा उद्यम गर्न, विदेश जान निश्चित कानुनी व्यवस्थाहरुको पालना गर्नु पर्ने हुन्छ। यसका लागि सरकारले प्रमाणपत्र उपलब्ध गराउँछ। जन्म, मृत्यु, बसाई, सराई विवाह र सम्बन्ध विच्छेद जस्ता घटना दर्ता गर्नु पर्ने हुन्छ। संविधानले नागरिकलाई विभिन्न अधिकारको प्रत्याभूत गरेको छ। त्यसको प्रस्थान विन्दु भनेकै व्यक्तिगत घटना दर्ता हो। राष्ट्रिय तथ्याङ्क बनाउने यसको विश्वव्यापी मान्यता हो। कहाँ कति जन्मे, कतिको मृत्यु भयो कतिले बसाईसराई गरे, कतिको सम्बन्ध विच्छेद भयो भन्ने कुराको जानकारी राज्यले पाउनु पर्छ। यसको आधारमा सरकारले नीति बनाउने हुँदा जनचेतना अभिवृद्धि गर्नु पर्ने देखिन्छ।

माथि उल्लेखित तालिकामा व्यक्तिगत घटना दर्ताको अवस्थालाई देखाइएको छ। वि.सं. २०७३ को तथ्याङ्क अनुसार विवाह दर्ताको स्थिति हेर्दा नगरपालिकामा ५८० जनाको विवाह दर्ता भएको देखिन्छ। यस अवधिमा जम्मा ४७ बसाईसराई दर्ता भएको देखिन्छ। जसको विस्तृत विवरण तालिकामा उल्लेख गरिएको छ।

खण्ड ४ : भू-उपयोग

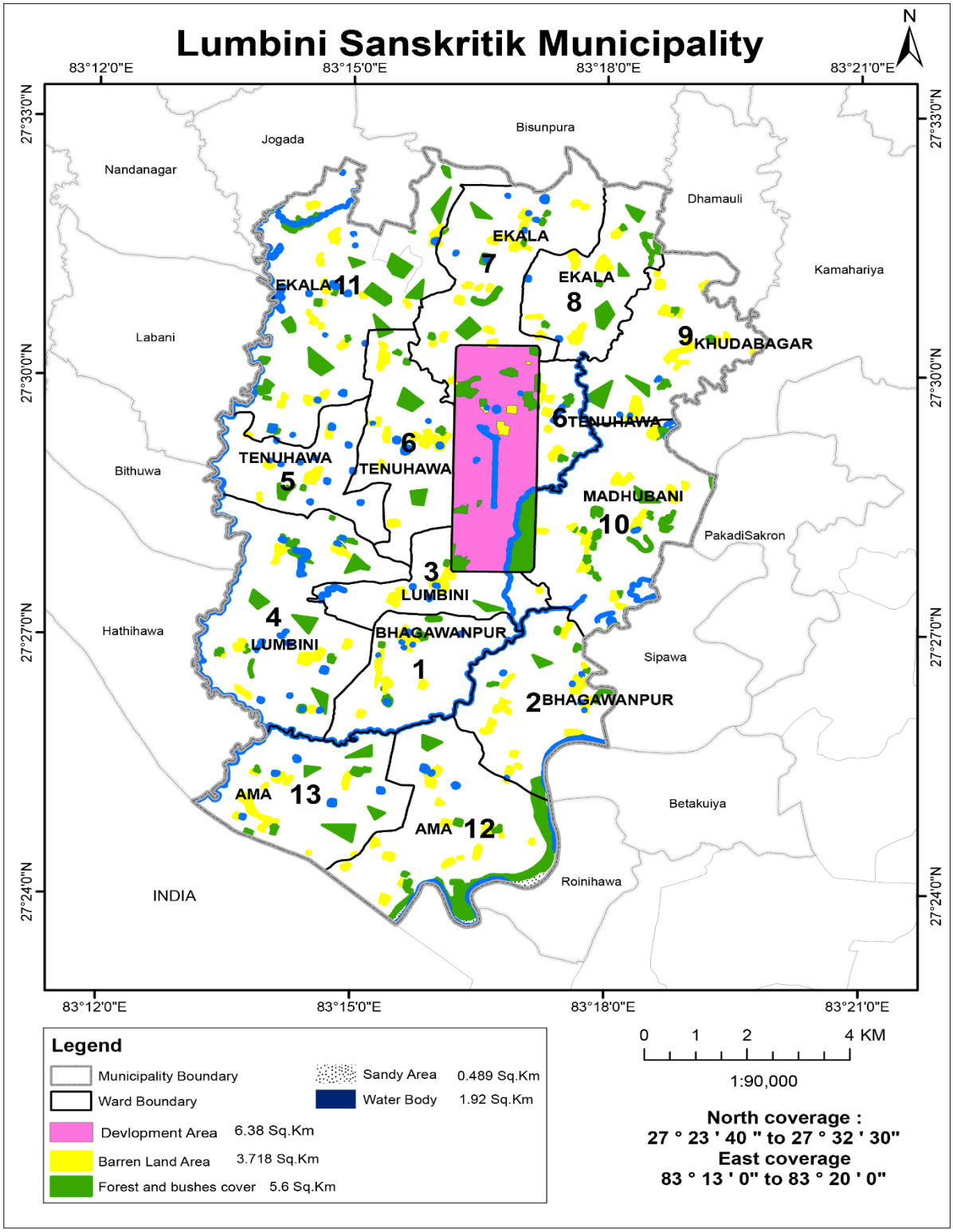

नक्सा नं. १०: नगरपालिकाको भू-उपयोग

४.१ नगरपालिकाको भू-उपयोगको विवरण

तालिका नं. २१: भू-उपयोग विश्लेषण

विवरण	क्षेत्रफल (वर्ग कि.मी.)	प्रतिशत
खेती योग्य जमिन	१०१.६७	९०.६१
वनजंगल	५.६	४.९९
पानी	१.९२	१.७१
अन्य	३.०२	२.६९
कुल क्षेत्रफल	११२.२१	१००.००

स्रोत : नापी विभाग २०७४

लुम्बिनी साँस्कृतिक नगरपालिकाको विद्यमान भू-उपयोग हेर्दा नगरपालिकाको झण्डै ९०.६१ प्रतिशत (१०१.६७ वर्ग कि.मी.) जग्गा हाल खन-जोत हुने उपयुक्त जमिनको रुपमा रहेको छ भने ४.९९ प्रतिशत (५.६ वर्ग कि.मी.) वनले ओगटेको छ । खेतीयोग्य जमिनमध्ये अधिकांश जमिन मौसमी वर्षामा निर्भर रहेको छ । नगरपालिकामा बगिरहेका विभिन्न खोलानालाको किनारमा अवस्थित यस नगरपालिकाको खेतीयोग्य जमिनको उर्वराशक्ति उच्च रहेको छ। लुम्बिनी साँस्कृतिक नगरपालिकामा पानी क्षेत्रले करिव १.७१ प्रतिशत (१.९२ वर्ग कि.मी.) जमिन ओगटेको छ । नगरपालिकामा माटोको बनावट, खेतीयोग्य जमिन, संरक्षित क्षेत्र, बस्तीयोग्य क्षेत्र आदिको विस्तृत अध्ययनको आधारमा नगरपालिकाबासीहरुको आर्थिक अवस्था वृद्धि गर्न र वातावरणमा प्रतिकुल असर पर्न नदिन के-कस्ता उत्पादन प्रणाली तथा नितीहरु अवलम्बन गर्न सकिन्छ । यस विषयमा विस्तृत अध्ययन गरी कार्यान्वयन गर्नुपर्ने देखिन्छ । भू-उपयोगको विस्तृत विवरण माथिको तालिकामा उल्लेख गरिएको छ ।

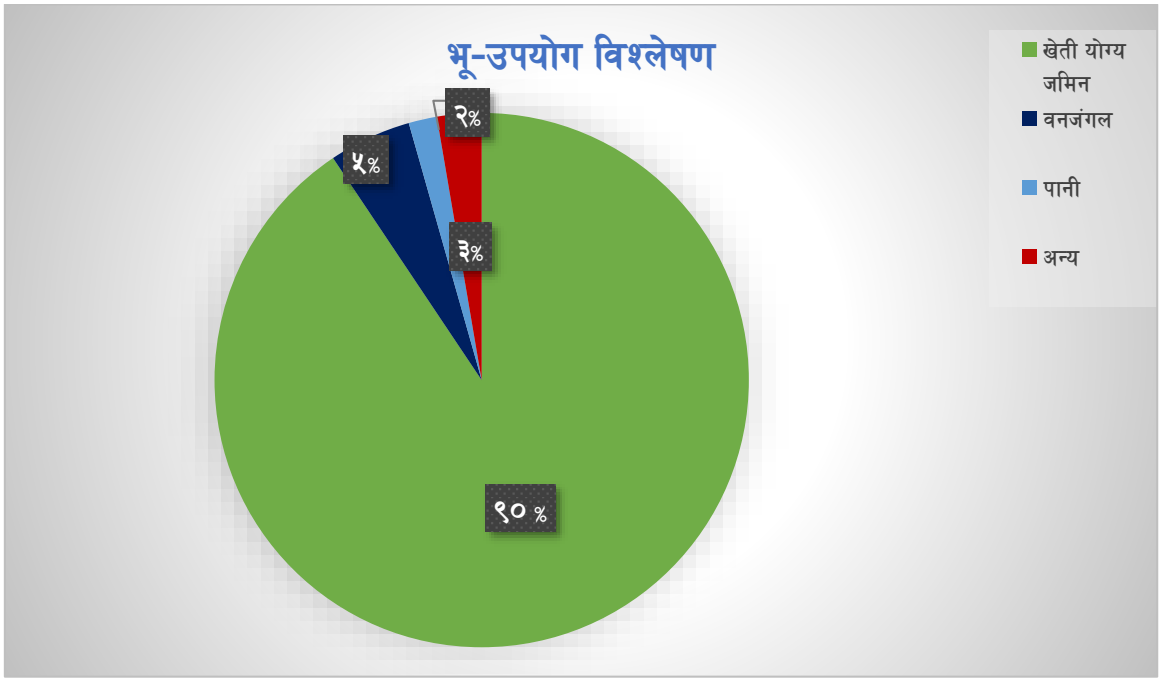

४.२ शहरीकरणको स्वरुप

लुम्बिनी साँस्कृतिक नगरपालिको सडक सञ्जाल देशका प्रमुख शहरी क्षेत्रहरुसँग जोडिएको हुँदा नगरको सबै वडाहरुमा सडक, विद्युत, संचार जस्ता सुविधाहरूको पहुँच पुगेको देखिन्छ। यसका अतिरिक्त अधिकांश क्षेत्रहरू शहरोन्मुख अवस्थामा रहेका देखिन्छन्। लुम्बिनी साँस्कृतिक नगरपालिकाले नगर विकासका लागि योजना तयार गर्ने दौरानमा वडा भेलाको निष्कर्ष लगायत वडा कार्यालय, सरकारी निकायहरु, राजनैतिक पार्टीहरु, गैरसरकारी संस्थाहरु (NGOs), सामुदायिक संस्थाहरु (CBOs), टोल विकास संस्थाहरु (TLO), वृद्धिजिवीहरु, समाजका प्रतिष्ठित व्यक्तित्वहरु, व्यवसायिक संस्थाहरु, संचारकर्मीहरु तथा योजना तर्जुमा टोली (Planning) आदिलाई समोवश गरी आवश्यक छलफल पश्चात प्रत्येक टोलमा फोहर व्यवस्थापनका लागि कन्टेनर, मुख्य तथा सहायक सडकहरूमा सोलार बत्ति जडान, टोल टोलमा सार्वजनिक खानेपानी र शौचालयको व्यवस्था गर्नुपर्ने देखिन्छ।

४.२.१ जग्गा विकास कार्यक्रम (Land Development Program)

शहरी क्षेत्र विस्तार नीतिले शहर (वस्ती) लाई कुन क्षेत्र तर्फ क्रमश: विस्तार गर्दै लाने भन्ने दिशा मात्र निर्देश गरेको हुन्छ। पूर्वाधार लगानी नीति अनुरुप भौतिक पूर्वाधार योजनाको निर्माण गरिएमा वस्तीहरु जथाभावी छरिएर विकास हुनबाट नियन्त्रण गर्न सक्दछ। तर प्रस्ताव गरिएका विस्तार क्षेत्रको व्यवस्थित तवरले विकास गर्न (प्रत्येक घडेरीमा आवत जावत गर्न मोटर वाटो, खुल्ला क्षेत्रको प्रावधान, चारपाटे आकार मिलेका घडेरीहरु लगायत भौतिक तथा पूर्वाधारको निर्माण आदि) निम्न अनुसार जग्गा विकास कार्यक्रहरु संचालन गर्नुपर्ने हुन्छ।

(क) निर्देशित जग्गा विकास कार्यक्रम (Guided Land Development Programme)
(ख) जग्गा एकीकरण कार्यक्रम (Land Pooling Programme)
(ग) घडेरी तथा सेवा सुविधा कार्यक्रम (Site & Services Programme)

आवधिक योजना तर्जुमा गर्ने समयमा माथि उल्लेखित के कस्ता जग्गा विकास कार्यक्रमहरु नगर क्षेत्रमा संचालन गर्न सकिन्छ त्यस्ता क्षेत्रको पहिचान गर्ने कार्य मात्र गर्न सकिन्छ। त्यस्ता क्षेत्रहरूको पहिचान गर्दा प्रस्तावित शहरी विस्तार क्षेत्रलाई टेवा पुऱ्याउने हिसावले प्राथमिकता दिनु पर्दछ। जग्गा विकास कार्यक्रम सम्वन्धी थप जानकारी तल उल्लेख गरिएको छ।

(क) निर्देशित जग्गा विकास कार्यक्रम (Guided Land Development Programme):

निर्देशित जग्गा विकास कार्यक्रम विशेष गरी बस्तीहरूको विकास भइसकेको र निकट भविष्यमा हुने क्षेत्रहरूमा बाटोघाटो चौडा गर्न र नयाँ बाटो खोल्न संचालन गरिने कार्यक्रम हो। विद्यमान बस्तीहरू योजना विना नै आफैं विकास हुँदै आएको हुनाले यस्ता बस्तीहरूका बाटाघाटाहरू साँघुरा र नागवेली प्रकारका छन्। आपतकालीन अवस्थामा (जस्तो आगलागी हुँदा दमकल लैजान र विरामी पर्दा एम्वुलेन्स वा ट्याक्सी प्रवेशको लागि) यस्ता बाटाहरू बाधक बनेका हुन्छन्। तसर्थ यस्ता बस्तीका बासिन्दाहरूले आफ्नो इलाकामा बाटो चौडा गरी आवागमन सहज गर्न आवश्यकता अनुसार जग्गा र घर, टहराको केही अंश समेत भत्काउन पछि पर्ने हुन्छ। जग्गाधनी र घरधनीको अनुमति बेगर यस्ता कार्यक्रमहरू संचालन गर्न सकिँदैनन्।

जग्गा विकास कार्यक्रममा जग्गा अधिग्रहण गर्ने र जग्गा एकीकरण गर्ने जस्ता केही कार्य गर्नु पर्दैन । जग्गा र घरधनीको सहमतिमा नगरपालिका विकास समितिले बाटो चौडा गरिदिने कार्य गर्दछ । यस कार्यक्रम अन्तर्गत कुनै कुनै ठाउँमा नयाँ बाटो खोल्ने कार्य पनि हुन्छ । नेपालको संविधान वमोजिम जग्गा विकास सम्बन्धी काम नगरपालिका आफैले गर्न सक्छ ।

(ख) जग्गा एकीकरण कार्यक्रम (Land Pooling Programme):

जग्गा एकीकरण कार्यक्रम संचालन गर्न जग्गा अधिग्रहण गर्न आवश्यक हुँदैन । जग्गा एकीकरण गरिने क्षेत्र भित्रका घर जग्गाको किनबेच धनीहरूको अनुमतिमा केही समयको लागि बन्द गरिन्छ । यस अवधि भित्र एकीकरण गरिएका सम्पूर्ण जग्गालाई एउटै चाक्लाका रूपमा मिलाएर बाटोघाटो, ढल, टेलिफोन, चौर आदि सुविधाहरू निर्माण गर्ने कार्य हुन्छ । पूर्वाधार सुविधा निर्माण गर्नको लागि केही जग्गा बिक्री गरिन्छ र सो जग्गाबाट प्राप्त रकमबाट उक्त निर्माण कार्य सम्पन्न गरिन्छ ।

पूर्वाधार निर्माणको लागि चाहिने खर्च खुला क्षेत्र तथा सडक आदिमा जाने जग्गाको मोल हिसाब गर्नुपर्दछ । यस अतिरिक्त जग्गाधनीले कति जग्गा दिनुपर्ने हो सो समेत पहिल्यै यकिन गर्नुपर्दछ । जग्गाधनीहरूले योजनाले निर्धारित गरे अनुसार जग्गा दिए बापत पछि विकसित घडेरी पाउँछन् । विकसित घडेरीको (सबै पूर्वाधारयुक्त) बजार मूल्य पहिला को भन्दा धेरै गुणा बढी हुने हुनाले जग्गाधनीहरू यस कार्यक्रमबाट प्रत्यक्ष रूपले लाभान्वित हुने हुन्छन् । यसरी जग्गाधनीहरूको सहमति र अनुमति बेगर संचालन नहुने यो कार्यक्रमबाट जग्गाधनीहरू प्रत्यक्ष लाभान्वित हुने हुँदा यो कार्यक्रम अहिले अत्यन्त लोकप्रिय सावित भएको छ ।

यो कार्यक्रमको राम्रो पक्ष भनेको नै जग्गा अधिग्रहण गर्नुनपर्ने भएकोले मुआब्जा वितरण गर्ने जस्तो झन्झट यसमा झेल्नुपर्दैन । तुलनात्मक हिसाबले योजना चाँडो सम्पन्न हुने हुनाले जग्गाधनीले एकातिर चाँडो फाइदा हासिल गर्न सक्दछ भने अर्कातिर बजारमा विकसित घडेरीको आपूर्ति हुन गई व्यवस्थित शहरीकरणको प्रयासमा समेत यसले निकै ठुलो टेवा पुऱ्याउने हुन्छ ।

(ग) घडेरी तथा सेवा सुविधा कार्यक्रम (Site & Services Programme):

यो कार्यक्रम कार्यान्वयन गर्नको लागि कुनै निश्चित ठाउँ (जहाँ घडेरी तथा सेवा सुविधा कार्यक्रम गर्न प्रस्ताव गरिएको छ) जग्गा अनिवार्य रूपले अधिग्रहण गर्नुपर्दछ । योजना क्षेत्रको लागि आवश्यक जग्गा अधिग्रहण गरेपछि जग्गा तथा घरधनीलाई तोकेको मुआब्जा दिनुपर्दछ । यसरी अधिग्रहण गरेपछि योजनामा व्यवस्था गरिए अनुसारको बाटोघाटो, ढल, टेलिफोन, खानेपानी, खुला चौर आदि निर्माण गर्ने कार्य हुन्छ । व्यवस्थित बसोबासका हिसाबले चाहिने प्राय: सम्पूर्ण सेवा सुविधाहरूको व्यवस्था र निर्माण कार्य सम्पन्न भइसकेपछि यस्ता विकसित घडेरीहरू ९एकै किसिमको वा विभिन्न किसिमको० निर्धारित मूल्यमा निश्चित नीति अन्तर्गत रही बिक्री वितरण गरिन्छ । विकसित घडेरीको मूल्यमा अधिग्रहणको मुआब्जाको रकमका साथै पूर्वाधार विकास निर्माणमा लागेको खर्च, खुला चौरको लागि छाडेको जग्गाको मूल्य आदि जोडिन्छ । तसर्थ विकसित घडेरीको मोल सुरुको अधिग्रहणको मोल भन्दा धेरै गुणा बढ्नु स्वाभाविक छ । काठमाडौंको कुलेश्वर र गल्फुटारमा संचालित आवास योजनाहरू यसका उदाहरणहरू हुन् ।

४.३ शहरोन्मुख बस्तीहरूको वर्तमान स्वरुप

लुम्बिनी साँस्कृतिक नगरपालिकाको जलवायुको आधारमा बसोबासको लागि उपयुक्त मानिएको छ। ग्रामीण क्षेत्रको सडकहरूको सञ्जाल समेत विकास भइसकेको, सिंचाई परियोजनाको नहर निर्माणबाट नहर प्रणालीसँगै सडक प्रणालीको समेत समानान्तर विकास भएको र शिक्षा, स्वास्थ्य जस्ता सुविधाहरू समेत अन्य नगरपालिकाहरूको दाँजोमा सुलभ रहेको सन्दर्भमा नगरपालिकाका शहरी क्षेत्रको वरपरमात्र नभई ग्रामीण क्षेत्रमा समेत बस्ती एवं बस्ती श्रृंखलाहरूको विकास तिब्ररुपमा भइरहेको छ। हुलाक, टेलीफोन, स्वास्थ्यचौकी र विद्यालयको पहुँचका साथसाथै आन्तरिक बस सेवाको सुगम यातायात सुविधा हुनाले पनि ग्रामीण बस्ती विकासका लागि योगदान पुऱ्याइरहेको पाइन्छ। यसका साथै विभिन्न नगरपालिकाहरुले आफ्ना आन्तरिक यातायात मार्गहरू बनाई सार्वजनिक क्षेत्रहरूमा हाट बजारको व्यवस्थापन गर्ने काम भएता पनि स-साना व्यापारिक केन्द्रका रुपमा बस्तीहरूको विकास भइरहेको छ।

नेपाल सरकारले बजारोन्मुख बस्तीहरूमा हाट बजारको विकासको लागि केही आवश्यक छाना/सेड तथा भण्डारणको व्यवस्था गरिदिएमा ग्रामीण कृषि अर्थतन्त्रलाई बजार अर्थतन्त्रमा परिणत गर्न सहयोग पुग्ने देखिन्छ। यसका अतिरिक्त एकातर्फ यी बस्तीहरूको छेउछाउको जमिनको समेत अप्रत्याशितरुपले मूल्य बृद्धि भइरहेको पाइन्छ भने अर्कोतर्फ भोलिका दिनहरूमा यस्तो बस्तीको लागि आवश्यक पर्ने खेलमैदान, पार्क जस्ता सार्वजनिक क्षेत्रहरूको व्यवस्थापन गर्न आवश्यक जग्गाको योजना अहिलेदेखि नै बनाउनु आवश्यक छ।

नगर क्षेत्रहरुको व्यवस्थित तवरले विकास गर्न प्रत्येक घडेरीमा आवत जावत गर्न मोटर वाटो, खुल्ला क्षेत्रका प्रावधान, चारपाटे आकार मिलेका घडेरीहरु लगायत भौतिक तथा पूर्वाधारको निर्माण सहितको व्यवस्थित वस्तीको विकास गर्न जग्गा एकीकरण वा सेवा सुविधा जस्ता कार्यक्रमहरु संचालन गर्नु पर्दछ। यसरी जग्गा विकास कार्यक्रम संचालन गर्दा शहरी विस्तार क्षेत्र प्रस्तावना गरिएका क्षेत्रहरुलाई टेवा पुऱ्याउने हिसावले प्राथमिकता दिनु पर्दछ।

नगरपालिकाको कुल ९,९४६ परिवारहरू मध्ये, घरको जग सिमेन्टको जोडाइ भएको इट्टा, ढुङ्गा र पक्की पिलर भएका घरधुरी ३१.५२ प्रतिशत, बाहिरि गाह्रो सिमेन्टको जोडाइ भएका घरधुरी ४०.३२ प्रतिशत र सिमेन्ट ढलान छाना भएका घरधुरी ६९.९० प्रतिशत छन्। नगरपालिकामा कुल १३५ (१.३६ प्रतिशत) परिवारहरू मात्र घर भाडा लिई बसेका छन् भने ९,७८१ (९८.३४ प्रतिशत) परिवारको आफ्नै घर रहेको छ। नगरभित्र १९ (०.१९ प्रतिशत) घरहरू विभिन्न संस्थाहरूले उपयोग गरेका छन्। शहरोन्मुख बस्ती विकासको सन्दर्भमा नगरपालिका साथै सम्बन्धित विषयगत कार्यालयहरू र हाल विभिन्न नामबाट गठन भइरहेका नगरपालिका विकास समिति एवं बजार व्यवस्थापन समितिहरूले पनि बेलैमा सार्वजनिक जग्गाको व्यवस्थापनमा आवश्यक सेवा सुविधा प्रदान गर्ने तर्फ ध्यान दिनु आवश्यक देखिन्छ।

४.४ बस्ती विकासमा देखिएका चुनौतीहरू

बढ्दो जनसंख्या सँगै तीब्र गतिमा विकास भैरहेको शहरोन्मुख ग्रामिण बस्तीहरूको योजनाबद्ध विकासमा देखिएका चुनौतीहरू निम्नानुसार छन् :

- ✓ बस्तीहरूको विकासका लागि योजनाबद्ध प्रयास हुन सकेको छैन। बस्तीहरूमा सुविधा बर्गिकरण (Zoning) को आधारबाट आवास क्षेत्र, औद्योगिक क्षेत्र, सार्वजनिक खुला क्षेत्र, हरित क्षेत्र, अस्पताल विद्यालय तथा कार्यालय क्षेत्र आदि गरी शहरी क्षेत्र लगायत शहरोन्मुख एवं ग्रामीण क्षेत्रहरूको किटान गर्न सकिएको छैन। यस सम्बन्धमा बस्तीहरूको गुरुयोजना पहिले नै बनाई आवासिय क्षेत्र, व्यावसायिक क्षेत्र, औद्योगिक क्षेत्र, पार्क, उद्यान र खेल मैदान जस्ता सार्वजनिक क्षेत्र तथा कार्यालय एवं संघसंस्थाहरूको लागि क्षेत्र पहिले नै निर्धारण गर्नु जरुरी देखिएको छ।
- ✓ बस्तीहरूको प्राकृतिक वातावरणमा सुधारका लागि सार्वजनिक एवं निजी रुपमा बृक्षारोपण गर्न योजनाबद्ध प्रयास हुन सकेको छैन। विकासोन्मुख बस्तीहरूबाट निकास हुने फोहोरमैलालाई संकलन र प्रशोधन गरी बस्तीहरूको वातावरणलाई प्रतिकुल बनाउने कार्य रोक्नु पर्ने र ठुला बस्तीहरूमा छाडा पशुहरूको व्यवस्थापन तथा पशु हाट बजारको समेत व्यवस्था गर्नुपर्ने देखिन्छ। खोलानालामा ढल निकास गरी पानी प्रदुषण भइरहेको हुँदा प्रशोधन प्रणालीको विकास हुनुपर्ने देखिन्छ।
- ✓ सार्वजनिक निर्माण कार्यहरूमा सम्बन्धित निकाय एवं कार्यालयहरू बिच समन्वय हुन नसकि पुर्वाधारहरूको दिगो निर्माण हुन सकेको छैन। यस सम्बन्धमा स्थानीय निकाय तथा नागरिक समाजसँग समन्वय हुन सकेको छैन।

४.५ भू-क्षय सम्भावित क्षेत्र

नगरपालिकाका नदी तथा खोला किनारका भागहरु भूक्षयको दृष्टिकोणले संवेदनशिल क्षेत्रमा पर्दछ। मानिसको अत्याधिक बसाई सराईका कारणबाट नगरपालिका क्षेत्रमा परिरहेको वनविनासको चाप, अनियन्त्रित डढेलो, चरीचरन राख्ने प्रबृत्ति एवं अव्यवस्थित ढंगले ढुंगा तथा बालुवाहरू झिक्नाले प्राकृतिक सन्तुलन बिग्रन गई बस्ती एवं खेती तर्फ अनियन्त्रित बाढीको प्रकोप केन्द्रीत भएको छ। खोलाको क्षमताभन्दा बढी मात्रामा नदीजन्य वस्तु निकासी भएकोले खोलाको सतह गहिँरिदैं जाँदा आसपासका क्षेत्रहरुमा कटान तथा भूक्षयको सम्भावना बढ्दो देखिन्छ । मूलत: नगरका खोलाहरूको वरिपरी नै केन्द्रीत भएर रहेको मानव बस्तीको मानवीय गतिविधिले र अनुत्पादक पशुहरूको चापले यो संवेदनशिल क्षेत्रमा भूक्षयको दृष्टिकोणले प्रतिकुल प्रभाव पारेको छ। त्यस्तै, अल्पकालिन, मध्यकालिन र दीर्घकालिन उपायहरू अबलम्बन गर्नुपर्ने आवश्यकतालाई ध्यानमा राख्दै अल्पकालिन उपायको रुपमा स्पर एवं तटबन्ध निर्माण गर्ने मध्यकालिन उपायको रुपमा प्रभावित क्षेत्रको वरिपरी वृक्षारोपण गर्ने र दीर्घकालिन उपायको रुपमा सम्पूर्ण खोला प्रभावित क्षेत्रलाई संरक्षण गर्ने तर्फ काम अगाडि बढाउनु पर्ने देखिन्छ ।

उल्लेखित क्षेत्रलाई मानवीय गतिविधिबाट अप्रभावित पार्ने र सघन जलाधार क्षेत्र संरक्षण कार्यक्रमहरू सञ्चालन गर्नुपर्ने देखिएको छ ।

४.६ नगरपालिकामा हुन सक्ने संभावित प्रकोपको विवरण

तालिका नं. २२: नगरपालिकामा हुन सक्ने संभावित प्रकोपको विवरण

क्र सं	संभावित प्रकोप	विधमान अवस्था	समय
१	भुकम्प	भूकम्पिय जोखिमका दृष्टिले नेपाल विश्वको ११ औं स्थानमा रहेको र नगरपालिकामा भुकम्प प्रतिरोधात्मक भवन कमै मात्रामा भएको, भवन आचार संहिता पूर्ण रुपमा लागु नभएको	जुनसुकै समयमा
२	बाढी	नगरपालिकामा विशेषत: साना ठुला नदि/खोलाहरु बग्ने गरेको र वर्षायाममा नदी तथा खोलाहरुले आसपासका भुभागहरू बर्षेनी डुवान र कटान गरि क्षति पुऱ्याईरहेको छ। बर्षेनी धेरै संख्यामा परिवारहरू प्रभावित भैरहेका छन् ।	जेष्ठ–असोज
३	आगलागी	नगरपालिकाको धेरै जसो भु–भागमा घनावस्ती रहेका (सुकुम्वासी, मुक्त कमैया, वाढी विस्थापित) लगायतका अति विपन्न समुदायका घरहरु सचेतना अभाव, अग्नी नियन्त्रण यन्त्रको अभाव, खाना पकाउने कोठाका भित्ताहरू माटोले नपोत्नु, हावाहुरी चलेको बेला खाना पकाउनु र चुल्होमा आगो राख्ने चलन रहनु, चुल्होमा आगो सल्काउँदा मट्टीतेलको प्रयोग गर्नु र सलाई लाईटर जस्ता आगो बाल्ने वस्तुहरू बच्चाले खेलाउँदा आगलागीका घटना बढी हुने गरेको।	चैत्र–जेष्ठ
४	महामारी	बाढी पश्चात पूर्ण प्रकोपका रुपमा झाडापखाला लगायतका पानी जन्य रोग बढ्ने गरेको, स्रोत साधन अभाव र जनचेतनाको कमी, अनुकूल क्षमताको अभाव।	विपद् पछि, अन्य समयमा
५	वर्डफ्लु, अन्य फ्लु	अव्यवस्थित कुखुरा पालन, स्वाइन फ्लु, आदि	जुनसुकै समयमा
६	शितलहर	चिसोको मात्रा बढ्दै गएको समयमा विपन्न वस्ती बढी प्रभावित	पुस –माघ
७	जंगली जनावर आतंक	नगरपालिकाको वनजंगल वरिपरि बसोबास भएको क्षेत्रहरु	जुनसुकै समयमा
८	मौसमी सुख्खा	पानी नपरेमा नहरको सिचाईं नपुगेका भागहरु	असार –भदौ
९	किट आतंक	जलवायु परिवर्तन, बढी विषादि प्रयोगका कारण लाभकारी चरा, किरा लोप	खेती मौसम
१०	चट्याङ, असिना	बढी जसो बर्षायाम र पानी परेको समयमा	जुनसुकै समयमा

खण्ड ५ : आर्थिक क्षेत्र तथा रोजगार स्थिति

५.१ नगरपालिका अर्थतन्त्रको संरचनात्मक स्वरुप

नगरपालिकाको अर्थतन्त्र मुख्यतया: कृषि, वन, मत्स्यपालन, उद्योग, ग्याँस, पानी, निर्माण, थोक, खुद्रा बजार, होटल, रेस्टुरेन्ट, पर्यटन तथा सेवा जस्ता क्षेत्रमा निर्भर भएको देखिन्छ। उपयुक्त हावापानी, माटोको बनोट तथा समतल भएको यस नगरपालिका कृषिको लागि उपयुक्त उर्वर माटो भएको तराईको क्षेत्र भएको हुँदा नगरपालिकामा अधिकांश घरपरिवार प्रत्यक्ष वा अप्रत्यक्ष रुपमा कृषि व्यवसायमा संलग्न रहेका छन्। नगरका सबै वडाहरुमा रणनीतिक तथा शहरी सडक सञ्जालका कारण नगरका सबै वडा तथा जिल्लाभित्रका सबै नगरपालिका/गाउँपालिकाहरूमा पहुँच सहज बनाएको छ । जिल्लाको विकासका लागि विभिन्न राष्ट्रिय तथा अन्तराष्ट्रिय संस्थाहरू कार्यरत रहनु, सुशासन तथा पारदर्शिताका लागि विभिन्न ऐन, कानुन, नीति, नियम कार्यान्वयनमा रहनुलगायत विभिन्न अवसरहरू नगरपालिकाको विकासका सकारात्मक पक्षहरु रहेका छन् । मील, फर्निचर उद्योग, धागोको उद्योग, क्रसर उद्योग, कुखुरा पालन, पशु पालन आदि यस नगरपालिकामा रहेका केही साना तथा घरेलु उद्योग व्यवसायहरु हुन् । यस नगरपालिकाका मानिसहरु उल्लेखनियरुपमा औद्योगिक विकास तर्फ लागिरहेका देखिन्छ । यस नगरपालिकाको अर्को मुख्य आर्थिक आधार वैदेशिक रोजगार रहेको देखिन्छ। यद्यपि यो त्यति सकारात्मक भने होइन ।

५.२ आर्थिकरूपले सक्रिय जनसंख्याको अवस्था

तालिका नं. २३: आर्थिकरूपले सक्रिय जनसंख्याको अवस्था

कुल जनसंख्या	पुरुष	महिला	आर्थिकरुपले सक्रिय जम्मा जनसंख्या
७२,४९७	१७,८१८(४८.२२%)	१९,१३५(५१.७८%)	३६,९५३ (५०.९७%)

स्रोत : केन्द्रीय तथ्याङ्क विभाग, २०६८

यस नगरपालिकामा १५ वर्ष देखि ५९ वर्षसम्मका आर्थिकरुपले सक्रिय जनसंख्याको विवरण देखाइएको छ। जसमा पुरुषको संख्या १७,८१८ (४८.२२ प्रतिशत), महिलाको संख्या १९,१३५ (५१.७८ प्रतिशत) देखिन्छ। आर्थिक रुपले सक्रिय जनसंख्यामा लैगिंक रुपमा पुरुषको भन्दा महिलाको संख्या बढि रहेको देखिन्छ । त्यस्तै नगरपालिकाको कुल जनसंख्याको ३६,९५३ अर्थात् ५०.९७ प्रतिशत जनसंख्या आर्थिकरुपले सक्रिय छन्। आर्थिक रुपमा निस्कृय जनसंख्या ४९.०३ प्रतिशत छन्। जसको विस्तृत विवरण तालिकामा देखाइएको छ।

५.३ आश्रित जनसंख्याको विवरण

तालिका नं. २४: आश्रित जनसंख्याको विवरण

जनगणना वर्ष	आश्रित बालबाबिलका (०-१४)		आश्रित बालबाबिलका (६० वा सोभन्दा माथि)		जम्मा आश्रित	
	जम्मा	प्रतिशत	जम्मा	प्रतिशत	जम्मा	प्रतिशत
२०६८	२९,९५८	८४.२८	५,५८६	१५.७२	३५,५४४	४९.०३

स्रोत : केन्द्रीय तथ्याङ्क विभाग, २०६८

नगरपालिकामा आश्रित जनसंख्या ०-१४ वर्ष उमेर समूहका आश्रित वालवालिका र ६० वर्ष वा सोभन्दा माथिका आश्रित बृद्धबृद्धाहरूको संख्या र प्रतिशतलाई देखाइएको छ। जसमा आश्रित बालबालिकाको संख्या २९,९५८ (८४.२८ प्रतिशत), आश्रित बृद्धबृद्धाहरुको संख्या ५,५८६ (१५.७२ प्रतिशत) देखिन्छ। कुल जनसंख्यामध्ये जम्मा आश्रित जनसंख्या ३५,५४४ (४९.०३ प्रतिशत) देखिन्छ। यसरी समग्रमा हेर्दा यस क्षेत्रमा सक्रिय जनशक्ति भन्दा आश्रित को संख्या बढि देखिन्छ। जसको विस्तृत विवरण तालिका उल्लेख गरिएको छ।

५.४ कृषि

नेपालमा कृषि क्षेत्र देशको प्रमुख रोजगार प्रदायक तथा कूल गार्हस्थ उत्पादनमा प्रमुख हिस्सेदार भै देशको अर्थतन्त्रको मेरुदण्डको रुपमा रहेको छ। ग्रामीण जनताहरुको जीवनस्तरमा प्रत्यक्ष सरोकार राख्ने कृषि क्षेत्रको आधारभूत कृषि तथ्याङ्कलाई ग्रामीण विकासको सूचकको रुपमा लिन सकिन्छ। खाद्यान्न तथा नगदे बालीहरु फलफूल, पशुपंक्षी, मत्स्य सिंचाई साथै कृषि उत्पादन र क्षेत्रफल सम्बन्धी विविध सूचनाहरु कृषि तथ्याङ्कको क्षेत्रभित्र पर्ने भएतापनि नेपालमा सरकारी स्तरबाट राष्ट्रिय तथा स्थानीयस्थरमा कृषि सम्बन्धी सूचना तथा तथ्याङ्कको प्रमुख

स्रोतको रुपमा कृषि तथा सहकारी मन्त्रालय र केन्द्रीत तथ्याङ्क विभाग रहेका छन् । स्थानीय उत्पादनको बृद्धि र विकास गर्न बजारीकरणतर्फ विशेष ध्यान दिनुपर्ने देखिन्छ ।

तुलनात्मक रुपमा हेर्दा पुरुषहरू यस पेशाबाट विमुख हुँदै अन्य पेशातर्फ आकर्षित भएको देखिन्छ। यसो हुनुमा अन्य पेशाबाट आम्दानीमा बृद्धि हुनु र खेती योग्य जमिनको अभाव विस्तारै सिर्जना हुनु पनि हो। कृषि क्षेत्रमा आधुनिकीकरण नहुनु, बजार व्यवस्थाको अभाव, सिंचाईको व्यवस्था नहुनु तथा अन्य जीवनशैली जटिल बन्दै जानु यस क्षेत्रबाट विमुख हुनाको केही प्रमुख कारण हुनुपर्दछ।

नगरपालिकाको ठूलो क्षेत्रफल समथर भूभागले भरिएको हुँदा कृषिका लागि प्रशस्त मात्रामा उपयोगी क्षेत्र रहेको छ । सामान्यत: कृषि प्रणालीमा मुख्य अन्न बालीहरु धान, मकै, गहुँ आदि हुन् । यस्तै दलहन बालीमा अडहर, मास, मसुरो, केराउ, चना उत्पादन हुने गर्दछ । तेलहन बालीमा तोरी, अर्सी, तिल उत्पादन गरिन्छ भने तरकारी खेती आलु, प्याज, काउली, भिन्डी, लसुन लगायत प्रमुख खाद्य तथा नगदे बाली हुन् र यीनको उत्पादकत्व पनि बढी छ । नगरमा सबैभन्दा धेरै क्षेत्रमा खाद्यान्न र फलफूल बाली लगाइने गरेको छ भने तुलनात्मक रुपले न्यून क्षेत्रमा दलहन र मसला बाली लगाइने गरेको छ । लुम्बिनी साँस्कृतिक नगरपालिकाले कृषि क्षेत्रको तर्फबाट पनि आफ्नो आर्थिक वृद्धिदर कायमनै राखेको छ ।

(क) हिउँदे बाली

नगरमा उत्पादन गरिने प्रमुख हिउँदे बालीहरुमा फापर, जौ, उखु, मसुरो, चना, अरहर, मास, गहत, राजमा, भटमास, मुङ, तोरी, तिल, आलस, केरा, आँप, अम्बा, हिउँदे तरकारी, आलु, मसला बाली, माछा रहेका आदि छन् ।

(ख) वर्षे बाली

नगरपालिकाका प्रमुख वर्षे बालीहरुमा धान, मकै, फापर, दलहन, भटमास, मास, मुग, गहत, अन्य तरकारी, वर्षे तरकारी, आलु, कागती, निबुवा, स्याउ, ओखर, केरा, मसला बाली, अदुवा आदि छन् ।

५.४.१ कृषि उत्पादन सम्बन्धी विवरण

तालिका नं. २५: वार्षिक कृषि उत्पादन सम्बन्धी विवरण आ.व. २०७२/०७३

क्र.सं.	बालि को विवरण	आ.व. २०७२/०७३	
		क्षेत्रफल (हे)	उत्पादन (क्विन्टलमा)
१	धान बाली	६०००	१८०००
२	गहुँ	६०००	१२०००
३	दालान बाली	४००	६००
४	तेलान बाली	३००	२७०
५	तरकारी बाली	३५०	२१०००
६	मसला बाली	६०	२१००
७	फलफुल बाली	२५	२००००

स्रोत : जिल्ला कृषि विकास कार्यालय, रुपन्देही २०७४

५.४.२ कृषि बालीमा लाग्ने रोग

नगरपालिकाको कृषि उत्पादनमा धान, गहुँ, मकै, दलहन, तेलहन, तरकारी, फलफूल आदी नै मुख्य रुपमा रहेको छ। सामान्यतया धानमा डढुवा, खैरो थोप्ले, सिथ ब्लाइट रोगहरु देखा परेको छ भने गहुँमा कालो पोके र सिन्दुरे जस्ता रोगहरु देखिन्छन्। यसैगरी मकैमा डाँठ वा घोगा कुहिने र तरकारी आलु, सागपात आदिमा लेटव्लाइट, मोजाइक, ओइलाउने, खोस्टे, अल्टरनेरिया, कवरट, ड्याम्पिङ्ग अफ, जरा कुहिने जस्ता रोगहरु मुख्य रुपमा देखा पर्दछन्। फलफूलमा विशेषगरी कोत्रे, सेतो धुले रोग, भोजक पात गुजुमुज्ज हुने, क्याक रोग, जरा कुहिने, ओइलाउने आदी रोगहरुको प्रकोपबाट कृषकहरु समस्यामा परेका छन्। मुख्य बालीहरुमा लाग्ने शत्रु जीव र रोगहरुको विस्तृत विवरण तलको तालिकामा राखिएको छ।

तालिका नं. २७: विभिन्न बालीमा लाग्ने रोग विवरण

क्र.सं.	बाली	प्रमुख शत्रु जीव	प्रमुख रोग
१	धान	गवारो, पात बेरुवा, पात कटुवा, हरियो फडके, खैरो फड्के, स्किपर, पतेरो, मिलिवग, निमाटोड, ढुङ्गे, फट्याङ्ग्रा	मरुवा, डढुवा, खैरो, थोप्ले, सिथ व्लाइट, खैरे रोग
२	गहुँ	कटवर्म, वायरवर्म, लाही	कालो पोके, सिन्दुरे, खैरा
३	मकै	खुम्रे, फेद वटुवा, गवारो, फट्याङ्ग्रा, लाही	डाठ कुहिने, घोगा कुहिने, कालोपोके
४	आलू	लाही, फेद कटुवा, खुम्रे, रातो कमिला, धमिरा, आलुको पुतली	लेटव्लाइट, मोजाइक, ओइलाउने रोग, खोस्टे रोग, डढुवा
५	तरकारी	भण्टाको गवारो, लाही, वन्दाको पुतली, टमाटरको फलको गवारो, फल कुहाउने औसा, सुलसुले, रातो खपटे, डल्ले खपटे, थ्रिप्स, खुम्रे	ओइलाउने रोग, अल्टरनोरिया, क्लवरट, ड्याम्पिङ्ग अफ, डाइ ब्याक, जरा कुहिने, पाउडरी मिल्ड्यू
६	फलफूल	आपको मधुवा, गवारो, फल कुहाउने औसा, सुलसुले, अनारको पुतली, होपर	एनथ्राक्नोजा, ससेतो ढुसी, डाईव्याक, आँपको गुच्चा हुने, डाउनी मिल्ड्यू
७	केरा खेती	केराको स्किपर, थाम र गानोका गवारा तथा घुनहरु, खपटे	जरा कुहिने रोग, ओईलाउने रोग, गुवो कुहिने, डढुवा, बन्चिटप

स्रोत : जिल्ला कृषि विकास कार्यालय, २०७३

५.४.३ कृषि सेवा केन्द्र तथा उपकेन्द्रहरुको विवरण

कृषि प्रबिधि बिस्तारको उद्देश्यलाई सहयोग गर्दै कृषकको कृषि प्राविधिकसम्मको पहुँचलाई सरल बनाउन लुम्बिनी साँस्कृतिक नगरपालिकामा कृषि सेवाकेन्द्र स्थापना गरिएको छ।

तालिका नं. २८: कृषि सेवा केन्द्र तथा उपकेन्द्रहरूको विवरण

सि.नं.	कृषि सेवाकेन्द्र र सम्पर्कस्थल	केन्द्र अन्तर्गत समेटिएका नगरपालिका/गाउँपालिकाहरु
१	कृषि सेवा केन्द्र भगवानपुर	लुम्बिनी नगरपालिका

स्रोत: कृषि सेवा कार्यलय, भगवानपुर २०७४

५.४.४ बाली पात्रो

तालिका नं. ३०: बाली पात्रो

क्र.सं.	बाली	बाली लगाउने समय	बाली भित्र्याउने समय
१	धान वर्षे	जेष्ठ/ आषाढ	असोज / कार्तिक
२	मकै वर्षे	जेष्ठ / आषाढ	भदौ / असोज
३	मकै बसन्ते	माघ / फागुन	जेष्ठ / वैशाख
४	गहुँ	कार्तिक / मंसिर	चैत्र / वैशाख
५	तोरी	असोज / कार्तिक	माघ / फागुन
६	आलु	असोज / कार्तिक	माघ / फागुन
७	मसुरो	कार्तिक / मंसिर	फागुन / चैत्र
८	उखु	माघ / फागुन	पौष / माघ
९	चना	असोज / कार्तिक	फागुन / चैत्र
१०	मकै हिउँदे + तोरी	असोज / कार्तिक	पौष / माघ
११	सुर्यमुखी	माघ / फागुन	जेष्ठ / आषाढ
१२	तरकारी वर्षे	जेष्ठ / आषाढ	भदौ / असोज
१३	तरकारी हिउँदे	भदौ / असोज	मंसिर / फागुन
१४	तरकारी बसन्ते	पौष / माघ	वैशाख / आषाढ

स्रोत: जिल्ला पार्श्वचित्र, रुपन्देही २०७१

५.४.५ कृषि बजारीकरण

परम्परागत कृषि बजारीकरणमा उत्पादकहरुले असंगठीत रुपमा आफ्नो उपजको आफैं बजारीकरण गर्ने चलन थियो तर पछिल्ला दिनमा विविध खाले बजार श्रृंखला पार गर्दै कृषि उपजहरुको बजारीकरण प्रचलन विकास हुन थालेको छ । नगरपालिका निर्माणका प्रारम्भिक दिनदेखि यहाँका कृषिजन्य वस्तु बजारीकरणका ढाँचाहरु विभिन्न खालका अभ्यासमा आएका छन् । यद्यपि आजसम्म पनि व्यवस्थित कृषि बजार निर्माण भई नसके पनि बन्ने र बनाउने दिशामा भएका प्रयत्नहरुले कृषि बजारको क्रमिक विकासमा टेवा पुऱ्याएका छन् । हालसम्म बजारीकरण ढाँचामा विभिन्न कृषि बजारीकरणका मोडलहरु विकास र अभ्यास भएको देखिन्छ । कृषि उपज बजारीकरणका ढाँचाहरुले एकले अर्कोलाई विस्थापन गरेका छैनन्, तर एकले अर्काको विकास गर्न परिस्थिति निर्माण गरेका भने पक्कै छन् । नगरपालिकामा विभिन्न हाटबजारहरुबाट कृषि लगायत अन्य वस्तुहरुको (तरकारी, आलु, फलफूल तथा माछा) बजारीकरण हुने गरेको देखिन्छ । यस नगरपालिकामा रहेका कृषि बजार केन्द्रहरुको विवरण तलको तालिकामा उल्लेख गरिएको छ ।

५.४.६ कृषि पकेट क्षेत्रको बिबरण

लुम्बिनी साँस्कृतिक नगरपालिकामा कृषि पेशा अगाल्ने परिवारको संख्या उच्च रहेको छ । कृषि पेशामा संलग्न श्रम शक्ति उच्च रहेको यस नगरमा कृषि व्यवसायलाई प्रोत्साहन गर्ने उद्देश्यले नगरपालिकामा विभिन्न क्षेत्रलाई कृषि पकेट क्षेत्रको रुपमा विकास गरी नगदे, तरकारी, फलफुल, खाद्यान्न, मौरी पालन, उखुजस्ता कृषि उत्पादनको वृद्धि गर्न सक्ने प्रसस्त सम्भावना देखिन्छ ।

५.४.७ जग्गाको उर्वराशक्ति

नगरपालिकाको ठूलो क्षेत्रफल समथर भू-भागले ओगटेकोले कृषि उत्पादनको लागि उर्वर भूमि प्रशस्त रहेको छ। विगतमा लुम्बिनी साँस्कृतिक नगरपालिकामा रहेका उर्वरा क्षेत्र हाल शहरीकरणको प्रभावसंगै उर्वरभूमि सागुरिदै गएको देखिन्छ । नगरको समथर भू-भागमा खाद्यान्न बाली, नगदे बाली तथा फलफूल र तरकारीको लागि उर्वर भूमि पाइन्छ भने वन क्षेत्रले ढाकेको क्षेत्रहरुमा डाँलेघाँस र खरघाँसको लागि उर्वरता रहेको पाइन्छ ।

५.५ सिंचाइ

नगरपालिका सतह एवं भुमीगत जल सिंचाई प्रमुख स्रोतको रुपमा रहेको छ। कृषिको लागि उर्वर माटो भएको र नगरमा ठूलो संख्यामा जनता कृषिमा निर्भर रहेको हुँदा प्राकृतिक स्रोतको उपयोग गरी सबै खेतियोग्य जमिनमा सिचाई सुविधा पुऱ्याउन सके रोजगारीका अवसर बढ्नुका साथै कृषि उत्पादनमा पनि प्रशस्त बृद्धि हुने देखिन्छ।

भूमिगत सिचाई : नगरमा भुमीगत रुपमा रहेको जलस्रोतलाई उपयोग गर्न र लगानी र प्रतिफलको हिसावले तत्काल सतह सिचाईमा जान नसकिने ठाउँहरूमा जमिनमुनीको पानीलाई प्रयोग गरी सिंचित गर्नु उपयुक्त देखिन्छ।

५.६ पशुपालन

नगरपालिकामा विशेषगरी गाई, भैँसी, बाख्रा, सुँगुर, कुखुरा नै यहाँका मुख्य घरपालुवा जनावर हुन । यसबाट नगरपालिकाबासीहरुको जीविकोपार्जनमा उल्लेख्य सुधार भैरहेको छ । पशुजन्य उत्पादनहरु जस्तै, दुध, दही, घिउ तथा मासुका लागि कुखुरा, बंगुर, खसी, बोकाहरुको बिक्रीबाट आम्दानी बढेको देखिन्छ। यहाँ डेरी उद्योग, व्यापारिक फार्म, गाइ, भैसी, कुखुरा फार्महरु लगायतका कृषिजन्य उद्योगहरु रहेका छन । त्यस्तै गरि भेटेनरी सेवा पनि नगरमा उपलब्ध रहेको छ । नगरपालिकामा पशुपालन अधिक मात्रामा हुने गरेको देखिन्छ ।

तालिका नं. ३७: पशु सेवा केन्द्रहरु

क्र. सं.	सेवा केन्द्रको नाम	कार्यक्षेत्र
१	पशु सेवा केन्द्र (क), लुम्बिनी	लुम्बिनी साँस्कृतिक नगरपालिका

स्रोत: पशु सेवा केन्द्र, लुम्बिनी २०७४

५.६.१ पशु नश्ल

नगरमा पालन गरिने मुख्य पशुपंक्षीहरुमा गाई, भैँसी, बाख्रा, भेंडा र बंगुर रहेका छन्। सामान्यतया व्यवसायिक पशुपालनको विकाससँगै वर्णशंकर तथा उन्नत जातका पशुहरुको हिस्सा कुल पशुको तुलनामा वृद्धि हुँदै गएको पाइन्छ। गाई भैँसीमा कृत्रिम गर्भाधान सेवा उपलब्ध हुनु तथा बाख्रा र बंगुरतर्फ उन्नत जातका भालेहरुसँग प्रजनन् गराउने परिपाटी बसेको हुँदा यी जातका जनावरहरुमा वर्णशंकरको संख्या बढ्दो छ । तथापि बँधुवा पशुपालन पद्धतिको कमी, कमजोर पशु स्वास्थ्य व्यवस्थापन, कुपोषण तथा पशुपालनसम्बन्धी प्राविधिक ज्ञान तथा चेतनाको अभावको कारण वर्ण शंकरबाट उत्पादनमा खासै उत्साह थपिएको अवस्था छैन । त्यसैगरी ठूलो संख्यामा रहेका कम उत्पादक जनावरहरुले अपेक्षाकृत बढी उत्पादक जनावरहरुको आहारा उपभोग गर्दा उन्नत जातका जनावरहरुबाट अपेक्षाकृत नाफा लिन सकिएको छैन। तसर्थ नश्ल सुधारमार्फत् नयाँ जन्मिएका जनावरका बच्चाहरु नै भविष्यको राम्रो माउ हुने हुँदा यस प्रकारका थप कार्यक्रमहरु संचालन गर्नु आवश्यक छ।

सारांशमा, विगतका वर्षहरुमा नगरपालिकाको पशुपालन क्षेत्रले राम्रो फड्को मारेको छ जसले गर्दा पशुपंक्षीजन्य उत्पादनमा परिमाणत्मक विकास सम्भव भएको छ। तर हालको परिमाणात्मक विकासको गति सुस्त छ। पशु पालन क्षेत्रमा क्रमिक रुपमा व्यवसायिकता थपिएको छ तर पशुपंक्षीजन्य उत्पादन प्रशोधनका लागि आवश्यक उद्योगहरुको स्थापना हुन सकेको पाइँदैन। त्यसैगरी पशुपालनतर्फ गुणात्मक विकासको पनि एकदम खाँचो सर्वत्र महसुस गरिएको छ। पशुपालनसँग आवद्ध श्रमिक तथा महिला वर्गहरुको उत्पादकत्व अति न्युन हुनु, युवा वर्गहरु विदेश पलायन हुनु र सो अनुरुप पशुपालनमा यान्त्रिकरण हुन नसक्नु, पशु पालन क्षेत्रमा पुँजी लगानीको आकार धेरै सानो हुनु तथा जनमानसमा पशुपालनको कृषि अर्थतन्त्रमा योगदानको बारेमा अज्ञानता आदि कारणले गर्दा पशुपालन क्षेत्रबाट आशातीत उपलब्धि हासिल हुन सकिरहेको छैन।

५.६.२ पशुपंक्षीमा लाग्ने रोगहरु

कृषकहरुको मुख्य आम्दानीको स्रोतको रुपमा रहेको पशुपंक्षीहरुको पालन यस नगरपालिकामा निकै बढी मात्रामा रहेको देखिन्छ। नगरमा देखिने पशु रोगहरूमा रेविज, खोरेत, पिपिआर, स्वाइन फिवर, भ्यागुते, चरचरे, नाम्ले, माटे, थुनेलो, प्रजनन् सम्बन्धि र जुका पर्दछन्। नगरपालिकाको वन जंगलसँग जोडिएका वडाहरूमा एन्टी रेजिव खोप लगाउनुपर्ने देखिन्छ भने खोरेत, पिपिआर, स्वाइन फिवर जस्ता अत्यन्त संक्रामक रोगको प्रकोप पनि यस नगरमा त्यत्तिकै रहेको पाइन्छ। यसका कारणहरूलाई हेर्दा, पशुको अवैध आवत जावत, दयनिय व्यवस्थापन, खोप लगाउनुपर्छ भन्ने चेतनाको कमी, आदि मान्न सकिन्छ। यि रोगको नियन्त्रणका लागि जिल्ला पशु सेवा कार्यालयबाट निरन्तर प्रयास भैरहेको देखिन्छ।

जिवाणुबाट हुने रोगहरूमध्ये भ्यागुत्ते र चरचरे विरुद्ध यस नगरपालिकाका किसानहरूले खोप लगाउने गरेको पाइन्छ। तापनि यी रोगहरू फाट्टफुट रुपमा देखिने गरेका छन। नगरमा स्वाइन फिवर, खोरेत, रेविज विरुद्धको खोपकार्य समेत नगरपालिकाका विभिन्न वडाहरूमा समेत संचालन गर्न सकेमा धेरै हदसम्म रोग नियन्त्रण कार्य सफल हुने देखिन्छ। सामान्यतया पशुपंक्षीमा ठूलो माहामारी फैलिएको पाइँदैन। तथापी यहाँका पशुपंक्षीहरुमा खोरेत, भ्यागुते, चरचरे, नाम्लेजुका, रेवीज जस्ता रोगहरुको प्रकोप रहेको छ भने पंक्षीहरुमा मुलत रानीखेत, गम्बोरा, सिआरडी र बर्डफ्लू मुख्य रुपमा लाग्ने गरेको छ।

५.६.३ पशुपंक्षीजन्य उत्पादन सम्बन्धी विववरण

नगरपालिकामा व्यवसायिक रुपमा पशुपंक्षी व्यवसाय संचालनमा रहेको पाइन्छ। नगरपालिकामा रहेका व्यवसायिक पशुपंक्षीजन्य तथा सो बाट हुने उत्पादनको अवस्था सम्बन्धि विवरण तलको तालिकामा उल्लेख गरिएको छ।

(क) पशुपंक्षी जन्य उत्पादनको बजारीकरण विवरण

यस नगरपालिकामा हुने दुध, अण्डा, मासु तथा अन्य पशुजन्य पदार्थको उत्पादन र बजारीकरणको विवरण तलको तालिकामा उल्लेख गरिएको छ ।

तालिका नं. ३८: पशुपंक्षी सम्बन्धी विवरण

क्र.सं.	विवरण	संख्या			उत्पादन		
		स्थानिय	उन्नत	जम्मा	दुध (मेट्रिक टन)	मासु (मेट्रिक टन)	उन (के.जी.)
पशु							
१	गाई/गोरु	५१११	३६३०	८८४१	१९००		
२	भैसी/राँगो	५४५	६४२५	७०७०	२९००		
३	खसी/बोका/बाखा	१०६०३	२७५५	१३३५८		९१	
४	भेडा	४५५		४५५			४०० के.जी.
५	सुंगुर/बंगुर	२०७	४३	२५०		३५	
पंक्षी							
१	कुखुरा	१०५०	२००००			३२	
२	हाँस	५००					

स्रोत : पशु सेवा केन्द्र (क), लुम्बिनी, २०७४

(ख) गाई/भैंसी फार्महरुको विवरण

नगरभित्र डेरी फार्म तर्फ आएको व्यवसायिकता कृषकहरुको विगतका तिन वर्षदेखिको प्रयासको प्रतिफल हो । डेरी फार्म तर्फ वस्तु भाउ पालनका ३ थरीका मोडेलहरु पाईन्छ । धेरै जसो कृषकहरु गाई पालन फार्म संचालन गरेको पाईन्छ भने कतिपय कृषकहरु व्यवसायिक भैंसी पालन तर्फ आकर्षित भएका छन् । केही कृषकहरु भने दुधमा फ्याटको मात्रा बढ्न गई राम्रो मुल्य पाइने सोचले गर्दा एउटै फार्म भित्र गाई र भैंसी दुवै थरी जनावर पालन गरेको पाईन्छ ।

यस नगरपालिकामा डेरी तर्फ हाल धेरै ठूला लगानीका फार्महरु छैनन् । त्यसै गरी फार्महरुको यान्त्रिकरण तर्फ पनि प्रगति अति नै न्युन रहेको पाईन्छ । त्यस कारण, समग्रमा भन्नु पर्दा नगरमा दुग्ध तर्फ परिमाणात्मक विकास हालसम्म हुन सकेको छैन भने नगरमा बस्ने किसानहरु व्यवसायीक भन्दा पनि आफ्नो परिवारलाई आवश्यक पर्ने दुग्ध जन्य पदार्थ आफै उत्पादन गर्ने गरेको पाइन्छ ।

५.६.४ नगरपालिकामा दुग्ध बजारीकरण

लुम्बिनी साँस्कृतिक नगरपालिकामा पशुपालन एक प्रमुख पेशाको रुपमा रहि आएको छ। दुग्ध विकासको कुरा गर्दा बजार, शहरमा साइकल र मोटरसाइकलबाट दुध ल्याएर बेच्ने चलन बढी छ र स्वयं कृषकहरूले नै घर घर वा पसल पसलमा नै लगेर बेच्ने गर्दछन। यसरी बेच्दा दुधको गुणस्तर नाप ल्याक्टोमिटरबाट गर्ने गरिन्छ र जति बढी ल्याक्टोमिटर उति बढी मुल्य हुने गरेको पाइन्छ। उत्पादित केही दुध स्थानीय बजारमा अवस्थित केही डेरी र मिठाई पसलले प्रयोगमा ल्याएतापनि अन्य घरमा नै विभिन्न किसिमले प्रयोग गरेको पाइन्छ। नगरका केही वडाका वरिपरी निजी स्तरका लघु दुग्ध उद्योगहरुको स्थापना भई जिल्लाका ग्रामीण दुधको केही भागले सबल बजार सञ्जाल पाउन सफल भएको छ। दुग्ध पदार्थको माग दिनप्रतिदिन बढी रहेको पाइन्छ।

५.६.५ मासु बजारीकरण

लुम्बिनी साँस्कृतिक नगरपालिका मासु उत्पादनमा आत्म निर्भर छैन । कुखुरा पालन झैँ विगतका केही वर्षहरुदेखि बंगुर पालन तथा बाख्रा पालन व्यवसायमा समेत नगरपालिकाले विकास गरेको छ। यति हुँदा हुँदै पनि मासु उपार्जन तर्फ व्यवसायिकताको खाँचो रहेको छ । नगरपालिकाको हकमा यसका मुख्य दुइवटा कारणहरु आधारभूत भौतिक पूर्वाधारहरुको कमी तथा पशुपंक्षी पालन व्यक्तिगत प्रयोजनका लागि हुनु रहेका छन्। त्यसैगरी बंगुर पालन तर्फ मासु उत्पादनको लागि नभई सुरक्षित र छिटो आम्दानी प्राप्त गर्नको लागि पाठापाठी बेच्ने परिपाटी विद्यमान रहेकाले बंगुरबाट समेत मासु उत्पादनमा उल्लेखनीय योगदान भएको पाईँदैन ।

५.७ व्यापार तथा उद्योगको विवरण

यस नगरपालिका प्रदेश नं ५ को प्रमुख कृषि तथा पर्यटकिय केन्द्रको रुपमा रहेको छ। यस नगरपालिका मार्फत् विभिन्न पहाडी जिल्लाहरूसँग व्यापार समेत हुने गरेको छ। यहाँ विभिन्न हाट बजारहरु व्यापार व्यवसायका लागि प्रशिद्ध रहेका छन्। यस्ता बजारहरूबाट विशेषगरी खुद्रा व्यापार हुने गरेको छ। यसैगरी, लुम्बिनी साँस्कृतिक नगरपालिकाबाट थोक व्यापार समेत हुने गरेको छ। थोक व्यापार अन्तर्गत खाद्य मिलबाट उत्पादित चामल, पिठो, तेल अन्य पहाडी तथा तराई जिल्लासँग हुने गरेको छ भने अन्य थोक व्यापारमा विस्कुट, साबुन, चाउचाउ, चिया, चिनी आदिको हुने गरेको छ। यसका अतिरिक्त तेस्रो मुलुकमा निर्मित इलेक्ट्रीक र इलेक्ट्रोनिक्स सामानहरूका साथै फरेन गुड्सको नाममा विभिन्न तेस्रो मुलुकहरूबाट उत्पादन भई पैठारी गरिएका घरेलु उपयोगका सामानहरूको समेत उल्लेख्य मात्रामा थोक र खुद्राबिक्री यस नगरपालिकाबाट हुने गरेको पाइन्छ।

ठूलो भूमिमा विस्तार भएको समथर जमिन, कृषि तथा वनजन्य कच्चा पदार्थहरुको उपलब्धता, परम्परागत तथा जातिगत सीप, कौशल, पर्यटकीय महत्वका स्थलहरुको उपलब्धता लगायतका विभिन्न कारणले नगरमा औद्योगिक विकासको राम्रो सम्भावना रहेको छ । लुम्बिनी साँस्कृतिक नगरपालिकाका अधिकांश बासिन्दाहरु कृषि पेशामा आवद्ध भएका छन् । विशेषगरी ग्रामीण क्षेत्रका मानिसहरु उल्लेखनीय रुपमा औद्योगिक विकासतर्फ लागीसकेका छैनन् । तथापी, स्थानीय माग कार्यमा केही मभौला, साना तथा घरेलु उद्योग भने संचालित छन् । उखु, गन्ना मिल वा (कोलु), अगरबत्ति उद्योग, मैनबत्ति उद्योग, नमकिन उद्योग, साबुन तथा सरफ, प्लाष्टीक उद्योग, कोईला तथा जैविक मल उत्पादन उद्योग, सिलाई कटाई उद्योग, ढाका र तान उद्योग, दुना टपरी उद्योग), क्रसर उद्योग, इट्टा उद्योग, ग्रिल उद्योग, कुखुरा फार्म, पशु फार्म आदि यस नगरपालिकामा रहेका केही औद्योगिक व्यवसायका उदाहरणहरु हुन् ।

५.८ थोक तथा खुद्रा व्यापार

लुम्बिनी साँस्कृतिक नगरपालिका यस जिल्लाको एक प्रमुख बजार केन्द्र रहेको छ । यस नगरपालिकाबाट छिमेकी नगरपालिका तथा गाउँपालिकाहरुमा थोक तथा खुद्रा विक्री हुने गरेको छ । थोक व्यापार अन्तर्गत खाद्य मिलबाट उत्पादित चामल, पिठो, तेल, तरकारी, फलफुल, माछा, गेडागुडी तथा मसला आदि हुने गरेको छ भने अन्य थोक व्यापारमा विस्कुट, साबुन, चाउचाउ, चिया, चिनी आदिको हुने गरेको छ। यसका अतिरिक्त तेस्रो मुलुकमा निर्मित इलेक्ट्रीक र इलेक्ट्रोनिक्स सामानहरूका साथै फरेन गुड्सको नाममा विभिन्न तेस्रो मुलुकहरूबाट उत्पादन भई पैठारी गरिएका घरेलु उपयोगका सामानहरूको समेत उल्लेख्य मात्रामा थोक र खुद्राबिक्री यस नगरबाट हुने गरेको पाइन्छ।

५.८.१ निकासी पैठारी स्थिति

नगरपालिकाबाट बाहिर निकासी हुने भाउबस्तुहरूमा तयारी खाद्यान्न, तरकारी, फलफूल, दलहन, तेलहन, चाउचाउ, प्लास्टीक व्याग, पाइप, रेडीमेट कपडा, इन्धन, विस्कुट, साबुन, निर्माण सामाग्री, लत्ता कपडा र दैनिक उपभोग्य बस्तुहरू छन्। आयात गरिने बस्तुहरूमा घरायसी सामानहरू, चिनी, साबुन, इलेक्ट्रीक र इलेक्ट्रोनिक्स सामानहरू, मोटर पार्टस, कपडा, मसलाहरू, मैदा, मिश्रि, फलफुल तथा तरकारी रहेका छन्।

५.८.२ ढुवानी तथा भण्डार व्यवस्था

नगरपालिकाभित्र उत्पादित मालसामानहरू नगरपालिकाको एक ठाँउबाट अर्को ठाउँमा पुऱ्याउन ढुवानी साधानको रुपमा, ट्रक, ट्याक्टर, रिक्सा, ठेला आदि रहेको छन्। नगरपालिकाको पक्की सडक नभएका क्षेत्रहरुमा ढुवानी गर्न समस्या भएको पाइन्छ। कतिपय ठाउँहरूमा विभिन्न खोलाहरूमा पुल नभएका कारण आवागमनको समेत समस्या रहेको सन्दर्भमा मालसामान ढुवानी गर्ने समस्या झन टड्कारोरुपमा रहेको छ। नगरपालिकाको आन्तरिक ढुवानी प्रणालीलाई सुदृढ गर्न विभिन्न खोला तथा नदीहरुमा पुल निर्माण तथा सडक सञ्जालको स्तरोन्नति गर्नुपर्ने देखिन्छ ।

नगरपालिकामा कृषकहरूले खाद्यान्नको उचित दरभाउ पाएमा व्यापारीहरूलाई बिक्री गर्ने र व्यापारीहरूले त्यसरी खरिद गरेको खाद्यान्न आफ्नै गोदाममा राख्ने गर्दछन। नगरपालिकाका कृषकहरूको आलु, तरकारी तथा फलफुल सुरक्षित राख्न पर्याप्त मात्रामा शीत भण्डारको निर्माण गर्नुपर्ने देखिन्छ।

५.८.३ स्थानीय उत्पादनहरूले बाह्य उत्पादनसँग गर्नु परिरहेको प्रतिस्पर्धा

स्थानीय उद्योगहरूबाट उत्पादित बस्तुहरू चामल, तेल, दाल, पिठो, फलफुल तथा तरकारी सम्बन्धी उद्योगहरूको अन्य जिल्ला र सदरमुकामको बजारसँग प्रतिस्पर्धा गर्नु परिरहेको छ।

उद्यमशीलता, सिप विकास, बजारीकरण, सेवा कर्जा बजारको सुचनामा उद्यमीहरूको पहुँचको स्थिति, सिप विकास तालिम, उद्यमशिलता विकास तालिमका माध्यमबाट नगरपालिकामा रोजगारी बढाउने, उद्योग व्यवसायमा बृद्धि गर्ने उद्देश्य पूर्ति गर्न यस नगरपालिका लागि परेको छ। नगरपालिकामा उद्योग व्यवसाय गर्ने एवं सिपमुलक तालिम गरी स-साना व्यवसाय गर्ने व्यक्तिहरूलाई कर्जा बजारको सुचना भएको र नगरपालिकामा स्थापित वित्तीय संस्थाहरूबाट कर्जा लिनेहरूको संख्या बढिरहेको देखिन्छ।

५.८.४ स्थानीय कच्चा पदार्थको उपलब्धता र उपयोगको स्थिति

नगरपालिकामा कृषिजन्य कच्चा पदार्थहरूमा धान, गहुँ, मकै, कुखुरा, फलफुल, काष्ठजन्य र निर्माणजन्य आदि प्रमुख छन्। यी कच्चा पदार्थहरूमा आधारित विभिन्न उद्योगहरू स्थापना भई कच्चा पदार्थको उपयोग भएको पाइन्छ। व्यापारको प्रकृति अनुसार खाद्यान्न धान, गहुँ, तोरी, काष्ठजन्य वस्तुहरु व्यापारीहरूले अन्य नगरहरुबाट आयात तथा निर्यात गर्ने गरेको पाइन्छ।

क) कृषि जन्य पदार्थ

नगरपालिकामा कृषि जन्य कच्चा पदार्थहरूमा धान, गहुँ, उखु, फलफुल आदि प्रमुख छन्। यी कच्चा पदार्थहरूमा आधारित खाद्य मिल, उद्योगहरू स्थापना भई कच्चा पदार्थको उपयोग भएको पाइन्छ भने बढी भएको खाद्यान्न धान, गहुँ, तोरी व्यापारीहरूले अन्य नगरपालिका तथा जिल्लामा निकासी गर्ने गरेको पाइन्छ ।

५.८.५ प्रमुख स्थानीय उत्पादनको बजारीकरण

- ✓ कृषिजन्य तथा उत्पादनमुलक उद्योग अन्तर्गत पर्ने खाद्य मिलबाट उत्पादन हुने बस्तु, दाल, चामल, तेल, पिठो, मसाला, आदिले स्थानीय बजारको आवश्यकता पुर्ति गर्नुको साथै यिनले अन्य नगरपालिका तथा छिमेकी जिल्लाहरुको बजरमा समेत पुर्याइरहेका छन्।
- ✓ इँटा, क्रसर, ग्रिल सम्बन्धि उद्योगहरू नगरपालिकाको बढ्दो शहरीकरणका कारण स्थानीय बजारको आवश्यकता पूर्ति गर्नका साथै अन्य छिमेकि नगरपालिका तथा जिल्लाहरुको बजारमा समेत सेवा पुऱ्याएको देखिन्छ।

५.९ अन्य आर्थिक विकासका सम्भावनाहरू

नगरपालिकामा आर्थिक विकास अन्तर्गत यातायात सेवा, सूचना प्रविधि, शैक्षिक प्रशिक्षण केन्द्र, वित्तीय सेवा, बैदेशिक रोजगार लगायत थप आर्थिक विकासका सम्भाव्यताका क्षेत्रहरू प्रशस्त रहेका छन्।

समग्रमा यस नगरपालिकाको ग्रामीण क्षेत्रमा हेर्दा कृषि पेशा अंगाल्ने घर परिवारको संख्या अझै उच्च रहेको छ। नगरपालिकामा रहेको खेतीयोग्य जमिनमा खाद्यान्नको साथै अन्य नगदे तरकारी बाली, फलफूल, उखु, तोरी, तरकारी मसला तथा जडीबुटी र पशुजन्य उत्पादन बृद्धि गर्न सकिने प्रशस्त सम्भावनाहरू रहेको छ। आधुनिक कृषि प्रविधि, मल तथा औजारको अभाव हुनाको साथै सो को अधिकतम लागत मूल्यले गर्दा सो को प्रयोगमा कमी हुन गई कृषि उत्पादनमा आवश्यकताअनुसार वृद्धि हुन सकेको छैन। जनचेतना, सीप तथा व्यावसायीकरणको अभिवृद्धि, प्रविधि हस्तान्तरणको साथै आवश्यक प्रविधि, मल, कर्जा बीउ बिजनको उपलब्धतामा सरलीकरण गरेर कृषि तथा पशुजन्य उत्पादनमा वृद्धि ल्याई आर्थिक स्थितिमा सुधार ल्याउन सकिने प्रशस्त सम्भानाहरू रहेको छ।

नगरपालिकामा रहेको अत्यन्त उर्वर भूमिमा वस्ती विकास तथा अन्य निर्माणले गर्दा खेतीयोग्य भूमिको उपलब्धतामा दिन प्रतिदिन कमी हुँदै गएको छ भने अर्को तर्फ माटोको उर्वराशक्ती क्रमश: क्षीण हुँदै उत्पादन र उत्पादकत्वमा ह्रास आएको देखिन्छ। जथाभावी हुने गरेको वस्ती विकासलाई व्यवस्थित गर्नाको साथै पुराना परम्परागत कूलोहरूको मर्मत सुधार गरी माटोको उर्वरा शक्ती बढाई वातावरणीय प्रदुषण कम गर्न सकेमा भावी पुस्ताको लागि एउटा बस्न लायक स्थानको विकास गर्न सकिनेछ।

नगरपालिकाको ग्रामीण क्षेत्रमा दुग्ध उत्पादन तथा पशुपञ्छी उत्पादनको प्रशस्त सम्भावना रहेको हुँदा यो व्यवसायलाई व्यावसायिक रुपमा विस्तार गरी यातायात सेवालाई सर्वसुलभ तरिकाले उनीहरूको पहुँचसम्म विस्तार गर्न सकेको खण्डमा धेरैवटा स्थानहरूमा दुध चिस्यान केन्द्र, कोल्ड स्टोर खोल्न, मासुजन्य उद्योग, आदि विकास गर्न सकिनेछ। जसबाट रोजगार श्रृजना गरी समग्र नगरपालिकाको आयमा वृद्धि गर्न सकिने प्रशस्त सम्भावना देखिन्छ।

यस नगरमा भएका प्राकृतिक श्रोत र साधनलाई व्यवस्थित तथा वातावरणीय मित्रवत प्रविधि अपनाएर उचित प्रयोग गर्न सकेमा सो क्षेत्रले कतिपय ग्रामीण इलाकाहरूमा स्थानीय स्तरमा आवश्यक रोजगारीको स्थिति श्रृजना गर्नाको साथै स्थानीय श्रोत परिचालनमा समेत दिगोपना ल्याउन सकिने देखिन्छ।

त्यसैगरी माछापालन, सिंचाइ, पर्यटन प्रवर्द्धन लगायत जीविकोपार्जन र आर्थिक विकासका विविध क्षेत्रहरूमा अर्थिक सम्बृद्धिका आधारहरु विकास गर्न सकिने अवस्था रहेको छ । माछापालन व्यवसाय गरेमा सजिलैसँग रोजगारीका अवसरहरू बढ्ने र अन्य क्षेत्रबाट आयात हुने माछा प्रतिस्थापन भई नगर कै माछाले बजार लिने सम्भावना रहेको छ।

जैविक विविधता संरक्षण प्रवर्द्धन, पर्यटनमार्फत् समेत आर्थिक विकासमा उपयोग गर्न सकिने अवस्था छ। कृषी, पशु एवम् वनजन्य कच्चा पदार्थको सुलभ उपलब्धता, नगरपालिकाका सबैजसो वडाहरुमा सडक, विजुली, पानीलगायत आधारभूत औद्योगिक पूर्वाधारको विकास तथा उद्योग स्थापनाका लागि पर्याप्त समथर जमिनको रहेको छ।

नगरपालिकाको नजिकमा रहेका विभिन्न धार्मिक तथा पर्यटकीय क्षेत्र भएको कारणले यहाँ पर्यटनको विशिष्ट सम्भावना रहेको छ । यस नगरपालिका परिसरमा सिद्धार्थ गौतम बुद्धको जन्मथलो लुम्बिनी क्षेत्र रहेको हुनाले यो नगरपालिका पर्यटकीय दृष्टिकोणले महत्वपूर्ण स्थानको रुपमा रहेको छ । नगरको आसपासमा पर्यटकीय होटेल व्यवसायहरुबाट प्रशस्त लाभ लिन सकिने सम्भावना रहेको छ ।

नगरपालिकामा बेरोजगारी बढ्दै गइरहेको र सरकारी तथा गैरसरकारी क्षेत्रमा रोजगारीको प्रशस्त अवसरहरू नभएकोले बैदेशिक रोजगारीमा आकर्षण बढेको देखिन्छ। यस नगरपालिकाका युवाहरूलाई व्यावसायिक तथा सिपमुलक तालिम प्रदान गरी दक्ष जनशक्ति सिर्जना गर्न सकेमा नगरपालिकाको आर्थिक विकासमा यस क्षेत्रले ठुलो योगदान पुऱ्याउने प्रशस्त सम्भावना देखिन्छ।

५.१० नगरपालिकाको अर्थतन्त्रको विशिष्टिकरण

नगरपालिकाको अर्थतन्त्रमा वनपैदावर र प्राकृतिक सम्पदाको संरक्षण गरी सतह तथा भूमिगत सिंचाइमा आधारित दिगो कृषि प्रणालीलाई नै मेरुदण्डको रुपमा लिन सकिन्छ। साथै यो नगर व्यापारिक केन्द्र तथा पर्यटकिय क्षेत्रको रुपमा समेत रहेको छ। कृषी, पशु जस्ता कच्चा पदार्थको सुलभ उपलब्धता, नगरपालिकाका सबैजसो वडाहरुमा सडक, विजुली, पानीलगायत आधारभूत औद्योगिक पूर्वाधारको विकास तथा उद्योग स्थापनाका लागि पर्याप्त सम्भावना रहेकोले यी क्षेत्रहरुलाई प्राथामिकिकरण गरी विशिष्टता हासिल गर्न सकिन्छ ।

५.११ सहकारी संस्थाको विवरण

नगरपालिकाको आर्थिक तथा सामीजिक विकासमा यहाँका सहकारी संस्थाको भूमिका महत्वपूर्ण रहेको छ । सहकारी संस्थाले स्थानीय स्तरको बचतलाई नगरपालिका बाहिर जानबाट रोकी स्थानीय क्षेत्रमा विभिन्न आय मूलक कार्यमा लगानी गरिरहेका छन् । सहकारी संस्था प्रति जनताको अपनत्व बढी र प्रशासनिक झन्झट कमी हुने हुँदा वित्तिय क्षेत्रमा यहाँका जनताको पहुँच समेत बढेको छ । यस नगरपालिकामा रहेका सहकारी संस्थाहरुको विवरण तलको तालिकामा उल्लेख गरिएको छ ।

तालिका नं. ४२: सहकारी संस्थाको नामावली

क्र.सं.	सहकारीको नाम	ठेगाना
बचत तथा ऋण सहकारी		
१	श्री गम्भीर म. बचत तथा ऋण स.सं.लि.	लु.सा.न.पा, खुदावगर
२	श्री मित्र बचत तथा ऋण स.सं.लि.	लु.सा.न.पा., लुम्बिनी
३	श्री परिताष बचत तथा ऋण स.सं.लि.	लु.सा.न.पा, मधूवनी
४	श्री चाँद बचत तथा ऋण स.सं.लि.	लु.सा.न.पा, लुम्बिनी
५	श्री त्रिभूज बचत तथा ऋण स.सं.लि.	लु.सा.न.पा, लुम्बिनी

क्र.सं.	सहकारीको नाम	ठेगाना
६	श्री भरोसा बचत तथा ऋण स.सं.लि.	लु.सा.न.पा, लुम्बिनी
७	श्री धर्मोदय बचत तथा ऋण स.सं.लि.	लु.सा.न.पा, मधूवानी
कृषि सहकारी		
१	विश्वासिलो कृषि स.सं.लि.	लु.सा.न.पा, लुम्बिनी
२	श्री सूर्वण कृषि स.सं.लि.	लु.सा.न.पा, लुम्बिनी
३	श्री भकारी कृषि स.सं.लि.	लु.सा.न.पा, लुम्बिनी
४	श्री आराधना कृषि स.सं.लि.	लु.सा.न.पा, लुम्बिनी
५	रसिलो कृषि स.सं.लि.	लु.सा.न.पा, लुम्बिनी
६	रोशनी कृषि स.सं.लि.	लु.सा.न.पा, लुम्बिनी
७	दाइजो कृषि स.सं.लि.	लु.सा.न.पा, लुम्बिनी
८	सरगर्मी कृषि स.सं.लि.	लु.सा.न.पा, लुम्बिनी
९	मसिना कृषि स.सं.लि.	लु.सा.न.पा, लुम्बिनी
१०	निलकण्ठ कृषि स.सं.लि.	लु.सा.न.पा, लुम्बिनी
११	मधूवनी कृषि स.सं.लि.	लु.सा.न.पा, लुम्बिनी
१२	पूजा कृषि स.सं.लि.	लु.सा.न.पा, लुम्बिनी
१२	जयमाता कृषि स.सं.लि.	लु.सा.न.पा, लुम्बिनी
१४	सम्राट कृषि स.सं.लि.	लु.सा.न.पा, लुम्बिनी
१५	गोरखनाथ कृषि स.सं.लि.	लु.सा.न.पा, लुम्बिनी
१६	हेलमेल कृषि स.सं.लि.	लु.सा.न.पा, लुम्बिनी
१७	साईशंकर कृषि स.सं.लि.	लु.सा.न.पा, लुम्बिनी
१८	मौसमी कृषि स.सं.लि.	लु.सा.न.पा, लुम्बिनी
१९	दौतारी कृषि स.सं.लि.	लु.सा.न.पा, लुम्बिनी
२०	शूभशान्ती कृषि स.सं.लि.	लु.सा.न.पा, लुम्बिनी
२१	आवरण कृषि स.सं.लि.	लु.सा.न.पा, लुम्बिनी
२२	श्री समशितोषण कृषि स.सं.लि.	लु.सा.न.पा, लुम्बिनी
२३	श्री पराक्रमी कृषि स.सं.लि.	लु.सा.न.पा, भगवानपुर
२४	श्री प्रगन्न कृषि स.सं.लि.	लु.सा.न.पा, भगवानपुर
२५	श्री सदाचार कृषि स.सं.लि.	लु.सा.न.पा, खूदावगर

क्र.सं.	सहकारीको नाम	ठेगाना
२६	श्री देवस्थल कृषि स.सं.लि.	लु.सा.न.पा, खूदावगर
२७	श्री पौरखी कृषि स.सं.लि.	लु.सा.न.पा, एकला
२८	श्री सहनिला कृषि स.सं.लि.	लु.सा.न.पा, एकला
२९	श्री गुप्तेश्वर कृषि स.सं.लि.	लु.सा.न.पा, एकला
३०	श्री सूवल कृषि स.सं.लि.	लु.सा.न.पा, एकला
३१	सपना कृषि स.सं.लि.	लु.सा.न.पा, एकला
३२	त्रिदेव कृषि स.सं.लि.	लु.सा.न.पा, एकला
३३	महेश्वर कृषि स.सं.लि.	लु.सा.न.पा, एकला
३४	शिवम कृषि स.सं.लि.	लु.सा.न.पा, आमा
३५	प्रकाश कृषि स.सं.लि.	लु.सा.न.पा, आमा
३६	श्री पृथ्वी कृषि स.सं.लि.	लु.सा.न.पा, तेनुहवा
३७	श्री योगदान कृषि स.सं.लि.	लु.सा.न.पा, तेनुहवा
३८	श्री रसिला कृषि स.सं.लि.	लु.सा.न.पा, तेनुहवा
३९	शूशिल प्रेम कृषि स.सं.लि.	लु.सा.न.पा, एकला
४०	श्री कारणीमाई कृषि स.सं.लि.	लु.सा.न.पा, आमा
४१	श्री झिलीमिली कृषि स.सं.लि.	लु.सा.न.पा, आमा
दुग्ध उत्पादक सहकारी		
१	श्री सेवक दुग्ध उ.स.सं.लि.	लु.सा.न.पा, मधुवानी
२	श्री मायादेवि दुग्ध उ.स.सं.लि.	लु.सा.न.पा, लुम्बिनी
बहुउद्देश्यीय सहकारी		
१	श्री बुद्ध आदर्श स.सं.लि.	लम्बिनी साँस्कृति न.पा
२	एकला स.सं.लि.	लुम्बिनी साँस्कृति न.पा
३	श्री जयअम्वे बहुउद्देश्यीय स.सं.लि.	लुम्बिनी साँस्कृति न.पा

स्रोत:रुपन्देही जिल्लाको सहकारी गतिविधिहरु २०७३

नगरमा उद्योग व्यापार क्षेत्रमा लगानी गर्ने उद्देश्यका साथ बचत तथा ऋण, कृषि, बहुद्देश्यीय, दुग्ध, विद्युत, तरकारी तथा फलफूल, जडिबुटी, संचार आदि प्रकृतिका सहकारी संस्थाहरूबाट कर्जा लगानी हुने गरेको छ। साथै नियमित रुपमा सदस्यहरूबाट बचत सङ्कलन पनि गर्दै आएको देखिन्छ। जसमा बचत तथा ऋण सहकारी संस्था ७, बहुउद्देश्यीय ३, कृषि ४१ र दुग्ध उत्पादक २ गरी जम्मा ५३ वटा सहकारी संस्थाहरु संचालनमा रहेका छन्। जसको विवरण तलको तालिकामा उल्लेख गरिएको छ।

तालिका नं. ४३: सहकारी संस्थाको विवरण

क्र.सं.	कार्य/प्रकृति	संस्था संख्या
१	बचत तथा ऋण	७
२	कृषि	४१
३	दुग्ध उत्पादक	२
४	बहुउद्देश्यीय	३
	जम्मा	**५३**

स्रोत:रुपन्देही जिल्लाको सहकारी गतिविधिहरु २०७३

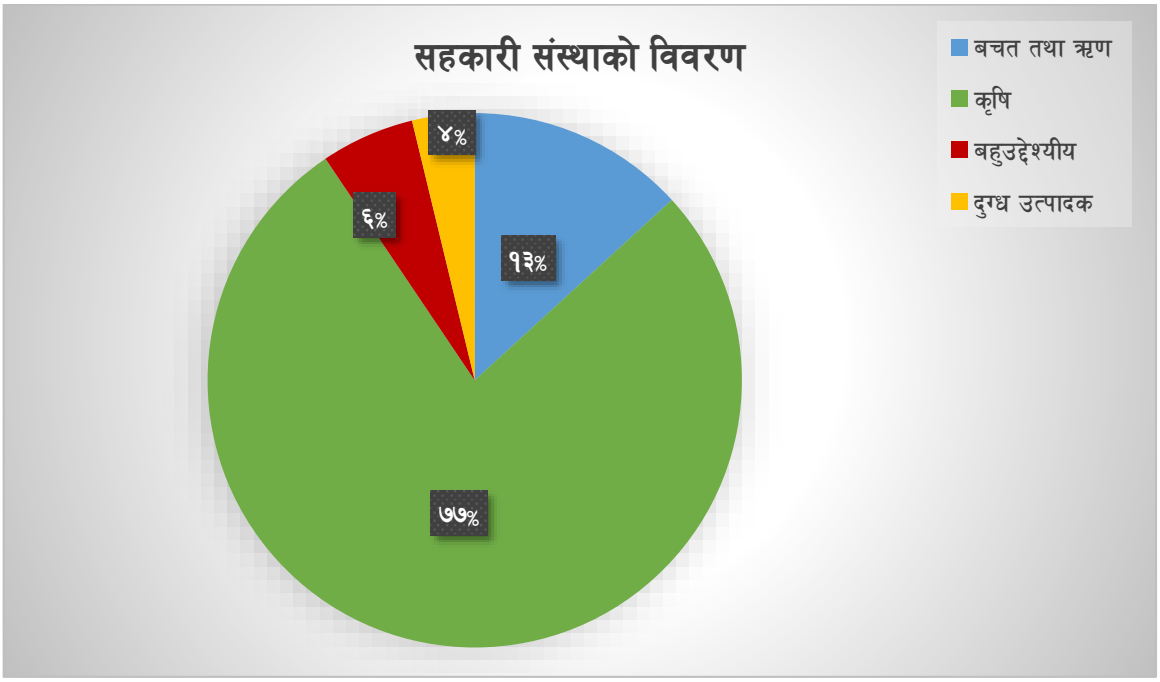

५.१२ संघ संस्था तथा विभिन्न समुहहरु

यस नगरपालिकामा विभिन्न सरकारी तथा गैरसरकारी संघ संस्थाहरुले समुदायमा प्रत्यक्ष वा अप्रत्यक्ष रुपमा आफ्ना कार्यक्रमहरु संचालन गरिरहेका छन्। यहाँ रहेका सरकारी संस्थाहरु क्रमश नगरपालिका कार्यालय, स्वास्थ्य चौकी, उपस्वास्थ्य चौकी, इलाका हुलाक, अतिरिक्त हुलाक, इलाका प्रहरी, नेपाल टेलिकम, नेपाल विद्युत प्राधिकरण, कृषि सेवा केन्द्र, पशु सेवा केन्द्र आदि रहेका छन्। यसैगरी गैरसरकारी संस्थाहरुमा महिला सशक्तिकरण (प्रगति समूह), प्रगतिशिल आमा समूह, सम्झना तथा नवज्योती नागरिक सचेतना केन्द्र, समैजी नागरिक सचेतना केन्द्र उर्माबाट नगर नगरपालिका जनचेतना कार्यक्रमहरु संचालनमा रहेका छन्। यसका अतिरिक्त नगरपालिकामा विभिन्न समूहहरु, युवा क्लबहरु, नागरिक समाज, राजनितिक दलहरु रहेका छन्।

खण्ड ६ : भौतिक तथा सार्वजनिक पूर्वाधार

६.१ यातायात

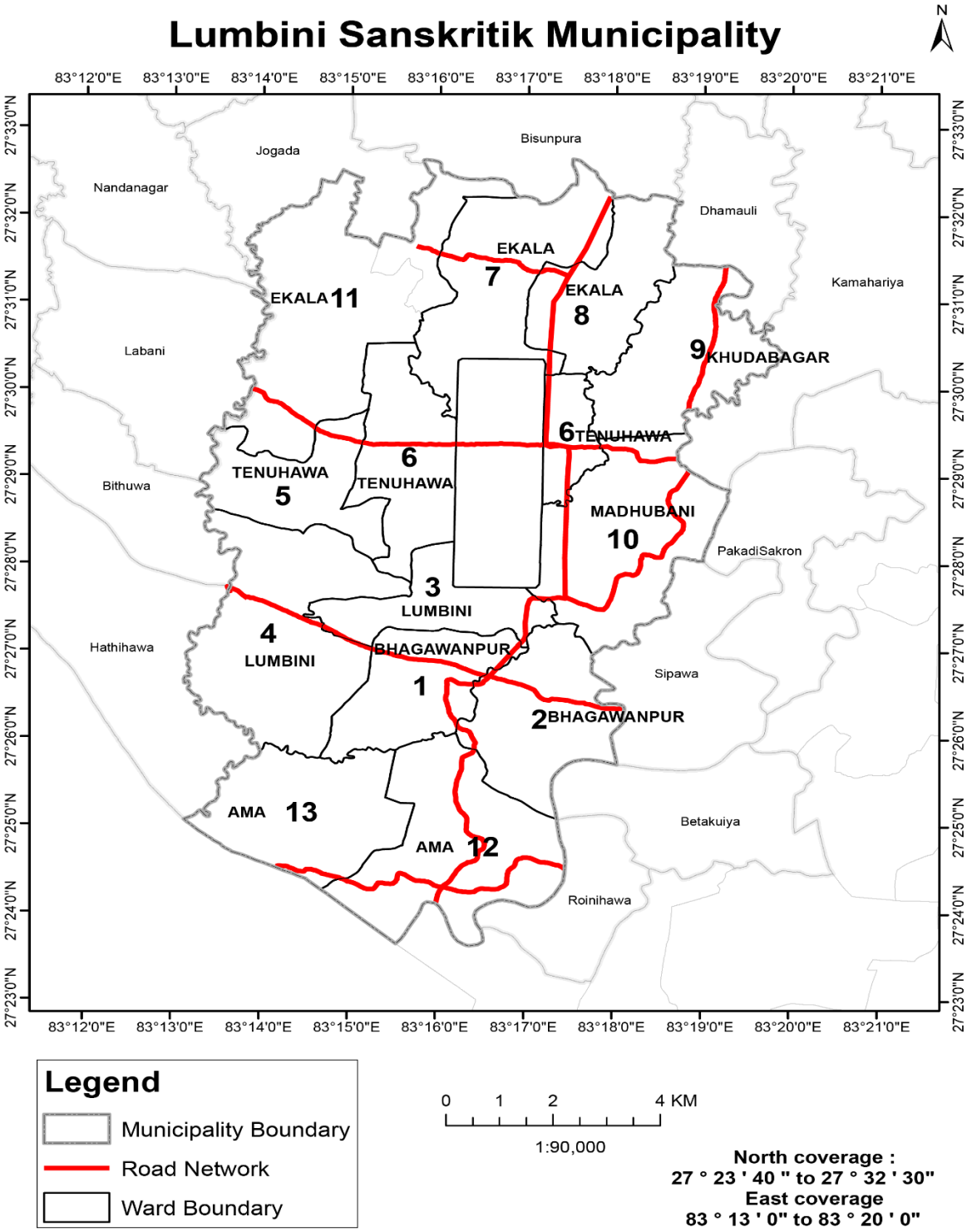

नक्सा नं. ११: नगरपालिकाको सडक संजाल

६.१.१ यातायात सेवा :

प्रदेश नं ५ अन्तर्गतको तराईमा पर्ने रुपन्देही जिल्लामा रहेको लुम्बिनी साँस्कृतिक नगरपालिका विभिन्न प्रमुख राजमार्गसँग जोडिएको छ। यस नगरपालिकामा विभिन्न सडक बाह्रै महिना चल्ने सडक सञ्जालको रुपमा विस्तार भएका छन्। यस नगरबाट देशका सबै मुख्य शहरी क्षेत्रहरुसम्म जोड्ने सडक सञ्जाल राम्रो रहेको छ। नगरमा सिंचाइको व्यवस्था राम्रो भएकोले खाद्यान्न, कपास, ऊखु, परवल, आलु, तेलहन, दलहन, फलफूल, दुग्ध उत्पादन आदिको राम्रो उत्पादन भैरहेकोमा नगरका सबै वडाहरुमा सडकको सुविधा भएकाले उत्पादित वस्तुलाई बजारसम्म पुऱ्याउन सजिलो परेको देखिन्छ। नगरका सबै वडाहरुमा सडकको विस्तार भएकोले आन्तरिक यातायातको भरपर्दो सुविधाले नगरबासीहरुलाई समयमै आवश्यक उपचार तथा औषधिको सेवा र बजारमा पहुँच पुऱ्याउन सकिएको छ। नगरमा यातायातका विभिन्न साधनहरूको उपयोग भएको देखिन्छ। नगरमा रिक्सा, टेक्टर, गाडा, साइकल, ट्याक्सी, मोटरसाइकलहरूको समेत उपयोग गरिएको देखिन्छ। नगरका सडकमार्ग राम्रो भएका रुटहरूमा बस सेवा चालु रहेको छ। यसका अतिरिक्त यस नगरपालिकाबाट देशका विभिन्न भागहरूमा समेत दिवा तथा रात्री बस सञ्चालनमा रहेको छ।

सडक यातायताको लागि आवश्यक विभिन्न पूर्वाधारहरू जस्तै सवारी सधान पार्किङ स्थल, बस स्टप, यात्रु प्रतिक्षालय, सडक बत्ती, पैदलयात्रीले सडक पार गर्ने जेब्रा क्रसिङ, सडक सङ्केत चिह्न, बसको अन्तिम बिसौनी सम्बन्धी सेवा सुविधाहरू व्यवस्थित रुपमा विकास गर्नु पर्ने देखिन्छ।

६.२ संचार

सन् १९९० सालसम्म संचार माध्ययमहरु सिमित थिए । हाल पत्रपत्रिका, रेडियो र टि.भि.को प्रयोग अत्याधिकमात्रमा बढ्दै गएको छ। लुम्बिनी साँस्कृतिक नगरपालिकामा एफ.एम स्टेसनहरु र रेडियो नेपाल लगायत विभिन्न स्टेसनहरु काठमाडौंबाट नै सिधा प्रशारण हुन्छन्। नगरपालिकामा नेपाल टेलिकम र एनसेल दुवैको 3G Network उपलब्ध छ। नगरमा NCell, NTC आदि कम्पनीहरुले इन्टरनेट सेवा पुऱ्याउँदै आइरहेका छन् भने केवल नेटवर्कद्वारा नगरबासीहरुले सूचनामूलक तथा मनोरन्जनात्मक टि.भि. कार्यक्रमहरु हेर्ने गरेको पाइन्छ।

६.२.१ टेलिफोन/मोबाइल

यस नगरपालिकामा नेपाल टेलिकम, एनसेल जस्ता कम्पनीहरूले मोबाल सेवा उपलब्ध गराएको देखिन्छ। नगरपालिकामा टेलिफोन लाईन सञ्चालन गर्नेहरुको संख्या ३५२ रहेको छ । इन्टरनेट सेवाको लागी ए.डि.एस.एलको नेट सेवा उपलब्ध रहेको छ। यस गाउँपालिकामा ९ न्क: मोवाइल टावरहरु रहेका छन् भने १ वटा क्प्थ को टावर रहेको छ। यस सम्बन्धी थप विवरण तलको तालिकामा उल्लेख गरिएको छ।

तालिका नं. ४५: दुर संचार सम्बन्धी विवरण

क्र.सं.	विवरण	संख्या	कैफियत
१	PSTN टेलिफोन लाईन	३५२	
२	Telephone Exchange		
३	ADSL सेवा	११०	
४	मोवाइल टावर(GSM)	९	
५	मोवाइल टावर (SKY)	१	
६	पोष्टपेड मोबाइल (GSM)	४०	
७	प्रिपेड मोबाइल (GSM)	३९९	
८	इन्टरनेट तथा जी.पी.आर.एस. सेवा		वायरलेस सेवाको डाटा एकिन गर्न नसकिने भएकाले

स्रोत : दुर सञ्चार कार्यालय, लुम्बिनी २०७४

६.२.२ हुलाक सेवा

नगरपालिकामा आधा शताब्दीदेखि सञ्चार क्षेत्रमा सेवा पुऱ्याइरहेको हुलाक सेवा हाल नगरपालिकाका विभिन्न वडाहरुमा कार्यरत छन्। हुलाक सेवा अन्तर्गत साधारण चिठीपत्रहरू, रजिष्ट्री पत्रहरू, बिमा पुलिन्दा, धनादेश सेवा र बचत सेवाहरू सञ्चालित छन् भने लुम्बिनी साँस्कृतिक देखि काठमाण्डौ, ललितपुर, भक्तपुरसम्म द्रुत सेवा पनि उपलब्ध छ। इलाका हुलाक कार्यालय लुम्बिनी बाट उपलब्ध सेवाहरुको विवरण निम्न अनुसार रहेका छन्।

- ✓ चिट्ठी तथा पत्रिका वितरण
- ✓ दर्ता तथा रजिष्ट्रिय
- ✓ टिकट वितरण, विक्रि
- ✓ टेलिसेण्टर सेवा
- ✓ फोटोकपी, लेमिनेशन, तालिम प्रदान आदि।

६.३ विद्युत

६.३.१ बत्ती बाल्न प्रयोग गरिने इन्धनको विवरण

यस लुम्बिनी साँस्कृतिक नगरपालिकाका सबै वडाहरुमा विद्युत मर्मत संभार, महसूल असुली तथा विद्युतीकरण योजनाको कार्यान्वयन नेपाल विद्युत प्राधिकरणले गर्दै आएको छ। राष्ट्रिय जनगणना २०६८ (सन् २०११) को नजिताअनुसार दैनिक बत्ती बाल्न प्रयोग गरिने इन्धनमा विद्युत प्रमुख स्रोतको रुपमा रहेको देखिन्छ। यस नगरपालिकामा बत्ती बाल्न विद्युत प्रयोग गर्नेको घरधुरी संख्या ५,८३० (५८.३२ प्रतिशत) रहेको छ। त्यस्तै ३,८८४ (३९.०५ प्रतिशत) घरधुरीले मट्टितेल, ३४ (०.३४ प्रतिशत) ले सोलार र १८ (०.१८ प्रतिशत) घरधुरीले गोबर ग्याँसको प्रयोग गरेको देखिन्छ। यस नगरपालिकामा बत्ती बाल्नको लागी अन्य स्रोतहरुको प्रयोग गर्ने घरधुरी संख्या बढि रहेको देखिन्छ। त्यस्तै वडागतरुपमा सबैभन्दा बढी विद्युतको प्रयोग गर्ने वडा नं. १० रहेको देखिन्छ

जसमा ७५२ घरधुरीले विद्युतको प्रयोग गरेको देखिन्छ । समग्रमा यस नगरपालिकामा विद्युतको पहुँचबाट केही घरधुरीहरु टाढा रहेका छन् । यस क्षेत्रमा विद्युतको पहुँचको लागी नेपाल सरकारले र यस क्षेत्रको राजनिती निकायहरुले पहल गर्नु पर्ने देखिन्छ । जसको विस्तृत विवरण तलको तालिका र चित्रबाट स्पष्ट पार्न सकिन्छ ।

तालिका नं. ४८: बत्ती बाल्न प्रयोग गरिने श्रोत

वडा नं.	बिजुली	मट्टितेल	गोबरग्याँस	सोलार	अन्य	उल्लेख नगरिएको	जम्मा
१	४९०	१२४	८	९	१	१२	६४४
२	३०९	६२२	०	०	०	९	९४०
३	५४१	६६	३	३	१	११	६२५
४	४१०	२९५	२	१	२२	१६	७४६
५	४४९	२२३	१	२	०	१०	६८५
६	५३९	१५२	१	५	४६	७	७५०
७	३०९	२६८	०	०	०	१५	५९२
८	२८२	१७०	०	१	०	१	४५४
९	४९९	१७९	०	१	०	८	६८७
१०	७५२	३१७	०	३	०	१	१,०७३
११	६८४	४३९	१	२	२	७	१,१३५
१२	३३१	६८०	२	६	०	५	१,०२४
१३	२३५	३४९	०	१	०	६	५९१
जम्मा	५,८३०	३,८८४	१८	३४	७२	१०८	९,९४६
प्रतिशत	५८.६२	३९.०५	०.१८	०.३४	०.७२	१.०९	१००.००

स्रोत : राष्ट्रिय जनगणना, २०६८

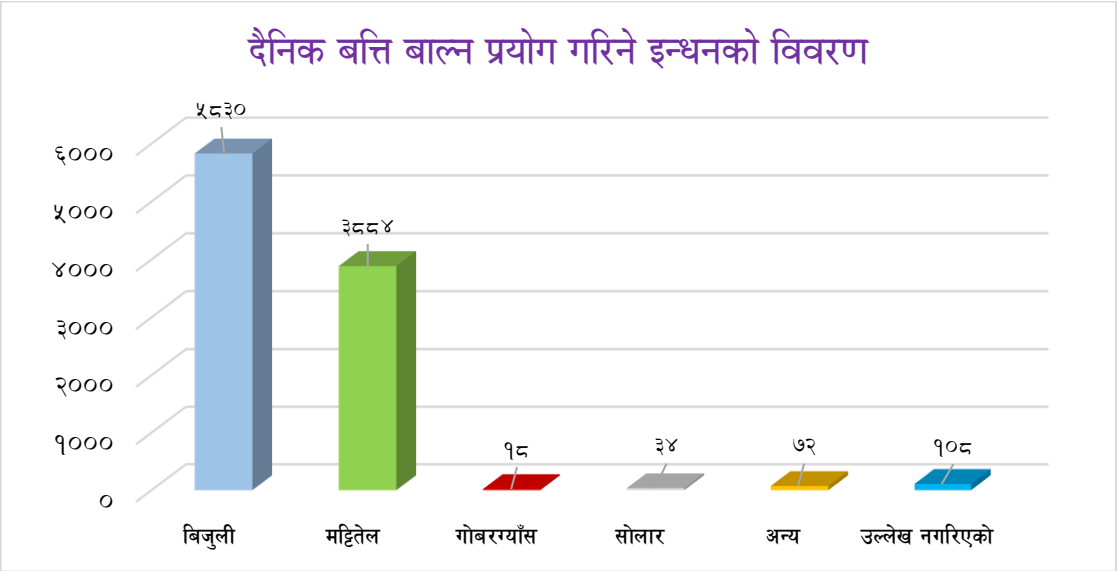

६.३.२ खाना पकाउन प्रयोग गरिने इन्धनको विवरण

तालिका नं. ४९: खाना पकाउन प्रयोग गरिने इन्धनको विवरण

वडा नं.	काठ/दाउरा	मटीतेल	एल.पी. ग्याँस	कुइठा/ठोरहा	गोबरग्यास	बिजुली	अन्य	उल्लेख नगरिएको	जम्मा
१	१५६	२९	२७	४२०	०	०	०	१२	६४४
२	२५	२२	२	८८१	१	०	०	९	९४०
३	१६३	६	४१	३९८	४	०	२	११	६२५
४	५	३	१०	७०६	२	०	३	१७	७४६
५	८५	५	१५	५६४	२	०	३	११	६८५
६	९८	४	३६	५९८	४	१	२	७	७५०
७	४८	४	४	५१८	३	०	०	१५	५९२
८	१९	८	७	४१८	१	०	०	१	४५४
९	१३९	१	१०	५२४	५	०	०	८	६८७
१०	९४	१०	२३०	७३३	४	०	१	१	१,०७३
११	६१	१२	३३	१००६	१०	०	७	६	१,१३५
१२	८६	१८	२८	८७९	५	०	३	५	१,०२४
१३	४	४	०	५७७	०	०	०	६	५९१
जम्मा	९८३	१२६	४४३	८,२२२	४१	१	२१	१०९	९,९४६
प्रतिशत	९.८८	१.२७	४.४५	८२.६७	०.४१	०.०१	०.२१	१.१०	१००

स्रोत : राष्ट्रिय जनगणना, २०६८

वि.स. २९६८ को जनगणना अनुसार लुम्बिनी सँस्कृति नगरपालिकामा परिवारमा खाना पकाउन प्रयोग गरिने प्रमुख इन्धनको रूपमा कुइठा/ठोरहा सबैभन्दा बढी ८,२२२ (८२.८६ प्रतिशत) रहेको छ। यसैगरी दोस्रोमा काठ दाउराको प्रयोग गर्ने ९८३ (९.८८ प्रतिशत), एल.पी. ग्यासको प्रयोग गर्ने ४४३ (४.४५ प्रतिशत), मट्टीतेलको प्रयोग गर्ने घरधुरी संख्या १२६ (१.२७ प्रतिशत), गोबर ग्याँस प्रयोग गर्ने घरधुरी संख्या ४१ (०.४१ प्रतिशत), रहेका छन् भने अन्य इन्धन प्रयोग गर्ने २१ (०.२१ प्रतिशत) र उल्लेख नगरिएको १०९ अर्थात १.१० प्रतिशत रहेको देखिन्छ। वडागत रुपमा हेर्दा पनि सबैभन्दा बढी कुइठा/ठोरहाको प्रयोग गर्ने समग्र सबै वडाका घरधुरी संख्या बढी रहेको देखिन्छ। वडा नं १, ३, ९ र १० मा भने काठ दाउराको प्रयोग बढि भएको पाइन्छ। जसलाई तलको चित्रबाट पनि स्पष्ट पार्न सकिन्छ।

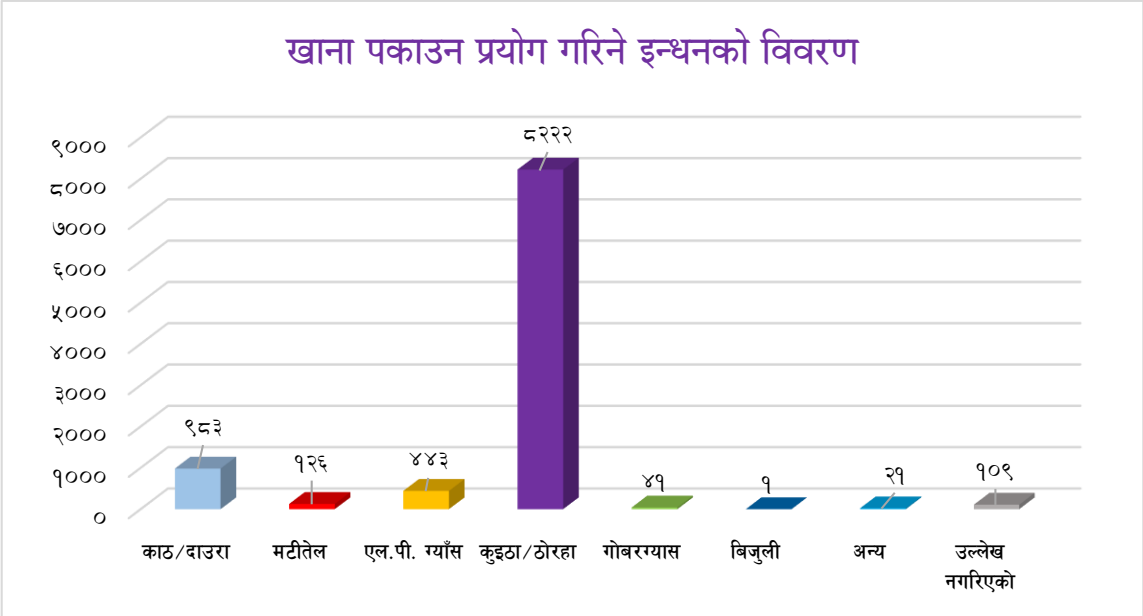

वैकल्पीक उर्जाको वर्तमान स्थिति र जनताले यस क्षेत्रमा देखाएको आकर्षणलाई हेर्दा वैकल्पिक उर्जाको क्षेत्रमा ध्यान दिनुपर्ने देखिन्छ । तराइको क्षेत्र भएकोले गोबरग्याँसको लागी उपर्युक्त तापक्रम रहेको र पशुहरुबाट प्राप्त गोबरलाई पूर्णरुपमा प्रयोग गर्न सके वन अतिक्रमण रोकिनुको साथै महिलाहरुको स्वास्थ्यमा पर्ने नकारात्मक असर समेत नयून हुने हुँदा यसको लोकप्रियतामा वृद्धि हुँदै गएको देखिन्छ ।

खण्ड ७ : सामाजिक पूर्वाधार तथा सेवा

७.१ शिक्षा

कुनै पनि देशको सामाजिक तथा आर्थिक विकासमा शिक्षाले ठूलो भूमिका खेलेको हुन्छ । यसलाई मानव विकासको सूचकको रूपमा लिइन्छ । यसै सिलसिलामा यहाँ लुम्बिनी साँस्कृतिक नगरपालिकाको शैक्षिक स्थिती देखाउन खोजिएको छ । विकासको प्रमुख आधारशिला शिक्षा नै हो, शिक्षाको माध्यमबाट व्यक्तिमा अन्तर्निहित प्रतिभाहरूको विकास हुन गई समग्र समाज र राष्ट्रमा नै सकारात्मक परिवर्तन ल्याउन सकिन्छ भन्ने सर्वमान्य सिद्धान्त रहिआएको छ। सचेत, अनुशासित तथा उत्पादनशिल जनशक्ति निर्माण गर्नका लागि शिक्षाको सर्वोपरि भुमिका अनिवार्य रहन्छ। योजना निर्माणमा गरिबी निवारण तथा चौतर्फी विकासका लागि शिक्षा क्षेत्रलाई मानव संशाधन विकासको एक शसक्त माध्यमको रुपमा नितिगत रुपमा अबलम्बन गरिएको छ।

शिक्षा क्षेत्रको परिसुचकलाई त्यस क्षेत्रमा सञ्चालित विभिन्न शैक्षिक कार्यक्रमबाट निर्धारण गर्न सकिन्छ। यसै अनुरुप यस नगरपालिकामा सञ्चालन भैरहेका विभिन्न तहका शैक्षिक संस्थाहरूको विवरण अनुसार नगरमा प्राथमिक विद्यालय ३२ वटा, निम्न माध्यामीक विद्यालय १८ वटा, माध्यमिक विद्यालय ८ वटा छन् भने उच्च माध्यामिक विद्यालय ३ वटा छन् ।

७.१.१ शिक्षक विवरण

तालिका नं. ५०: शिक्षक विवरण

क्र.सं.	तह	कक्षा	स्थायी	अस्थायी	राहत	जम्मा
१	आधारभूत तह	१ - ५	८१	४५	५९	१८५
२		६ - ८	९	३	१८	३०
३	माध्यामिक तह	८ - १०	७	२	१४	२३
४		१० - १२	०		६	६
		जम्मा	९७	५०	९७	२४४

स्रोत: जिल्ला शिक्षा कार्यालय, २०७४

७.१.२ विद्यार्थी विवरण

तालिका नं. ५१: नगरपालिकामा रहेका सामुदायिक विद्यालयमा विद्यार्थीको संख्या

क्र.सं.	तह	कक्षा	समावेशी			लिङ्ग		जम्मा
			दलित	अपांग	अन्य	छात्रा	छात्र	
१	प्रारम्भिक बालविकास केन्द्र		-	-	-	-	-	३१०६
२	आधारभूत तह	१ - ५	१९३०	१७	६९७८	३४४६	५४७९	८९२५
३		६ - ८	१०३७	९	४१४९	१८०६	३३८९	५१९५
४	माध्यामिक तह	८ - १०	३२३	१२	१६४८	८९२	१०९१	१९८३
५		१० - १२	९०	७	२७९	१२८	२४८	३७६
		जम्मा	३३८०	४५	१३०५४	६२७२	१०,२०७	१६४७९

स्रोत: जिल्ला शिक्षा कार्यालय, २०७४

७.२ साक्षरता स्थिति

सामाजिक एवं मानव विकासको एक महत्वपूर्ण आयमको रुपमा रहेको शिक्षा क्षेत्रमा लुम्बिनी साँस्कृतिक नगरपालिका यस जिल्लाका अन्य स्थानको तुलनामा धेरै पछाडि रहेको देखिन्छ। पछिल्लो राष्ट्रिय जनगणना, २०६८ अनुसार यस नगरपालिकाको साक्षरता दर ५४.३० प्रतिशत (नेपालको ६५.९४ प्रतिशत) रहेको छ। लैंगिक हिसाबले यो नगरपालिकामा पनि अन्यत्र जस्तै धेरै विभेद रहेको पाईन्छ। जस्तै: यस नगरपालिकाको पुरुषको साक्षरता दर ६७.०५ प्रतिशतको तुलनामा महिलाको साक्षरता दर ४१.७७ प्रतिशत मात्र रहेको छ। पुरुष र महिलाको साक्षरता दरमा लगभग २५.२८ प्रतिशतको फरक देखिन्छ। सबैभन्दा अग्रस्थानमा रहेको काठमाण्डौ जिल्लाको साक्षरता दर ८६.२५ प्रतिशत रहेको छ भने पुच्छारमा रहेको रौतहट जिल्लाको साक्षरता दर ४१.६९ प्रतिशत रहेको छ। यस नगरपालिकाको साक्षरताको विस्तृत विवरण तालिकामा उल्लेख गरिएको छ।

तालिका नं. ५२: **साक्षरता दर**

वडा नं.	पढ्न र लेख्न सक्ने		पढ्न मात्र सक्ने		पढ्न र लेख्न नसक्ने		उल्लेख नगरिएको		जम्मा		जम्मा
	पुरुष	महिला	पुरुष	महिला	पुरुष	महिला	पुरुष	महिला	पुरुष	महिला	
१	१५३२	१०२२	१८	२०	४९९	९४६	०	०	२,०४९	१,९८८	४,०३७
२	१८३४	९१४	२४	२६	१०३५	१८७७	३	३	२,८९६	२,८२०	५,७१६
३	१३०९	१०१०	६०	६०	५१०	९४०	०	०	१,८७९	२,०१०	३,८८९
४	१४९४	९१३	३३	५०	८४५	१४७३	६	१०	२,३७८	२,४४६	४,८२४
५	१३०९	१०५०	७१	८४	५०५	१०३१	०	०	१,८८५	२,१६५	४,०५०
६	१५२५	१२६२	१७८	१८२	६१४	१०५७	१	७	२,३१८	२,५०८	४,८२६
७	१३४०	७०९	१९२	२१६	४०८	९४०	०	०	१,९४०	१,८६५	३,८०५
८	१००५	६७४	३०	५८	४३९	८११	०	१	१,४७४	१,५४४	३,०१८
९	१४०१	७५४	६०	६०	७४१	१५३२	२	३	२,२०४	२,३४९	४,५५३
१०	२३६४	१४०३	१०३	१०१	६३५	१४५४	०	१	३,१०२	२,९५९	६,०६१
११	२२७२	१५३१	१८३	२०७	८३६	१७६१	९	६	३,३००	३,५०५	६,८०५
१२	१८९५	१०७७	६३	५४	९७२	१७६८	०	१	२,९३०	२,९००	५,८३०
१३	१०४७	५६९	६६	५९	८४६	११७१	३	०	१,९६२	१,७९९	३,७६१
जम्मा	२०,३२७	१२,८८८	१,०८१	१,१७७	८,८८५	१६,७६१	२४	३२	३०,३१७	३०,८५८	६१,१७५
प्रतिशत	६७.०५	४१.७७	३.५७	३.८१	२९.३१	५४.३२	०.०८	०.१०	१००.००	१००.००	

स्रोत : राष्ट्रिय जनगणना, २०६८

लुम्बिनी साँस्कृतिक नगरपालिकाको साक्षरताको स्थिति वर्णन गर्दा सबै भन्दा बढि साक्षरता दर वडा नं. १० मा ६२.१५ प्रतिशत रहेको छ जसमध्ये पुरुष साक्षरता दर ७६.२१ प्रतिशत र महिला साक्षरता दर ४७.४१ प्रतिशत रहेको छ। त्यस्तै गरि सबै भन्दा कम साक्षरता दर वडा नं. १३ मा रहेको छ। जसमा कुल साक्षरता दर ४२.९७ प्रतिशत रहेको छ। जसमध्ये पुरुष साक्षरता दर ५३.३६ प्रतिशत र महिला साक्षरता दर ३१.६३ प्रतिशत रहेको छ। माथिको तथ्यांकलाई हेर्दा यस लुम्बिनी साँस्कृतिक नगरपालिकामा शैक्षिक हिसाबको दृष्टिले धेरै बिकास गर्नुपर्ने देखिन्छ। यस दरलाई बढाउनु आवश्यक रहेको छ। यस नगरपालिकाको साक्षरता दरलाई तलको चित्रबाट पनि देखाउन सकिन्छ ।

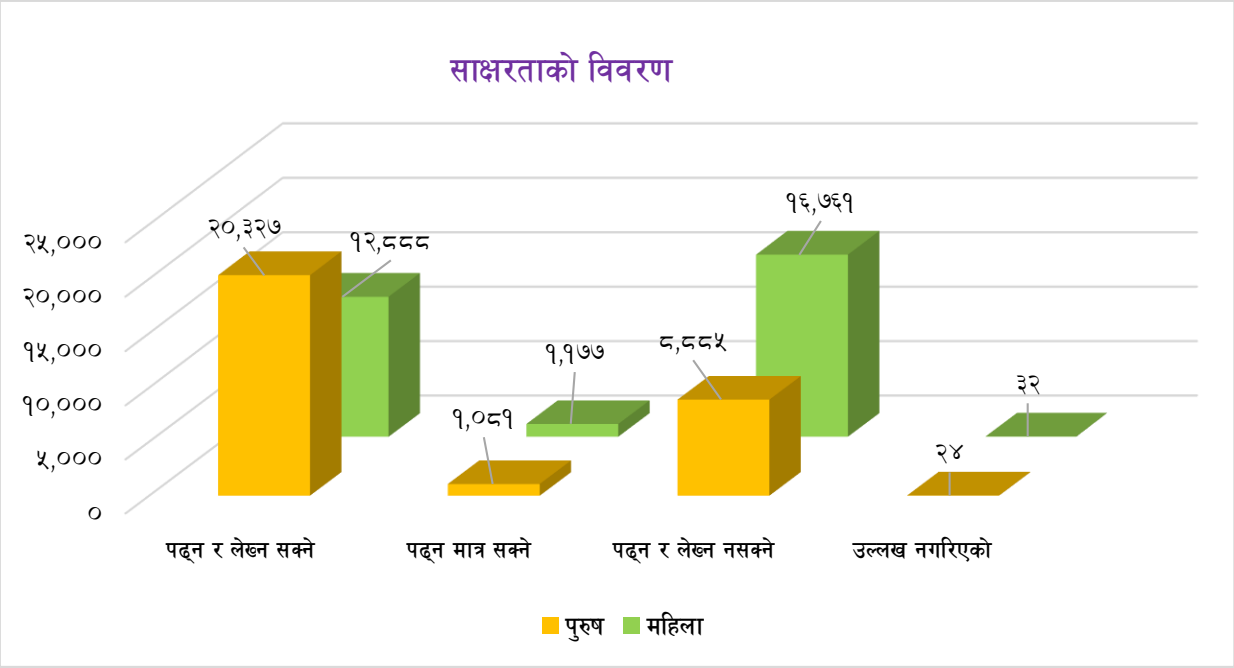

७.२.१ शैक्षिक जनशक्तिको विवरण

तालिका नं. ५३: शैक्षिक जनशक्तिको विवरण

लिङ्ग	स्कुल नगएको	प्राथमिक तह	नि.मा.वि. तह	मा.वि. तह	एस.एल.सी. तह	प्रमाणपत्र तह	स्नातक तह	स्नातकोत्तर तह र सोभन्दा माथी	अन्य	अनौपचारिक शिक्षा	उल्लेख नगरिएको	जम्मा
पुरुष	७४५	१११५४	४९३४	२४१८	६६३	८०८	३१९	८४	३०	३८४	१३५	२१,६७४
महिला	६१०	९२५०	२१६८	७५०	२३७	३१७	१०४	३०	६४	४३३	१३६	१४,०९९
जम्मा	१,३५५	२०,४०४	७,१०२	३,१६८	९००	१,१२५	४२३	११४	९४	८१७	२७१	३५,७७३
प्रतिशत	३.७९	५७.०४	१९.८५	८.८६	२.५२	३.१४	१.१८	०.३२	०.२६	२.२८	०.७६	१००.००

स्रोत : राष्ट्रिय जनगणना, २०६८

यस तालिकामा लुम्बिनी सँस्कृति नगरपालिकामा विभिन्न शैक्षिक तह उर्त्तीण गरेका जनशक्ति देखाइएको छ। जसमा २०,४०४ (५७.०४ प्रतिशत) प्राथमिक तह, ७,१०२ (१९.८५ प्रतिशत) नि.मा.वि. तह, ३,१६८ (८.८६ प्रतिशत) मा.वि. तह, ९०० (२.५२ प्रतिशत) एस.एल.सी. तह, १,१२५ (२.५२ प्रतिशत) प्रमाणपत्र तह, ४२३ (१.१८ प्रतिशत) स्नातक तह, ११४ (०.३२ प्रतिशत) स्नातकोत्तर तह र सोभन्दा माथि अध्ययन गरेको देखिन्छ र अन्य अनौपचारिक शिक्षा हासिल गर्ने को संख्या ८१७ (२.२८ प्रतिशत) देखिन्छ नगरमा अझै पनि १,३५५ (३.७९ प्रतिशत)जना स्कुल नगएको देखिन्छ। यसलाई तलको चित्रबाट देखाइएको छ।

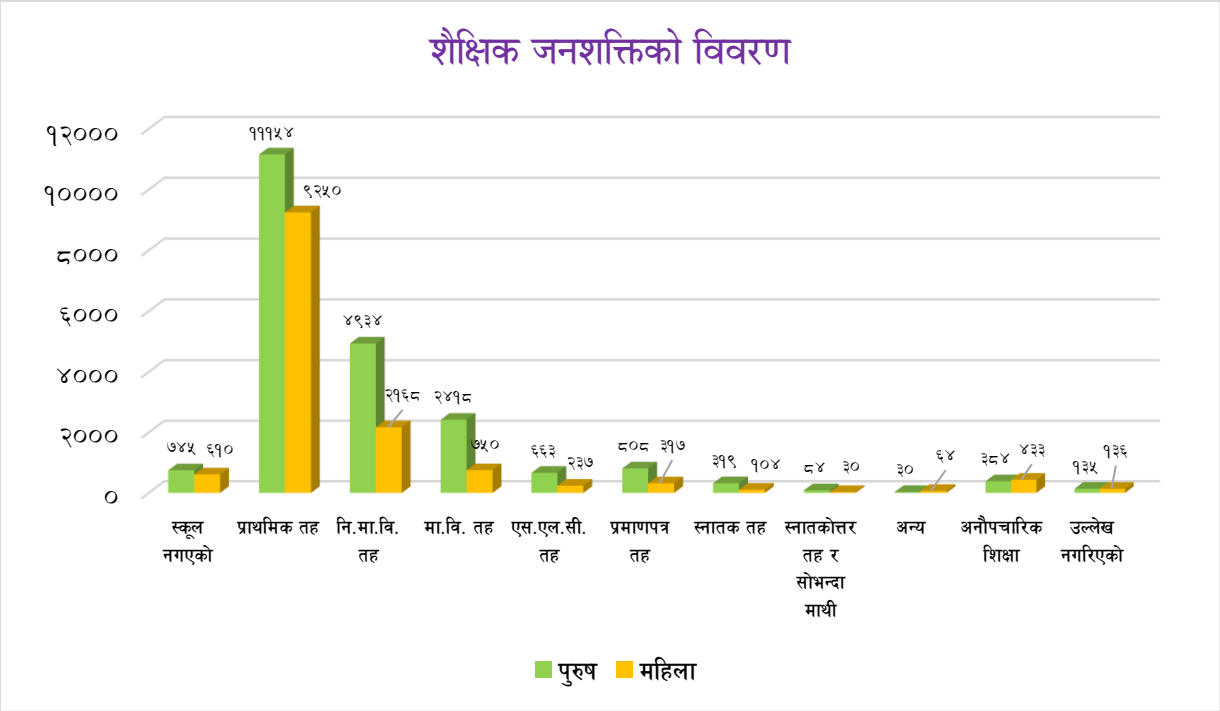

७.२.२ विषयगत शैक्षिक जनशक्तिको विवरण

तालिका नं. ५४: विषयगत शैक्षिक जनशक्तिको विवरण

	मानविकी र कला	व्यापार र प्रशासन	शिक्षा	विज्ञान	स्वास्थ्य	इन्जिनीयरिङ र निर्माण	कानुन	सामाजिक र व्यवहारिक	गणित र तथ्याङ्क	कृषी, वन र मत्स्य	कम्प्यूटिङ्ग	पत्रकारिता र सूचना	अन्य	उल्लेख नगरिएको	जम्मा
जम्मा	५९५	१३६	१४०	१५९	२१	११	९	१२८	१७	३१	२	१	१	४११	१,६६२
प्रतिशत	३५.८०	८.१८	८.४२	९.५७	१.२६	०.६६	०.५४	७.७०	१.०२	१.८७	०.१२	०.०६	०.०६	२४.७३	१००

स्रोत : केन्द्रीय तथ्याङ्क विभाग, सन् २०११

राष्ट्रिय जनगणना २०६८ बाट प्राप्त तथ्याङ्कका आधारमा नगरपालिकामा विभिन्न संकायमा अध्ययन गरेका शैक्षिक जनशक्तिको विवरणलाई तालिकामा देखाइएको छ ।जसअनुसार यस नगरपालिकामा सबैभन्दा बढी मानविकी र कला विषय लिएर पढ्नेको संख्या ५९५ (३५.८० प्रतिशत) रहेको छ भने दोस्रोमा विज्ञान विषय लिएर पढ्नेको जनसंख्या १५९ (९.५७ प्रतिशत), तेस्रो स्थानमा शिक्षा विषय लिएर पढ्नेको संख्या १४० (८.४२ प्रतिशत), व्यापार र प्रसाशन विषय लिएर पढ्नेको संख्या १३६ (८.१८ प्रतिशत) रहेको छ। सामाजिक र व्यवहारिक विज्ञान पढ्नेको संख्या १२८ (७.७० प्रतिशत), कृषि, वन र मत्स्य विषय लिएर पढ्नेको संख्या ३१(१.८७ प्रतिशत) रहेको देखिन्छ। अन्य प्राविधिक विषय लिएर पढ्नेहरु केहि भएपनि अहिलेको प्राविधिक युगमा अझै पनि प्राविधिक शिक्षामा कमी रहेको देखिन्छ। यस नगरपालिकामा प्राविधिक शिक्षा (स्वास्थ्य, इन्जिनियरिङ, कृषि आदि) मा जोड गर्नु पर्ने देखिन्छ। यसलाई तलको चित्रबाट पनि देखाउन सकिन्छ।

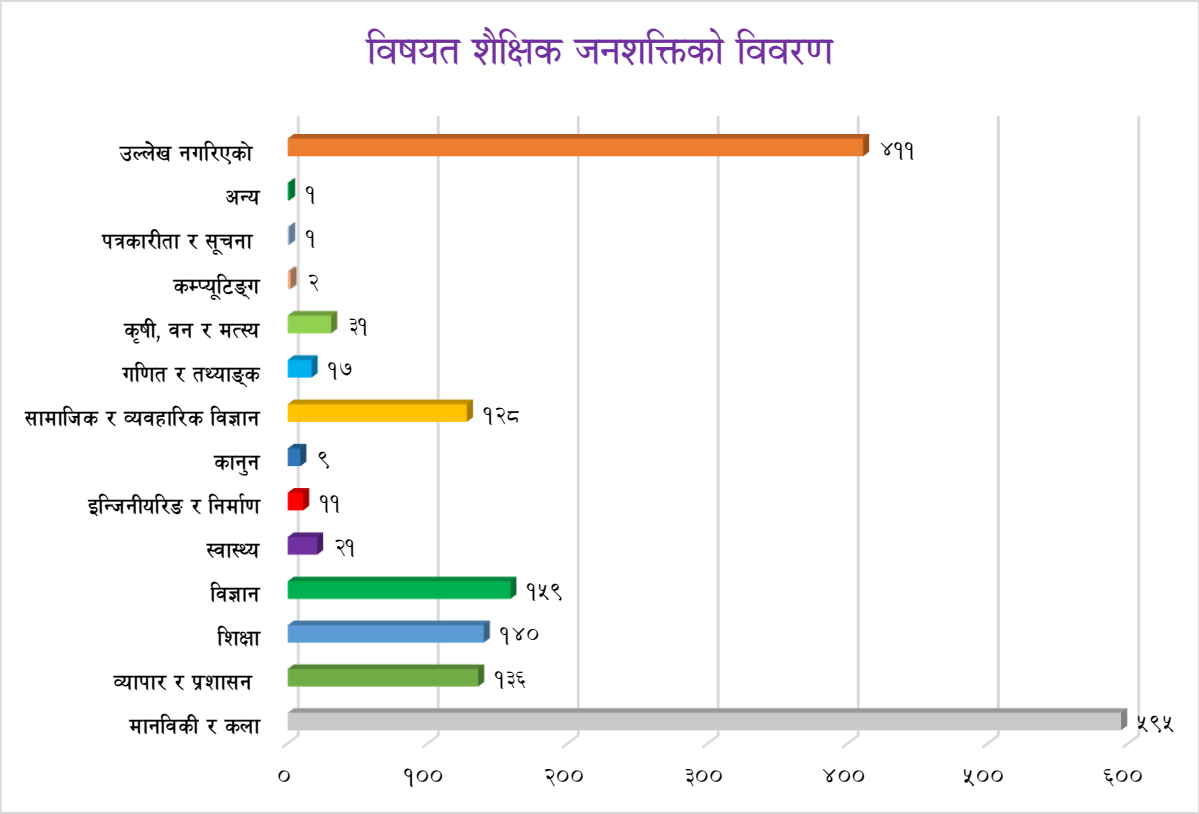

७.२.३ उमेर समूहअनुसारको जनसंख्या र विद्यालय गइरहेको जनसंख्या विवरण

तालिका नं. ५५: उमेर समूहअनुसारको जनसंख्या र विद्यालय गइरहेको जनसंख्या विवरण

विवरण	उमेर समूह	कुल जनसंख्या			विद्यालय गइरहेको जनसंख्या			
		पुरुष	महिला	जम्मा	पुरुष	महिला	जम्मा	प्रतिशत
पूर्व प्रा.वि. .नर्सरी, किन्डरगार्डन) जाने उमेर समूह	३-४ वर्ष	N/A	N/A	N/A	N/A	N/A	N/A	N/A
आधारभूत तहमा जाने उमेर समूह (कक्षा १-८)	५-१२ वर्ष	६,३९७	५,६४३	१२,०४०	६,०८२	५,३१०	११,३९२	९४.६२
मा.वि. जाने उमेर समूह (कक्षा ९-१०)	१३-१४ वर्ष	६८	६०	१२८	६२	५५	११७	९१.४१
उच्च मा.वि. (Higher Secondary School) जाने उमेर समूह (१०+२)	१५-१७ वर्ष	२८	२७	५५	२६	१९	४५	८१.८२
जम्मा		६,४९३	५,७३०	१२,२२३	६,१७०	५,३८४	११,५५४	१००

स्रोत : केन्द्रीय तथ्याङ्क विभाग, सन् २०११

यस तालिकामा स्कुल जाने उमेर समुहको जनसंख्या र विद्यालय गइरहेको जनसंख्याको तुलनात्मक विवरण उल्लेख गरिएको छ। जसमा ३ देखि ४ वर्ष उमेर समुहका बालबालिका मध्ये कोही पनि स्कुल नगएको देखिन्छ। ५ देखि १२ वर्ष उमेर समुहको जनसंख्या मध्ये ९४.६२ प्रतिशत स्कुल गएको देखिन्छ भने ५.३८ प्रतिशत स्कुल गएको देखिदैन। त्यस्तै १३ देखि १४ वर्ष उमेर समुहको जनसंख्याको ९१ प्रतिशत स्कुल गएको देखिन्छ भने ८.५२ प्रतिशत स्कुल गएको देखिदैन। त्यस्तै १५ देखि १७ वर्ष उमेर समुहको जम्मा जनसंख्याको ८१.८२ प्रतिशत स्कुल गएको पाइन्छ भने १८.१८ प्रतिशत नगएको पाइन्छ।

७.२.४ नगरपालिकामा रहेका शिक्षण संस्थाहरूको विवरण

विकासको प्रमुख आधारशिला शिक्षा नै हो, शिक्षाको माध्यमबाट व्यक्तिमा अन्तर्निहित प्रतिभाहरूको विकास हुन गई समग्र समाज र राष्ट्रमा नै सकारात्मक परिवर्तन ल्याउन सकिन्छ भन्ने सर्वमान्य सिद्धान्त रहिआएको छ। सचेत, अनुशासित तथा उत्पादनशिल जनशक्ति निर्माण गर्नका लागि शिक्षा क्षेत्रको सर्वोपरि भुमिका अनिवार्य रहन्छ। नगरमा शिक्षा क्षेत्रमा धेरै प्रयास भएता पनि अपेक्षित उपलब्धि भने प्राप्त गर्न सकिएको छैन। तथापि योजनाबद्ध रूपमा शैक्षिक पूर्वाधार एवम् सेवा विस्तार गर्ने प्रयास हुँदै आएको छ। योजना निर्माणमा गरिबी निवारण तथा चौतर्फी विकासका लागि शिक्षा क्षेत्रलाई मानव संशाधन विकासको एक शसक्त माध्यमको रूपमा नीतिगत रूपमा अबलम्बन गरिएको छ। स्थानीय सरकारको रूपमा नगरपालिकाको समग्र विकासको निम्ति नगरपालिकालाई नयाँ र गहन जिम्मेवारीहरू थपिदैँ आएको छ।

शिक्षा क्षेत्रको परिसुचकलाई त्यस क्षेत्रमा सञ्चालित विभिन्न शैक्षिक कार्यक्रमबाट निर्धारण गर्न सकिन्छ। यसै अनुरूप यस नगरपालिकामा सञ्चालन भैरहेका विभिन्न तहका शैक्षिक संस्थाहरूको विवरण निम्न तालिकामा दिइएका छन्। नगरपालिकामा पठनपाठनका लागि प्रारम्भिक बालविकास केन्द्र ८५, प्रा.वि. संख्या ३२, नि.मा.वि. १८, मा.वि. ८, उ.मा.वि. ३ र परम्परागत धार्मिक विद्यालय ३८ गरी जम्मा १८४ वटा शिक्षण संस्थाहरु रहेका छन् । यसमा निजी क्षेत्रले पनि उल्लेख्य योगदान पुऱ्याउँदै आएको देखिन्छ । जसको विस्तृत विवरण तालिकामा उल्लेख गरिएको छ।

तालिका नं. ५६: नगरपालिकामा रहेका शिक्षण संस्थाहरुको विवरण

तह	संचालित कक्षा	संख्या
प्रारम्भिक बालविकास केन्द्र	प्रारम्भिक बालविकास केन्द्र	८५
आधारभूत तह	१ - ५	३२
	६ - ८	१८
माध्यामिक तह	८ - १०	८
	१० - १२	३
परम्परागत धार्मिक विद्यालय	परम्परागत धार्मिक विद्यालय	३८
	जम्मा	**१८४**

स्रोत: जिल्ला शिक्षा कार्यालय

७.२.५ शैक्षिक क्षेत्रमा देखिएका समस्याहरू

- ✓ **विद्यालय छाड्ने प्रवृत्ति उच्च हुनु :** विद्यार्थीहरु प्राथमकि तह पुरा नगर्दै विद्यालय छाड्ने, विभिन्न किसिमका छात्रवृत्ति उपलब्ध गराइएको भएता पनि दलित, आदिवासीहरुको विद्यालय छाड्ने प्रवृत्ति उच्च हुनु शैक्षिक विकासको बाधकको रुपमा देखिएको छ।

- ✓ **कक्षा दोहोऱ्याउने प्रवृत्ति बढी हुनु :** प्राथमिक तहको विद्यार्थीहरुको तथ्याङकलाई आधार मानेर हेर्दा कक्षा दोहोऱ्याउने प्रवृत्ति बढी हुनुले शैक्षिक गुणस्तर सुधारको आवश्यकतालाई इङ्गित गरेको छ ।

- ✓ **दलित, आदिवासी जनजाती भर्नादर न्यून हुनु :** विपन्न, दलित, आदिवासी जनजातिको भर्ना दर न्यून हुनु नगरको शैक्षिक विकासको चुनौतीको रुपमा रहेको छ ।

- ✓ **दलित, आदिवासी जनजाती विद्यालय छाड्ने दर :** नगरको औषत विद्यालय छाड्ने दरमा वृद्धि हुनुको मुख्य कारण आदिवासी र दलितहरुको विद्यालय छाड्ने दरमा वृद्धि हुनु हो ।

- ✓ **विद्यालयहरु आर्थिक रुपले कमजोर हुनु :** नेपाल सरकारबाट प्राप्त सीमित अनुदान तथा विद्यालय व्यवस्थापन समितिहरुले समेत आवश्यक श्रोत जुटाउन नसकेको कारणले बहुसंख्यक विद्यालयहरुको आर्थिक स्थिति निकै कमजोर देखिन्छ । दुर्बल आर्थिक अवस्थाले गर्दा शैक्षिक सामग्री जुटाउन तथा अन्य अतिरिक्त क्रियाकलापहरु सञ्चालन गर्न बाधा पुगेको देखिन्छ ।

- ✓ **अभिभावकहरु चनाखो नहुनु :** बालबालिकाहरुको शैक्षिक प्रगतिबारे अभिभावकहरुको चासो कम हुनु तथा विद्यालयद्वारा समेत बालबालिकाहरुको स्थितिबारे अभिभावकलाई जानकारी नदिइनुले पनि शैक्षिक गुणस्तरमा नकारात्मक प्रभाव पारेको देखिन्छ ।

- ✓ **शिक्षक दरबन्दी कम हुनु :** दरबन्दी अनुसार शिक्षकको कमी हुनु तथा केही समयका लागि कुनै शिक्षकको अनुपस्थिति हुँदा कक्षाहरु खाली रहने गरेको देखिन्छ । यसरी शिक्षकहरु तालिममा जाँदा, सुत्केरी बिदा वा सञ्चित बिदामा रहँदा विद्यालयले अल्पकालित शिक्षकको व्यवस्था गर्न सक्ने प्रावधान रहेको छैन । एकातिर नेपाल सरकारबाट आवश्यक दरबन्दी उपलब्ध नहुनु अर्कोतर्फ स्थानीय निकाय एवम् व्यवस्थापन समितिले त्यसको आवश्यक व्यवस्था गर्न नसक्नु आदि कारणले गर्दा आवश्यक प्रतिफल प्राप्त गर्न सकिएको देखिँदैन ।

- ✓ **राजनीतिकरण हुनु :** विभिन्न राजनीतिक पार्टीहरुले शिक्षकहरुको संगठनहरु मार्फत शिक्षकहरुलाई आफ्नो पार्टीको स्वार्थ पूरा गर्न प्रयोग गरिरहेको देखिएको छ । राजनीतिक पार्टीहरुको दबावका कारण जिल्ला शिक्षा कार्यालयले त्यस्ता शिक्षकहरुमाथि अनुशासनको कारवाही समेत गर्न नसकेको पाइएको छ । यस बाहेक व्यवस्थापन समिति समेत शिक्षकहरुलाई आफ्नो दलगत स्वार्थ परिपूर्ति गर्ने साधनका रुपमा प्रयोग गर्दै आएको देखिएको छ ।

- ✓ **शिक्षकहरुमा प्रतिबद्धताको कमी :** शिक्षकहरुले शिक्षण पेशालाई आत्मसात गर्न नसक्नु तथा विद्यार्थीले प्राप्त गर्ने प्रतिफलको जिम्मेवारी लिन नसक्नु पनि शैक्षिक प्रगतिको बाधकको रुपमा देखा परेको छ । प्राय: पठन-पाठन समयमा नसिद्धिनु पनि मुख्य समस्याको रुपमा देखिएको छ ।

- ✓ **आधुनिक प्रविधिको प्रयोग नहुनु :** सूचना तथा प्रविधिको क्षेत्रमा आएका अत्याधुनिक परिवर्तन र सुविधाबाट बहुसंख्यक विद्यालयहरु बञ्चित हुनुले समेत शैक्षिक विकासमा बाधा पुगेको देखिन्छ । प्राय: धेरै विद्यार्थी र शिक्षकहरु कम्प्युटर र इन्टरनेटको प्रयोगको सुबिधाबाट बञ्चित रहेको छन् ।

७.३ स्वास्थ्य

राजनितिक रुपमा १३ वडाहरुमा विभाजित यस नगरपालिकामा धेरैजसो जनताले आवश्यकता अनुसारको स्वास्थ्य सेवा लिन सक्ने अवस्था रहेको छैन । नगरपालिकामा ७ वटा स्वास्थ्य चौकी रहेका छन् तर आवश्यक भौतिक पूर्वाधार तथा दरबन्दी अनुसार स्वास्थ्यकर्मीहरू छैनन्। तथापी ग्रामीणस्तरमा उपचारात्मक स्वास्थ्य स्थिति कमजोर रहेको छ ।

स्वास्थ्य तथा जनसंख्या मन्त्रालयको सर्भेक्षण अनुसार करिब आधाजति जनसंख्याले गैरसरकारी तथा निजी क्षेत्रबाट स्वास्थ्य सेवा लिएको देखिन्छ। आर्थिक स्थिति मजबुत भएका तथा पहूँचवाला व्यक्तिहरू मात्रैले यस किसिमको सेवा उपभोग गर्न सफल भएको पाइन्छ। स्थानीय समुदायहरू, स्थानीय गैरसरकारी निकायहरूका प्रतिनिधीहरूको अभिव्यक्ति अनुसार यस नगरपालिकामा मातृ तथा शिशु मृत्युदर गम्भीर समस्याको रुपमा रहेको छ।

यस क्षेत्रमा आपतकालिन प्रसुती सेवा (Emergency Obstetric Care) को कमीको कारणले गर्दा उत्पन्न हुने परिस्थिति नै मातृमृत्यदर (Maternal Mortality) को सबैभन्दा प्रमुख कारण बनेको छ। समस्याको पहिचान गर्ने सन्दर्भमा ज्ञानको कमी, लक्षणहरूको (Symptoms) गम्भीरता सम्बन्धि बुझाइमा कमी, औषधी उपचार प्रणाली (Medical System) माथिको विश्वासमा कमी, स्वास्थ्य सेवाका लागि यात्रा गरिरहनुपर्ने दुरी सम्बन्धी कुराहरू, सेवाको लागत, परम्परागत विश्वास, गरिबी न्युन गर्ने सामाजिक, आर्थिक अवस्था जस्ता विविध कारणले गर्दा आपतकालीन सेवामा कमी आउने गरेको देखिएको छ।

नगरपालिकामा रहेको सामुदायिक अस्पतालमा विशेषज्ञ चिकित्सकहरूको (Medical Officers) संख्यामा कमी रहेको छ। दरबन्दी अनुसार डाक्टर लगायत स्वास्थ्यकर्मीहरु उपलब्ध हुन सकेको छैन । अस्पतालमा हालसम्म अवस्ट्रेटीसियन (Obstetrician) वा अनेस्थेसिओलोजिस्ट (Anaesthesiologist) छैनन् र पर्याप्त मात्रामा औषधीको आपुर्ति हुदैन।

नगरपालिकाका विभिन्न वडाहरुमा स्वास्थ्य चौकी वा उपस्वास्थ्य चौंकी रहेको देखिन्छ। स्वास्थ्य संस्थाहरूमा औषधीको कमी मुख्य समस्याको रुपमा रहेको देखिन्छ । दुर्गम वडाहरूमा बस्ने परिवारहरूले स्वास्थ्य सेवाका लागि धेरै समय खर्चिनु पर्ने बाध्यता छ भने वर्षातको समयमा अझ कठिनाई झेल्नु पर्ने अवस्था छ।

७.३.१ महिला स्वास्थ्य स्वयंसेविकाहरू (Female Community Health Volunteers)

सन् १९९० देखि तराईमा जम्मा ४०० जनसंख्याको आधारमा महिला स्वास्थ्य स्वयंसेवीकाहरू छनौट गर्ने प्रावधान रहेको थियो। नेपाल सरकारको राष्ट्रिय स्वास्थ्य नीति अनुसार सन् २००० को प्रारम्भमा नै छनौट भएका महिला स्वास्थ्य स्वंयसेविकाहरूले उपचारात्मक, प्रबर्द्धनात्मक तथा प्रतिकारात्मक स्वास्थ्य सेवामा उल्लेखनीय काम गर्दै आएका छन्।

आ.व. २०४९/५० जनसंख्या र क्षेत्रफलको आधारमा हिमाली भेगमा २५० जनसंख्या मा १ जना, पहाडमा ३०० जनसंख्या मा १ जना र तराईमा १००० जनसंख्यामा १ जना महिला स्वयंसेविका रहने व्यवस्था गरिएको छ।

७.३.२ सुँडेनी (TBA)

हरेक वडाहरूमा एकजना सुँडेनीहरू राख्ने नेपाल सरकारको निति रहेको छ। परम्परागत रुपमा सेवा प्रदान गर्दै आएको सुँडेनीहरूले १२ दिनको आधारभुत तालिम प्राप्त गरिसकेका छन। तिनीहरूले MCHW बाट सुपरिवेक्षण समेत प्राप्त गरी हरेक ६ महिनामा स्वास्थ्य/उपस्वास्थ्य चौकीबाट पुनर्ताजगी तालिम समेत प्राप्त गरेका छन।

७.३.३ गाउँघर क्लिनीक र नियमित खोप

खोप तथा मासिक क्लिनिकहरू सञ्चालन गर्नको लागि हरेक नगरपालिकाले विभिन्न स्थानहरूको पहिचान गर्दछ। नगरपालिकाका विभिन्न स्थानमा नगरघर क्लिनिक कार्यक्रम संचालन भएको पाइएको छ। यी स्थानहरुमा आश्विन महिना बाहेक क्लिनिकहरूलाई नियमित रुपमा सञ्चालन गरिएको देखिन्छ। यद्यपी तिनीहरूलाई खटाइएको कर्मचारीहरूको नियमित उपस्थिति भने कम पाइएको छ भने औषधीको आपुर्ति पनि उपलब्ध छैन। शारिरिक बृद्धिको लेखाजोखा जस्ता अन्य सेवाहरू स्वास्थ्य चौकी र उप-स्वास्थ्य चौकीको तहमा मात्र उपलब्ध गराइन्छ। नगरपालिकामा नियमित खोप कार्यक्रम नियमित रुपमा नै चालु रहेको छ तथा यसले ढाक्ने लक्षित वर्ग पनि बढ्दो क्रममा पाइएको छ। ६ किसिमका विभिन्न प्राणघातक रोगहरूबाट बचाउनका लागि बच्चा जम्नेको १ वर्षभित्र ११ वटा खोप पुरा लगाइसक्नु पर्दछ।

७.३.४ एच. आई. भी./एड्सको अवस्था

सन् १९८८ मा पहिलो संक्रमण भेटिएपछि नेपालमा एचआईभीको प्रकोप विस्तारै बालबालिकामा पनि फैलिन थालेको छ। बालबालिका पनि यो समस्याबाट प्रत्यक्ष वा अप्रत्यक्षरुपमा प्रभावित हुदै गएका छन्। हाल नेपालमा एचआईभी संक्रमित बालबालिकाको संख्या उल्लेख्य रहेको छ। राष्ट्रिय एड्स तथा यौन रोग नियन्त्रण केन्द्रका अनुसार २०७१ को साउन महिना सम्म नेपालमा भेटिएका जम्मा २२,९९४ एचआइभी संक्रमण मध्ये १६१८ जना १५ वर्ष मुनिका बालबालिकामा एचआइभी संक्रमण भेटिएको छ। भारतलगायतका अन्य मुलुकमा कामको खोजीमा जाने अभ्यास, बढ्दो रुपमा भइरहेको देह व्यापार, चेलीबेटी बेचविखन, सुईद्वारा लागुपदार्थको प्रयोग, अशिक्षा र गरिबीजस्ता सामाजिक समस्याले एचआइभीको प्रकोप बढाउनमा भूमिका खेलिरहेका छन्। जिल्ला एड्स समन्वय शाखाको तथ्याङ्कअनुसार रुपन्देही जिल्ला पनि एच.आई.भी./एड्सको जोखिममा रहेको छ।

७.३.५ सुरक्षित मातृत्वको अवस्थाको विवरण

बालबालिकालाई गर्भमा रहँदा देखि र जन्मेपछि स्याहार तथा रेखदेख गर्न सकिएन भने उनीहरू विभिन्न रोगबाट संक्रमित हुने जोखिम हुन्छ। गर्भमा रहँदा मूलत: आमाको उमेर, पोषण, आराम, मादक तथा सुर्तिजन्य पदार्थको सेवन लगायतका तत्वहरुमा बालबालिकाको स्वास्थ्य निर्भर रहन्छ। बालबालिका स्वस्थ जन्मनका लागि गर्भवती महिलाले कम्तीमा पनि चारपटक नियमित स्वास्थ्य जाँच गराउनुपर्दछ र आवश्यक खोप (टि.टि) तथा आइरन, भिटामिन चक्कीहरू नियमित सेवन गर्नुपर्दछ। कम उमेरमै गर्भवती हुँदा आमा र शिशु दुवैको स्वास्थ्यमा हानिनोक्सानी पुग्ने भएकाले सरकारले कानुनी रुपमा विवाह गर्ने न्यूनतम उमेर २० वर्ष तोकिदिएको छ। तर १७ प्रतिशत किशोरीहरू (१५ देखि १९ वर्ष उमेरका) गर्भवती भएका वा आमा भइसकेका हुन्छन् (नेपाल जनसांख्यिक तथा स्वास्थ्य सर्वेक्षण, २०११)।

सरकारले स्वास्थ्य सेवा विभागमार्फत सुरक्षित मातृत्व तथा नव शिशु स्वास्थ्यका लागि समुदायमा आधारित कार्यक्रम सञ्चालन गरिरहेको छ। यसले आमा र बालबालिकाको मृत्युदर घटाउन धेरे मद्दत पुऱ्याएको छ। तर पनि उक्त सेवाहरू कार्यक्रम केन्द्रित भएका कारण सबै लक्षित वर्गमा अझै पुग्न सकेको देखिँदैन।

तालिका नं. ५७: सुरक्षित मातृत्व सम्बन्धी विवरण

स्वास्थ्य संस्थाको नाम	पहिलो पटक एएनसी जाँच गर्ने		प्रोटोकल अनुसार चार पटक एएनसी जाँच गर्ने	
	२० वर्ष र सोभन्दा माथिका गर्भवती	२० वर्ष भन्दा कम उमेरका गर्भवती	२० वर्ष र सोभन्दा माथिका गर्भवती	२० वर्ष भन्दा कम उमेरका गर्भवती
आमा स्वास्थ्य चौकी	२७४			२२६
भगवानपुर स्वास्थ्य चौकी	३००			२६३
खुदाबगर स्वास्थ्य चौकी	८३	४	४	८७
मधुवानी स्वास्थ्य चौकी	१५६	२९	५	१८१
मसिना स्वास्थ्य चौकी	२१५			१९५
तेनुहवा स्वास्थ्य चौकी	१८७			१४२
एकला स्वास्थ्य चौकी	३२३			२८५

स्रोत : जिल्ला स्वास्थ्य कार्यालय, २०७३

७.३.६ खोपको विवरण

बालबालिका भविष्यका निर्माता हुन् । यसको लागि यिनीहरु स्वस्थ र निरोगी हुनु आवश्यक छ । बालक अवस्थामा उनीहरुलाई बी.सी.जी. एक पटक, डि.पि.टी. तीन पटक, दादुरा एक पटक, पोलियो र भिटामिन तोकिएको मात्रमा दिनै पर्दछ । बालबालिकाहरुको लागि पाँचओटै खोपहरु नियमित पुरा मात्रामा दिनु पर्दछ । नेपाल सरकारले राष्ट्रिय खोप कार्यक्रमलाई उच्च प्राथमिकतामा राखेको छ। खोप कार्यक्रम कम खर्चिलो तथा मितव्ययी रुपमा गरिने स्वास्थ्य क्षेत्रको एउटा प्रभावकारी प्रयत्न हो। खोप कार्यक्रमले उल्लेख्य रुपमा बालमृत्युदर घटाउन र विभिन्न रोगलाई रोकथाम गर्न सहयोग पुर्याएको पाइन्छ। जसले गर्दा सहस्राब्दी विकास लक्ष्यको बालमृत्युदर घटाउने लक्ष्य (एम.जी.डी.-४) प्राप्त गर्न सहयोग पुगेको छ।

तालिका नं. ५८: खोप विवरण

स्वास्थ्य संस्थाको नाम	बि.सि.जि. खोप पाएका बालबालिका	डी.पी.टी-हेपाटाइटिस बी.-हिब तेस्रो खोप पाएका बालबालिका	दादुरा/रुबेला का खोप पाएका ९-११ महिनाका बालबालिका	२ ओटा टीडी पाएका गर्भवती महिला	२+ टीडी पाएका गर्भवती महिला
आमा स्वास्थ्य चौकी	२४६	२२५	१७६	६४	१७०
भगवानपुर स्वास्थ्य चौकी	१९९	२५९	२०३	१४६	१८९
खुदाबगर स्वास्थ्य चौकी	१३०	१४०	१७८	४२	८०
मधुवानी स्वास्थ्य चौकी	१४५	१४९	१५८	५०	१७६
मसिना स्वास्थ्य चौकी	१९८	२०३	२०५	६५	२५१
तेनुहवा स्वास्थ्य चौकी	२७९	३०३	२६२	६२	२१६
एकला स्वास्थ्य चौकी	२९८	३२५	३४३	२३३	३९१

स्रोत : जिल्ला स्वास्थ्य कार्यालय, २०७३

७.३.७ बाल्यकालमा हुने रोगका जोखिम

५ वर्षमुनिका बालबालिकालाई विभिन्न रोगले संक्रमण गर्ने उच्च सम्भावना रहन्छ। नेपाल जनसांख्यिक तथा स्वास्थ्य सर्वेक्षण, २०११ का अनुसार बाल्यकालमा हुने प्रमुख संक्रमण एवं मृत्युका कारणका रुपमा श्वासप्रश्वास सम्बन्धि रोग, निमोनिया, झाडापखाला, कडा जलबियोजन, मलेरिया, दादुरा र कुपोषण पर्दछन्। सरकारले ती रोगबाट बचाउन तथा रोगको रोकथाम गर्न, बाल्यकालमा हुने रोगहरूको समुदायमा आधारित एकिकृत व्यवस्थापन कार्यक्रम लागु गरेको छ। कार्यक्रमले यी रोगको एकिकृत व्यवस्थापन समुदायमै गर्दछ।

७.३.८ शिशु तथा ५ वर्ष मुनिका बाल मृत्युदर

नेपाल जनसांख्यिक तथा स्वास्थ्य सर्वेक्षण २०११ अनुसार शिशुमृत्यदर सन् १९९६ मा ७९ प्रतिहजार थियो भने स्न २००१ मा क्रमश: घट्दै ६४ प्रतिहजारमा पुगेको छ। सन् २००६ को उक्त सर्वेक्षणअनुसार ४८ प्रतिहजार पुगेको थियो। त्यस्तै सन् २०११ को सर्वेमा शिशु मृत्युदर ४६ प्रतिहजारमा झरेता पनि अघिल्लो सर्वेसँग तुलना गर्दा झिनो मात्रै अन्तर देखिएको छ।

७.३.९ बालपोषण सम्वन्धी विवरण

कुनै पनि ठाउँको पोषणको अवस्था त्यस ठाउँका बालबालिकालाई हेरेर सजिलै अनुमान लगाउन सकिन्छ। पोषित बालबालिकालाई कुनै पनि ठाउँको सामाजिक र आर्थिक विकासको सूचकको रुपमा हेर्न सकिन्छ। सरकारले पनि पोषणलाई प्राथमिकता दिई ५ वर्ष मुनिका बालबालिकाहरूलाई नियमित रुपमा बालबृद्धि अनुमान गर्दै आएको छ। बालअधिकार सम्बन्धि महासंन्धी, १९८९ ले समेत बालबालिकालाई अवहेलना, वेवास्ता, हेलचेक्राइ, दुर्व्यवहार, हिंसा लगायतबाट संरक्षण गरी खाना र पोषणको अधिकार सुनिश्चित गर्नुपर्ने उल्लेख गरेको छ। नेपालको संविधान (२०७२) ले पनि खाद्य सम्प्रभुतालाई मौलिक हकका रुपमा राखेको छ।

स्वास्थ्य र पोषण मानव जीवनको पहिलो महत्वपूर्ण आवश्यकता भएको र स्वस्थ नागरिकबिना राष्ट्रका अन्य विकास क्रियाकलापहरू प्रभावकारी हुन नसक्ने भएको हुँदा जनस्वास्थ्यको अध्ययन योजना तर्जुमा प्रक्रियाको एक महत्वपूर्ण हिस्सा हुन आउँछ। लुम्बिनी साँस्कृतिक नगरपालिकामा राष्ट्रिय नीति तथा कार्यक्रममा आधारित भई बाल स्वास्थ्य कार्यक्रम, परिवार स्वास्थ्य कार्यक्रम, व्यवस्थापन कार्यक्रम, प्राथमिक स्वास्थ्य सेवा पुनर्जागरण कार्यक्रम, रोग नियन्त्रण कार्यक्रम, स्वास्थ्य शिक्षा, सूचना तथा सञ्चार कार्यक्रम, महामारी तथा रोग नियन्त्रण कार्यक्रम तथा क्षमता विकाससम्बन्धी कार्यक्रमहरू सञ्चालन भई आएका छन्। स्वास्थ्य तथा पोषणसम्बन्धी कार्य गर्नका लागि राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय संघ संस्थाहरू समेत कार्यरत रहेका छन्। कार्यक्रम सञ्चालनको सहयोगका लागि नगर नगरमा स्वास्थ्य सञ्जाल विस्तार भएको छ।

तालिका नं. ५९: पोषण सम्बन्धी विवरण

स्वास्थ्य संस्थाको नाम	०-११ महिना सम्मका बालबालिकाको वृद्धि मापन	१२-२३ महिना सम्मका बालबालिकाको वृद्धि मापन	पहिलो पटक आइरन चक्की पाउने गर्भवती महिला	१८० आइरन चक्की पाउने गर्भवती महिला
आमा स्वास्थ्य चौकी	२४७	२१२	२६१	२०५
भगवानपुर स्वास्थ्य चौकी	२१९	१९१	३६३	२७१
खुदाबगर स्वास्थ्य चौकी	१२७	११८	१६६	११५
मधुवानी स्वास्थ्य चौकी	१९९	२४२	१५३	१५४
मसिना स्वास्थ्य चौकी	२६३	१७८	२२३	१८२
तेनुहवा स्वास्थ्य चौकी	२१४	१९५	२३४	१३१
एकला स्वास्थ्य चौकी	४६२	२७६	३२३	२८५

स्रोत : जिल्ला स्वास्थ्य कार्यालय, २०७३

७.४ खेलकुद तथा मनोरञ्जन

खेलकुद क्षेत्रमा स्वस्थ, प्रतिस्पर्धी जनशक्ति उत्पादन गरी नगरपालिकाको खेल अनुशासन र खेलकुद विकासलाई बल पुऱ्याउन सकिन्छ भन्ने मान्यता अनुसार यस नगरपालिकामा खेलकुदको विकास भएको पाइन्छ। यसको लागि नगरले विभिन्न खुला स्थानहरू छोडेको छ। तर ती स्थानहरूमा खेलकुदको लागि केहीमात्र पूर्वाधार तयार भएको देखिन्छ। हाल स्थायी स्वायत्त शासन ऐन २०५५ लागु भए पछि जिल्ला विकास समिति तथा नगरपालिका र नपाहरूले पनि आआफ्ना कार्यक्षेत्र भित्र गतिशिल रहने गरी जिल्ला, नगरपालिका गाँउ खेलकुद विकास समितिहरू गठन गरेका छन्। विभिन्न तहमा विभिन्न प्रतिस्पर्धाहरूको आयोजना गरी खेलकुदको विकासमा योगदान पुऱ्याइरहेका छन्। यसका अतिरिक्त नेपाल सरकारद्वारा गठन हुने जिल्ला खेलकुद विकास समितिबाट पनि कतिपय राष्ट्रिय दिवसहरूमा कतिपय खेलहरूको आयोजना गर्ने गरिएको छ। समग्रमा बालबालिका एवं युवा जनशक्तिको स्वास्थ्य शारिरीक विकासको लागि नभई नहुने खेलकुदको क्षेत्रमा अत्यन्त न्युन लगानी हुने गरेको देखिन्छ। विगतमा निर्मित खेलकुदसम्बन्धी पूर्वाधारहरूको मर्मत गर्न पनि निकै ठुलो लगानी गर्नुपर्ने आवश्यकता देखिएको छ। हालका दिनहरुमा आएर निजी क्षेत्रहरूबाट पनि क्रिकेट, व्याडमिन्टन जस्ता केही खास खास खेलहरूमा लगानी गर्ने र प्रोत्साहित गर्ने क्रम सुरु भएको छ। यस क्रमलाई केन्द्रीय र स्थानीय सरकारले सहकार्य र साझेदारीको रुपमा विकसित गर्दै लैजानुपर्ने देखिन्छ।

नगरपालिकामा राष्ट्रियस्तरको खेलकुद रंगशाला एउटा पनि बन्न सकेको छैन । नगरपालिकाको खेलकुद तथा मनोरन्जनलाई विकास गरी नगरबासीहरुलाई खेलकुदमा आकर्षण गर्नका लागि विभिन्न योजनाहरु तयार पारेका छन् । ति योजनाहरु फप्ला क्रिकेट मैदान स्थापना गर्नुपर्ने, स्थानीय युवा क्लवको स्तरोन्नतिको लागि विभिन्न खेलकुद सामाग्रीको व्यवस्था गर्नुपर्ने, खेलकुद पेराफिट सहित खेलमैदान, वडा स्तरिय खेल मैदानमा आवश्यक चारैतिर पक्की नाली सहित माटो भरान, वडाका सबै क्लवहरुलाई खेलकुद सामाग्री उपलब्ध गराउने, नगरपालिकामा प्याराफिट सहितको राष्ट्रिय स्तरको खेलमैदानको रुपमा विकसित गर्नुपर्ने देखिन्छ ।

७.५ नागरिक सुरक्षा सेवा

७.५.१ बृद्धबृद्धाहरूको अवस्था

जनगणना २०६८ को नतिजा अनुसार यस लुम्बिनी साँस्कृतिक नगरपालिकामा, ७० वर्ष उमेर नाघेका जनसंख्या ३ प्रतिशत (२१७७ जना) बृद्धाबृद्धाहरू रहेका छन्। शारिरीक जीर्णताका कारण परिवारजनहरूको समेत पर्याप्त हेरचाह नपुग्ने यो समुदायको सामाजिक अवस्था अत्यन्त कष्टप्रद रहेको छ। बृद्धहरूको मनोरञ्जनका लागि कुनै विशेष स्थल वा कार्यक्रमको निर्माण वा तयारी देखिदैंन । पश्चिमा संस्कृतिको प्रभावले हाम्रो संस्कृतीको मुल मर्म र बृद्धजन तथा नयाँ पुस्ताबीचको पारस्परिक सुमधुर सम्बन्धलाई तहसनहस पार्ने खतरा बढ्दै गएको छ। राज्यको तर्फबाट ७० वर्ष माथिका सबै जेष्ठ नागरिकहरूलाइ दिइने भनिएको बृद्ध भत्ता समेत सबैले पाउन सकेका छैनन्। यस नगरपालिकामा अर्ध बृद्धावस्थाकै हाराहारिकोमा रहेको ६०-६४ वर्षको जनसंख्या २.५१ प्रतिशत (१८२० जना), ६५-६९ वर्षका जनसंख्या २.१९ प्रतिशत (१५८९ जना) र ७० भन्दा माथी गरी जम्मा जनसंख्या ३ प्रतिशत (२१७७ जना) र थप बृद्ध नागरिकहरूको लागि समेत राज्यले कुनै विशेष कार्यक्रम ल्याएको छैन। र यस स्थितिलाई कसरी सहज बनाउने र नगरपालिकामा जिवीत यी जेष्ठ नागरिकहरूको अमुल्य अनुभवबाट नयाँ पीढीले कसरी अनुभव र शिक्षा प्राप्त गर्ने भन्नेबारे अध्ययन र योजना बनाउनुपर्ने देखिन्छ।

७.६ महिला तथा बालबालिका

७.६.१ महिला सम्बन्धी विवरण

गर्भवती महिलाहरुको नि:शुल्क वा न्यूनतम् शुल्कमा स्वास्थ्य परिक्षण गर्न तथा महिलाहरुमा देखिने स्तन क्यान्सर र पाठेघर क्यान्सरको अग्रीम पहिचान र न्यूनिकरणका लागि विशेष पहल गर्नुपर्ने देखिन्छ । जिल्ला जनस्वास्थ्य कार्यालय एवं अन्य सम्बद्ध स्वास्थ्य संस्थाहरुसँग समन्वय गरी मातृशिशु स्वास्थ्य तथा क्षयरोग नियन्त्रणका क्षेत्रमा कार्यरत स्वास्थ्यकर्मीहरुका लागि स्थायित्व, वृत्तिविकास तथा पुर्नताजगि जस्ता कार्यक्रम ल्याई महिलाहरुका लागि लघु उद्यम व्यवसाय तालिम प्रदान गरी उद्यम व्यवसाय मार्फत आर्थिक रुपमा सबल बनाउनु पर्ने देखिन्छ । आर्थिक, सामाजिक, शैक्षिक तथा साँस्कृतिक सशक्तिकरण गर्दै नगरपालिका विकासमा महिलाहरुको

समान सहभागिता गराउन अझैपनि थप प्रोत्साहन गर्नुपर्ने देखिन्छ। सामाजिक क्षेत्रमा उदाहरणीय कार्य गर्ने आमा समूह, टोल विकास संस्था, महिला समन्वय समिति तथा महिला सम्बन्धी संघसंस्थालाई संस्थागत विकासका लागि विभिन्न कार्यक्रम संचालन गर्न प्रोत्साहन गर्नु पर्दछ। महिला तथा बालबालिकाका लागि सामुदायिक कार्यप्रक्रियालाई वडाहरुमा विस्तार गर्ने तथा सामाजिक परिचालन प्रवर्द्धन कार्यलाई निरन्तरता दिई लक्षित समूहतर्फ सबै समूह र वर्गको सहभागिता हुने कार्यक्रमहरु सञ्चालन गरि समावेशी अवधारणा अनुरुप स्थानीय शासन र विकासमा महिलाको संलग्नता वृद्धि गर्न विभिन्न क्षमता विकासका कार्यक्रमहरु ल्याउनुपर्ने देखिन्छ।

७.६.२ बालश्रमको अवस्था

बालबालिकालाई सामाजिक वा आर्थिक लाभका लागि श्रममा संलग्न गराउनु बालश्रम हो। नेपालमा कानुनले बालबालिकाको उमेरका आधारमा स्वीकार्य र अस्वीकार्य कामहरू तोकेको छ। १३ वर्ष उमेर नपुगेका बालबालिकाहरूलाई श्रमिकका रुपमा काममा लगाउन हुदैन भने १४ वर्षदेखि १५ वर्षसम्मकालाई खासखास क्षेत्रको हलुका र विशेष सुविधाका काममा लगाउन पाइन्छ। कुनै पनि बालबालिकालाई जोखिमपुर्ण काममा लगाउन पाइदैन। तथापी सुरक्षित वातावरणमा नयाँ-नयाँ कुरा सिक्ने, जान्ने, पढ्ने, बुझ्ने उमेरमा नेपालका धेरै बालबालिकाहरु बालश्रमिकका रुपमा काम गर्न बाध्य छन्। आफ्ना बालापनलाई कडा श्रमसँग साटिरहेका छन्। काम गर्नु पर्नाले शिक्षाबाट बञ्चित हुनु देखि शोषण र दुर्व्यवहारबाट धेरै बालबालिका पिडित भएका छन्। नेपालमा बालश्रमका बारेमा विभिन्न विषयगत क्षेत्रहरूमा साना-ठुला अध्ययन भए तापनि आवधिक, एकिकृत, आधिकारिक तथ्याङ्क तथा जानकारीको भने अभाव छ। बालश्रममा नेपाली बालबालिकाको एक दुःखद यथार्थ हो।

बालबालिकालाई श्रममा लगाइनु बालअधिकार विपरित कार्य हो। यसैगरी नेपालले राज्य पक्षका रुपमा अनुमोदन गरिसकेको संयुक्त राष्ट्रसंघका बाल अधिकार सम्बन्धि महासन्धि, १९८९, अन्तराष्ट्रिय श्रम संगठनको रोजगारीको न्युनतम उमेर सम्बन्धी महासन्धी नं १३८ तथा निकृष्ट प्रकारको बालश्रमसम्बनधी महासन्धी नं. १८२ तथा सिफारिश नं १९० ले पनि राज्यलाई बालश्रमविरुद्ध थप उत्तरदायित्व बहन गर्न प्रेरित गरेको छ।

लुम्बिनी साँस्कृतिक नगरपालिकालाई बालमैत्री नगरको रुपमा विकसित गर्नका लागि सबै वडाहरुमा वडा बालक्लब गठन गरी बालमैत्री स्थानीय शासन पूर्ण रुपमा लागु गर्ने उद्देश्यले बालबालिका लक्षित कार्यक्रममा तोकिएको १० प्रतिशत बजेट बढाएर १५ प्रतिशत पुऱ्याउने लक्ष्य राखिएको छ। नगर क्षेत्रमा निकृष्ठ प्रकारको बाल श्रमको अन्त्य गर्न बालश्रम नराखेको कबुल गर्नेलाई मात्र नगरपालिकाबाट सेवा प्रवाह गर्नुपर्ने व्यवस्था मिलाउने प्रावधान राख्नुका साथै १ वर्ष मुनिका बालबालिकाहरुलाई नियमित खोपको सुनिश्चित गरी पूर्ण खोपयुक्त नगरपालिकाको रुपमा पनि अगाडी बढाउने उद्देश्य राखिएको छ।

७.६.३ संस्थागत स्याहारमा रहेका द्वन्द्व प्रभावित बालबालिका

केन्द्रीय बालकल्याण समतिले विभिन्न ४६ जिल्लामा गरेको अध्ययनअनुसार २४ जिल्लामा संस्थागतरुपमा द्वन्द्व प्रभावित बालबालिका रहेको पाइयो। ७४६ जनामा १२१ परिवार विहिन, बाबुमात्र भएका २६ जना बालबालिका, आमामात्रै भएका ४३६ जना र दुबै भएका १६३ बालबालिका छन्। सबैभन्दा बढी ४१६ जना र त्यसपछि काठमाडौंमा ९८ जना बालबालिका संस्थागत स्यहारामा रहेको छन्। उक्त बालबालिकाको अवस्थामा हेर्ने हो भने बालबालिकाकालाई संस्थागत स्याहारमा राख्नु अन्तिम विकल्पका रुपमा लिने गरेकोमा ती बालबालिकालाई बैकल्पिक स्याहार र सुरक्षाको व्यवस्था गर्नुपर्ने देखिन्छ।

७.६.४ बालसंरक्षण तथा संबर्द्धन समिति

बालबालिकाको जीवन रक्षा, संरक्षण, सहभागिता र विकास सम्बन्धी विभिन्न कार्यक्रम सरकारी र गैरसरकारी निकायका साझेदार संस्थाहरूको सहकार्यमा संचालन गर्न बाञ्छनिय भएकोले त्यस्ता कार्यक्रमलाई निर्देशित र नियमन गर्न नेपाल सरकार, महिला बालबालिका तथा समाज कल्याण मन्त्रालयले बाल अधिकार संरक्षण र संबर्द्धन कार्यक्रम (कार्यान्वयन) निर्देशिका, २०६५ जारी गरि लागु गरेको छ।

सोही जारी निर्देशिका अनुसार पचहत्तरै जिल्लामा बालअधिकार संरक्षणार्थ विभिन्न संरचनाहरू गठन भई कार्यक्रमहरू लागु भएको देखिन्छ। जसमा १,६६१ ओटा साविकका गा.वि.स.मा १६६१ ओटा गाउँ बाल संरक्षण तथा सम्बर्द्धन उपसमितिहरू गठन भएको देखिन्छ भने २७ नगरपालिकाहरूमा २७ ओटा नगरपालिका बालसंरक्षण तथा सम्बर्द्धन उपसमिति गठन भएको देखिन्छ। यी नगरपालिकाका ६३ ओटा वडाहरूमा वडा स्तरीय वडा बालसंरक्षण संबर्द्धन गठन भएको देखिन्छ। जसलाई वडास्तरमा विस्तार गर्नु पर्ने देखिन्छ।

७.६.५ बालक्लब

बालबालिकाहरू संगठित भई आफुसँग सरोकार राख्ने विषयमा छलफल गर्न, प्रतिनिधित्व गर्न र आफ्नै क्षमता विकास, सचेतना लगायत बाल अधिकारको संरक्षण प्रबर्द्धनमा विविध क्रियाकलाप गर्न नेपालमा बाल-समूह, बाल क्लव, बालअधिकार मञ्च आदिका रुपमा बालबालिकाहरु क्रियाशिल रहेका छन्। बालक्लब, बाल-सहभागिताको एक शसक्त माध्यमा बनेको छ। जसलाई बालबालिकासँग सम्बन्धित थुप्रै नितीगत दस्तावेजहरुमा पनि उल्लेख गरिएको छ। बालबालिकाहरूलाई समुहमा आबद्ध गराउन र उनीहरूसँग सरोकार राख्ने विषयमा मत व्यक्त गर्नका लागि विभिन्न स्तरका निति तथा योजना निर्माणदेखि कार्यान्वयन र अनुगमनसम्म बालक्लबको प्रतिनिधत्वलाई मान्यता दिइएको छ।

व्यक्तिगतरुपमा नगरपालिकामा बालबालिकाको सहभागिता, सक्रियता र नेतृत्वमा गठन गरिएका बालक्लबहरूले बाल अधिकारसम्बन्धी चेतनामुलक कार्यहरू गरिरहेको छन्। बालक्लबहरूले संचालन गरेका कार्यक्रमहरूमा (१) जन्मदर्ता प्रचारात्मक अभियान, (२) विद्यालाय भर्ना अभियान, (३) बालश्रम न्युनीकरण कार्यक्रम, (४) बालसहभागिता अभिबृद्धि कार्यक्रम, (५) बालबालिकालाई प्रदान गरिने खोप प्रचार कार्यक्रम, (६) निशुल्क

शिक्षा प्रचारात्मक र प्रबर्द्धनात्मक कार्यक्रम, (७) भयरहित वातावरणमा शिक्षा पाउने अधिकारबारे प्रचारप्रसार, (८) वातावरणीय सुधार कार्यक्रम, (९) अभिभावक चेतनाशिक्षा कार्यक्रम र (१०) बालविवाह उन्मुलन सम्बन्धी प्रचारात्मक कार्यक्रम प्रमुख रहेका छन्।

७.६.६ सुरक्षा सम्बन्धि विवरण

तालिका नं. ६१: नगरपालिका भित्र सुरक्षा ईकाईहरुको विवरण

क्र.सं	विवरण	वडा नं	कैफियत
१	इलाका प्रहरी कार्यालय, लुम्बिनी	६	
२	प्रहरी चौकी, कालिदह	१३	
३	प्रहरी चौकी, सुकौली	१२	
४	अतिरिक्त प्रहरी पोष्ट, महिलवार	१०	
५	अतिरिक्त प्रहरी पोष्ट, पर्सा	६	

स्रोत : इलाका प्रहरी कार्यलय, लुम्बिनी २०७४

तालिका नं. ६२: अपराध सम्बन्धी विववरण

आ.व.	हत्या	आत्महत्या	बालबालिका तथा महिला हिंसा	सवारी दुर्घटना	अन्य	जम्मा
२०७२/०७३	३	१२	६	४	३९	६४

स्रोत : इलाका प्रहरी कार्यलय, लुम्बिनी २०७४

७.७ अपाङ्गताको विवरण

राष्ट्रिय जनगणना २०६८ अनुसार लुम्बिनी साँस्कृतिक नगरपालिकामा अपाङ्गताको अवस्थालाई हेर्दा कुल जनसंख्याको ०.६९ प्रतिशत (४९८ जना) अपाङ्गता रहेको छ। जसमा शरिरिक अपाङ्गता भएका २११ (४२.३७ प्रतिशत), दृष्टि सम्बन्धी अपाङ्गता भएका ८४ जना (१६.८७ प्रतिशत) श्रवण सम्बन्धी अपाङ्गता भएका ३७ (७.४३ प्रतिशत), स्वर बोलाई सम्बन्धी समस्या भएका ४८ जना (९.६४ प्रतिशत) देखिन्छन् श्रवण र दृष्टिविहीन सम्बन्धी अपाङ्गता भएका ५ जना (१ प्रतिशत), बौद्धिक अपाङ्गता भएका १३ जना (२.६१ प्रतिशत) रहेको देखिन्छ । साथै मानसिक अपाङ्गता ५४ जना (१०.८४ प्रतिशत) र बहु अपाङ्गता ४६ (९.२४ प्रतिशत) रहेका छन् । लैंगिक हिसाब हेर्ने हो भने यस नगरपालिकामा महिलाको तुलनामा पुरुष अपांङ्गता १३.२५ प्रतिशत बढि छ । यहाँ पुरुष २८२ (५६.६३ प्रतिशत) छ भने महिलाको २१६ (४३.३७ प्रतिशत) रहेको छ । खासगरी व्यक्तिहरूमा अपाङ्गता हुने कारण आयोडिनयुक्त नुनको प्रयोगको कमी, ग्रामीण क्षेत्रमा मुख नधुने समस्याका कारण उत्पन्न Trachoma रोग, दुर्घटना, जन्मजात, प्राकृतिक प्रकोप, कुपोषण, स्वास्थ्य उपचार नपाएर, द्वन्द्व वा युद्ध वा विस्फोटक पदार्थको प्रयोग आदि

देखिएका छन्। जसलाई घटाउन प्रतिरोधात्मक र उपचारात्मक दुवै कार्यहरू गरिनुपर्दछ। नेपालले अपाङ्गता भएका व्यक्ति तथा बालबालिकाहरूको हक हित र अधिकारको संरक्षण एवं सम्बर्द्धन र विकास गर्न १९ वटा क्षेत्रलाई समेटी अपाङ्ग संरक्षण तथा कल्याण ऐन, २०३९ र अपाङ्गतासम्बन्धी कार्ययोजना, २०६३ तयार गरी कार्यान्वयनमा ल्याएको छ। त्यसै गरी २०६६ पुस १२ गते नेपालले अपाङ्गता भएका व्यत्तिहरूको अधिकारसम्बन्धी संयुक्त राष्ट्र संघीय महासन्धी, २००६ लाई अनुमोदन गरेको छ। २०६८ सालको जनगणना अनुसार नेपालमा कुल जनसंख्याको १.९४ प्रतिशत (५,१२,३२१ जना) जनसंख्यामा कुनै न कुनै प्रकारको अपाङ्गता देखिएको छ। जसमध्ये शारिरीक अपाङ्गता ३६.३ प्रतिशत, दृष्टिबिहीन १८.५ प्रतिशत, मानसिक अपाङ्गता ६ प्रतिशत, बौद्धिक अपांगता २.९ प्रतिशत, बहु अपाङ्गतामा ७.५ प्रतिशत रहेको छ। सरकारले अपाङ्गता परिचयपत्र वितरण निर्देशिकासमेत जारी गरी वितरण गरिरहेको छ। अपाङ्गता परिचयपत्र वितरण गर्नका लागि अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूलाई अपाङ्गताका आधारमा शारिरीक अपाङ्गता, दृष्टिविहीन र न्युन दृष्टियुक्त, स्वरबोलाइ सम्बन्धी अपाङ्गता, सुस्त श्रवण र बहिरा, श्रवण दृष्टिविहिनता, मानसिक अपाङ्गता बौद्धिक अपाङ्गता, बहुअपाङ्गता गरी सात किसिमले र गाम्भीयताका आधारमा तह क (रातो रङको परिचयपत्र), तह ख (नीलो रङको परिचयपत्र), तह ग पहेलो रङको परिचयपत्र र तह घ (सेतो रङको परिचयपत्र) गरी चार तहमा विभक्त गरी परिचय पत्र वितरण गर्ने कार्य सुरु गरिएको छ। हालसम्म यो समुदायको सामाजिक आर्थिक अवस्थामा परिवर्तन ल्याउन केही सामान्य आयमुलक र सिपमुलक तालिमहरू सञ्चालन गरिएता पनि यिनीहरूको आत्मविश्वासलाई बढाउन र समुदायबाट हुने गरेको उपेक्षाबाट मुक्त राख्न स्थानीय स्रोत साधान र निकायहरूमा यो समुदायको पहूँच पुऱ्याउन विभिन्न कार्यक्रम ल्याउनु पर्ने देखिन्छ। अपाङ्गताको विवरण तलको तालिका र चित्र बाट स्पष्ट पार्न सकिन्छ।

तालिका नं. ६३: अपाङ्गताको विवरण

लिङ्ग	शारिरीक अपाङ्गता	दृष्टि सम्बन्धी अपाङ्गता	सुनाई सम्बन्धी अपाङ्गता	श्रवण, दृष्टिविहिन अपाङ्गता	स्वरबोलाई सम्बन्धी अपाङ्गताक	मानसिक अपाङ्गता	बौद्धिक अपाङ्गता	बहु अपाङ्गता	जम्मा
पुरुष	१२७	३६	१९	४	२९	३२	११	२४	२८२
महिला	८४	४८	१८	१	१९	२२	२	२२	२१६
जम्मा	२११	८४	३७	५	४८	५४	१३	४६	४९८
प्रतिशत	४२.३७	१६.८७	७.४३	१.००	९.६४	१०.८४	२.६१	९.२४	१००.००

स्रोत : केन्द्रीय तथ्याङ्क विभाग, २०६८

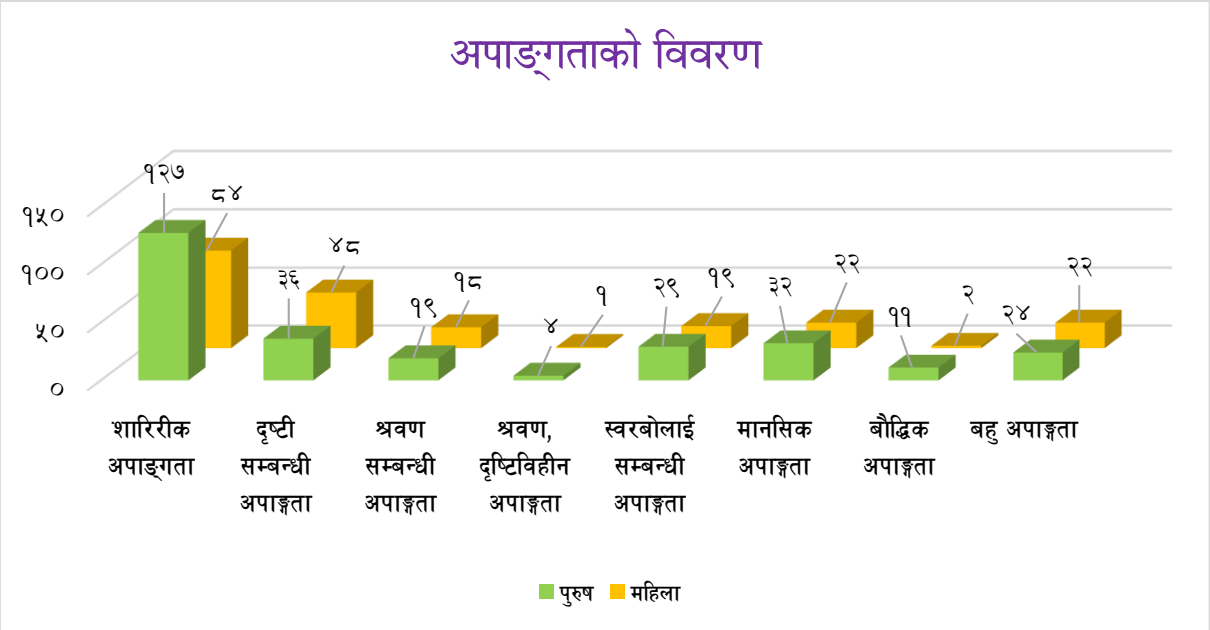

७.८ खानेपानी तथा सरसफाई

७.८.१ परिवारले प्रयोग गर्ने पिउने पानीको मुख्य श्रोतको विवरण

तालिका नं. ६४: परिवारले प्रयोग गर्ने पानीको मुख्य श्रोत

वडा नं.	धारा/पाइप	ट्युबवेल/हाते पम्प	ढाकिएको इनार/कुवा	खुला इनार/कुवा	मूल धारा	नदी/खोला	अन्य	उल्लेख नगरिएको	जम्मा
१	११	६००	१	१६	२	०	२	१२	६४४
२	४	९००	०	०	१	०	२६	९	९४०
३	१४४	४११	१	०	०	०	५८	११	६२५
४	२३	६९५	०	२	१	०	७	१८	७४६
५	३५२	२०५	०	०	१	०	११६	११	६८५
६	५१७	१५६	०	०	०	०	७०	७	७५०
७	३४३	२३२	०	१	२	०	०	१४	५९२
८	१८६	२६४	०	३	०	०	०	१	४५४
९	३५	६४२	१	१	०	०	०	८	६८७
१०	६	१०४६	२	०	०	०	१८	१	१,०७३
११	१०१	१०११	१	१	०	०	१४	७	१,१३५
१२	९	१०००	५	५	०	०	०	५	१,०२४
१३	२५५	३२६	०	०	०	०	४	६	५९१
जम्मा	१,९८६	७,४८८	११	२९	७	०	३१५	११०	९,९४६
प्रतिशत	१९.९७	७५.२९	०.११	०.२९	०.०७	०.००	३.१७	१.११	१००

स्रोतः राष्ट्रिय जनगणना २०६८

लुम्बिनी साँस्कृतिक नगरपालिकाको खानेपानीको प्रमुख स्रोत ट्युबवेल/हाते पम्पको प्रयोग गर्ने घरधुरी संख्या ७,४८८ (७५.२९ प्रतिशत) रहेको पाइएको छ। दोस्रोमा धारा/पाइपको खानेपानी प्रयोग गर्ने घरधुरी संख्या १,९८६ (१९.९७ प्रतिशत) रहेको देखिन्छ। त्यस्तै खुल्ला इनार/कुवाको पानी प्रयोग गर्ने परिवार २९ (०.२९ प्रतिशत), ढाकिएको इनार/कुवाको पानी प्रयोग गर्ने घरधुरी संख्या ११ (०.११ प्रतिशत) र मूल धारा प्रयोग गर्ने घरधुरी संख्या ७ (०.०७ प्रतिशत) रहेको छ भने अन्य स्रोतमा ३१५ (३.१७ प्रतिशत) उल्लेख नगरिएको स्रोतहरुको प्रयोग गर्ने को संख्या ११० (१.११ प्रतिशत) रहेको छ। यस नगरपालिकामा खानेपानीको आपूर्तिको लागि विभिन्न श्रोतको प्रयोग गरेको देखिन्छ। राष्ट्रिय जनगणना २०६८ अनुसार यस नगरपालिकाका विभिन्न वडाहरूका घरधुरीहरुले प्रयोग गर्ने खानेपानीको विभिन्न श्रोतको विवरण तालिकामा देखाइएको छ। जसमा खानेपानीको मुख्य स्रोत सबै वडाहरुमा ट्युबवेल/हाते पम्प प्रयोग गर्ने घरधुरी नै रहेको पाइन्छ। जसलाई तलको चित्रबाट पनि स्पष्ट पार्न सकिन्छ ।

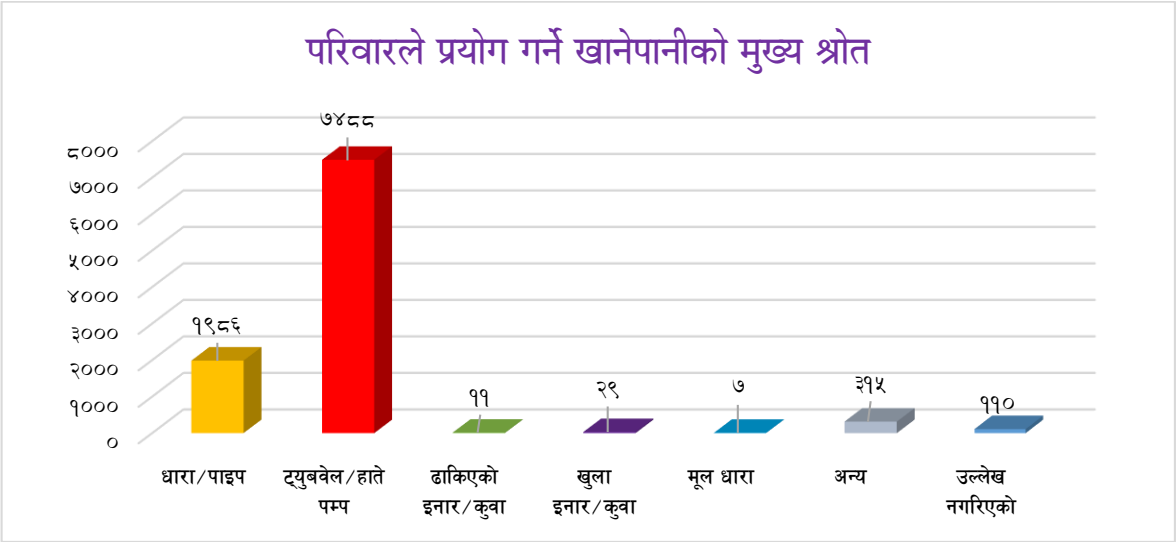

७.८.२ शौचालयको विवरण

तालिका नं. ६५: शौचालयको प्रकार

	फ्लस भएको (सार्वजनिक ढल)	फ्लस भएको (सेप्टि ट्याङ्की)	साधारण शौचालय	शौचालय नभएको	उल्लेख नगरिएको	जम्मा
जम्मा	६२	९३३	१००२	७८३८	१११	९,९४६
प्रतिशत	०.६२	९.३८	१०.०७	७८.८१	१.१२	१००

स्रोत: राष्ट्रिय जनगणना २०६८

माथिको तालिकामा लुम्बिनी सँस्कृतिनगरपालिकाको घरपरिवारले प्रयोग गर्ने शौचालयको प्रकारलाई उल्लेख गरिएको छ। यस नगरपालिकामा सबैभन्दा धेरै ७८३८ (७८.८१ प्रतिशत)घर परिवारको शौचालय नभएको देखिएको छ। शौचालय प्रयोग गर्नेहरुमा सबैभन्दा धेरै साधारण शौचालयको प्रयोग गर्नेको परिवार १,००२

(१०.०७ प्रतिशत) रहेको छ । दोस्रोमा फ्लस भएको (सेप्टि ट्याङ्की) आधुनिक शौचालयको प्रयोग गर्नेको संख्या ९३३ (९.३८ प्रतिशत) र फ्लस भएको (सार्वजनिक ढल) शौचालयको प्रयोग गर्ने परिवारको संख्या ६२ (०.६२ प्रतिशत) देखिएको छ जसलाई तलको चित्रबाट स्पष्ट पार्न सकिन्छ ।

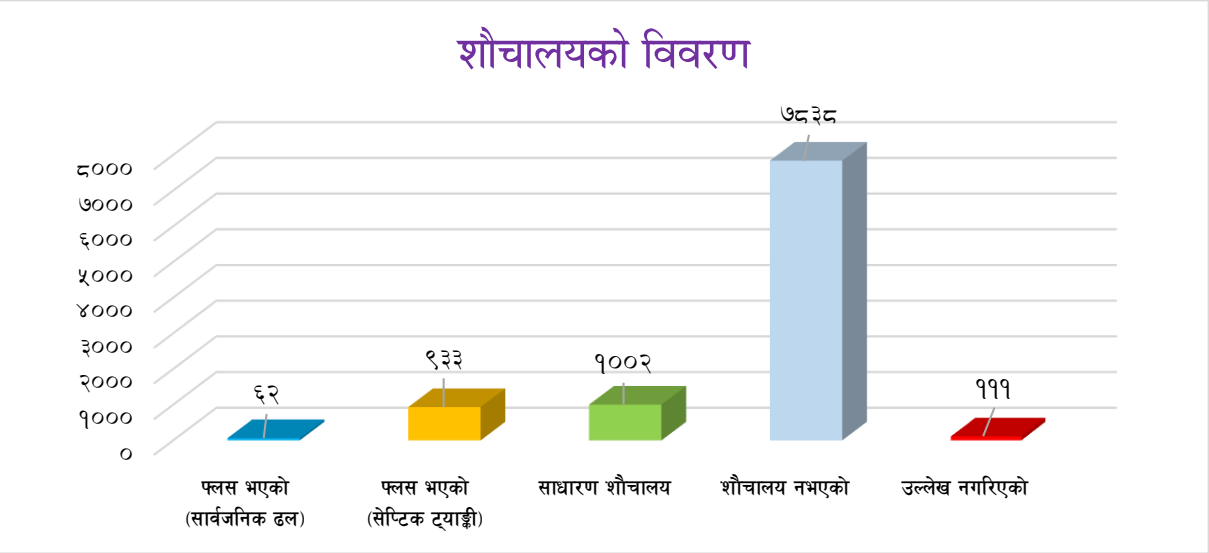

७.८.३ वडागत शौचालयको संख्याको विवरण

तालिका नं. ६६: वडागत शौचालय संख्याको विवरण

वडा नं.	फ्लस भएको (सार्वजनिक ढल)	फ्लस भएको (सेप्टि ट्याङ्क)	साधारण शौचालय	शौचालय नभएको	उल्लेख नगरिएको	जम्मा
१	१३	५१	१६५	४०३	१२	६४४
२	०	१९	२३९	६७३	९	९४०
३	९	१०७	७८	४२०	११	६२५
४	२	८८	१०३	५३५	१८	७४६
५	४	५९	५३	५५८	११	६८५
६	२	१२५	५३	५६३	७	७५०
७	३	९६	१११	३६७	१५	५९२
८	५	४५	९	३९४	१	४५४
९	८	५७	२३	५९१	८	६८७
१०	३	१७७	१३९	७५३	१	१,०७३
११	४	७७	१२	१०३५	७	१,१३५
१२	८	३०	२	९७९	५	१,०२४
१३	१	२	१५	५६७	६	५९१
जम्मा	६२	९३३	१,००२	७,८३८	१११	९,९४६
प्रतिशत	०.६२३४	९.३८०७	१०.०७	७८.८०	१.११	१००

स्रोत : केन्द्रीय तथ्याङ्क विभाग, २०६८

राष्ट्रिय जनगणना २०६८ अनुसार यस नगरपालिकाका प्रत्येक वडाका प्रत्येक घरधुरीमा भएको शौचालयको अवस्थालाई अध्ययन गर्दा धेरै घरधुरीहरुले शौचालयको प्रयोग नगरेको पाइन्छ । प्रयोग गर्नेहरुमा सबै वडाहरुमा सबैभन्दा बढी साधारण शौचालय र फ्लस भएको (सेफ्टि ट्याङ्की) प्रयोग गर्ने गरेको पाईयो भने दोस्रोमा साधारण चर्पीको प्रयोग भएको देखिन्छ । जसको विस्तृत विवरण तालिकामा उल्लेख गरिएको छ।

७.९ फोहोर मैला व्यवस्थापन

नगरपालिकालाई सधैँ सफा राखि वातावरण मैत्री घर, टोल, बस्ती, समाज बनाउने हेतुले राष्ट्रिय सरसफाई अभियानलाई निरन्तरता प्रदान गर्दै आएको परिप्रेक्षमा वडा नागरिक मन्च, नागरिक सचेतना केन्द्र, टोल विकास संस्था, टोल सुधार समाज र विपद व्यवस्थापन समितिको अगुवाई र सहकार्यमा टोल तथा वडा स्तरमा धेरै पटक अभियानको रुपमा संचालन भएको पाइन्छ । यसैगरी रेयुकाई महिला स्वास्थ्य सेवकसमेतको सहकार्यमा प्रत्येक शनिबार शहरका मुख्य सडकहरुमा नागरिक सफाई अभियान समेत संचालन गरिदै आएको छ । यसबाट आम नगरबासीहरुमा व्यापक रुपमा सरसफाई जागरणको लहर फैलिएको छ ।

खण्ड ८ : वन तथा वातावरण

८.१ प्राकृतिक वन तथा वनस्पती

५ नं प्रदेशको यस लुम्बिनी साँस्कृतिक नगरपालिकामा कुल क्षेत्रफल ११२.२१ वर्ग कि.मि. मध्ये करिब ४.९९ प्रतिशत फलफुल तथा झाडी क्षेत्रको रुपमा रहि आएको छ। यस नगरपालिकामा हाल सम्म कुनै पनि सामुदायिक वन तथा सरकारी वनको रुममा रहेको छैन । तराईको समथर भू-भागमा रहेको हुनाले प्राय सबै भूमि खेतिपातीको लागी प्रयोग भएको पाइन्छ । नगरपालिकाको वडा नं १२ मा नन्दनगर र कालिदह प्रस्तावित वनको रुपमा रहेका छन् ।

८.१.१ सामुदायिक वन

स्थानीय बासिन्दालाई वन संरक्षण र उपयोगमा सहभागि बनाउने नेपाल सरकारको निती अनुसार देशका ७५ ओटै जिल्लामा जिल्ला वन कार्यालय मार्फत सामुदायिक वन उपभोक्ता समूह गठन गरी वन हस्तान्तरण गर्ने काम पनि भइरहेको छ। वन ऐन, २०४९ तथा वन निमावली, २०५१ ले व्यवस्था गरे बमोजिम सामुदायिक वनको संरक्षण, सम्बर्द्धन तथा व्यवस्थापनको सम्पूर्ण जवाफदेही सम्बन्धित वन उपभोक्ता समूहहरुलाई नै हुन्छ । यो कार्यक्रम शुरुमा लागू भएको बेला यसको उद्देश्य नाङ्गा डाँडा पाखाहरुमा हरियाली बढाउने र सर्वसाधारण जनतालाई, काठ, दाउरा र डालेघाँस लगायत वन पैदावारको आधारभुत आवश्यकता परिपुर्ति गर्ने रहेको थियो, तर अहिले यस कार्यक्रमको मुख्य उद्देश्यमा विपन्न परिवारहरुको गरिवी निवारण, जीविकोपार्जन, जैविका विविधताको संरक्षण, दिगो वन व्यवस्थापन, सुशासन, समावेशीकरण, लैङ्गिक समानता, विशेष गरि महिला, दलित तथा जनजातिको सहभागिता जस्ता नयाँ नयाँ सवालहहरु समेत समावेश भएकोले यस कार्यक्रमले गरिवी न्युनिकरणमा समेत सहयोग पुऱ्याउन सक्ने विश्वास गरिएको छ । जिल्ला वन कार्यालयको प्राविधिक सहयोगमा समूहको स्वीकृत विधान तथा वन कार्ययोजना बमोजिम उपभोक्ता समूहको क्रियाकलापहरु संचालन तथा सामुदायिक वनको संरक्षण, सम्वर्द्धन, व्यवस्थापन तथा वन पैदावारको सदुपयोग हुने गरेको छ ।

नगरमा वनहरुको संख्या न्यून भएको कारण लुम्बिनी साँस्कृतिक नगरपालिकामा उपभोक्तालाई हस्तान्तरण गरिसकिएको छैन । यस नगरपालिकामा २ वटा प्रस्थावित वन रहेको भए पनि अन्य कुनै सरकारी तथा सामुदायिक वन नभएको पाइन्छ ।

खण्ड ९ : विकास सुचकांक र गरिबीको स्थिति

९.१ मानव विकास सुचकको विवरण (HDI)

मानव विकास सुचकले तीनवटा कुरालाई आधार बनाएको छ। जसमा आम्दानी, शिक्षा र सापेक्षित आयु छन् । यी तिनवटै परिसुचकलाई समावेश गरी मानव विकासको सुचक निर्धारण गरिएको छ। हरेक देश/ठाउँका जनताको स्वास्थ्य स्थिति, शैक्षिक अवस्था, तथा जीवन स्तरको अवस्था मापन गरी स्तर निर्धारण गर्ने प्रयोजनको लागि संयुक्त राष्ट्रसंघको विकास कार्यक्रम (UNDP) ले विकास गरेको शिक्षा, स्वास्थ्य तथा प्रतिव्यक्ति आयका सूचकहरूको संयुक्त सूचकाङ्क नै मानव विकास सूचकाङ्क हो। UNDP नेपालले नेपालका सबै जिल्लाहरूको मानव विकास सूचकाङ्कको मान समेटिएको नेपाल मानव विकास प्रतिवेदन, २०१४ सार्वजनिक प्रतिवेदन अनुसार रुपन्देही जिल्लाको मानव विकास सूचकाङ्क ०.४३१ (नेपालको ०.४९०) रहेको छ। अर्थात् रुपन्देही जिल्लाको मानव विकास सूचकाङ्क नेपालको राष्ट्रिय औषत भन्दा कम देखिन्छ। मानव विकास सूचकाङ्कको आधारमा सबैभन्दा माथिल्लो स्थान ओगट्न सफल काठमाण्डौं जिल्लाको मानव विकास सूचकाङ्क ०.६३२ रहेको छ भने दोस्रो स्थानमा ललितपुर मानव विकास सूचक ०.६०१ रहेको छ। पुच्छारमा रहेको बाजुरा जिल्लाको मानव विकास सूचकाङ्कक ०.३६४ रहेको छ। मानव विकास सूचकाङ्कका अवयव सूचकहरू हेर्ने हो भने रुपन्देही जिल्लाको हरेक व्यक्ति बाँच्ने अपेक्षित औषत आयु (Life Expectancy) ६९.५३ वर्ष र यसको सूचक ०.७४२ प्रौढ साक्षरता दर (Adult Literacy) ४१.८९ प्रतिशत र यसको सूचक ०.४१९, शिक्षा आर्जनमा खर्चेको औषत समय (Mean Years of Schooling) २.९७ वर्ष र यसको सूचक ०.१९८ तथा कुल राष्ट्रिय प्रतिव्यक्ति आय (Per Capital Income) ९३८ अमेरिकी डलर र यसको सूचक ०.३७४ रहेको देखिन्छ। यसको विवरण तलको तालिकामा देखाइएको छ।

तालिका नं. ६७: मानव विकास सुचकको विवरण (HDI)

क्षेत्र	स्वास्थ्य		शिक्षा				आम्दानी		मानव विकास
	सापेक्षित आयु		प्रौढ साक्षरता		विद्यालय जाने मध्यम वर्ष		प्रतिव्यक्ति आम्दानी (क्रय शक्ति)		ज्यामितीय मध्यक
	मान	सुचक	मान	सुचक	मान	सुचक	मान	सुचक	
नेपाल	६८.८०	०.७३०	५९.५७	०.५९६	३.९०	०.२६०	११६०	०.४०९	०.४९०
रुपन्देही	६९.५३	०.७४२	४१.८९	०.४१९	२.९७	०.१९८	९३८	०.३७४	०.४३१

स्रोत: नेपाल मानव विकास प्रतिवेदन, २०१४

९.२ मानव गरीबी सूचकाङ्क (Human Poverty Index)

अपेक्षित औषत आयु ४० वर्ष वा सो भन्दा कम भएको जनसंख्याको प्रतिशत, प्रौढ निरक्षरता, सुरक्षित खानेपानी नपुगेको जनसंखयाको प्रतिशत तथा कुपोषित ५ वर्ष भन्दा मुनिका बालबालिकाहरूको प्रतिशत जस्ता सूचकहरूको संयुक्त सूचकाङ्कको रुपमा विकास गरिने मानव गरीबी सूचकाङ्कको स्थिति हेर्दा रुपन्देही जिल्ला मानव विकास सूचकाङ्कको स्थिति खासै राम्रो अवस्थामा रहेको देखिदैन। रुपन्देही जिल्लाको मानव गरीबी सूचकाङ्क मान ४१.७२ (नेपालको ३१.१२) रहेको छ। यो सूचकाङ्कको मान जति कम भयो त्यति राम्रो मानिन्छ किनभने यो सूचकाङ्क नकारात्मक सूचकहरूको प्रयोग गरी निकालिन्छ। जस्तै: प्रौढ निरक्षरता दर। मानव गरीबी सूचकाङ्कको आधारमा सबैभन्दा माथिल्लो स्थानमा हुम्ला जिल्लाको मानव गरीबी सूचकाङ्क ४९.२६ रहेको छ भने पुच्छारमा रहेको कास्की जिल्लाको मानव गरीबी सूचकाङ्कक १६.५० रहेको छ। मानव गरीबी सूचकाङ्कका अवयव सूचकहरूमा रुपन्देही जिल्लाको प्रौढ निरक्षरता दर (Adult illiteracy rate) ५८.११ प्रतिशत, ४० वर्ष सम्म पनि बा'च्न सक्ने अपेक्षा नगरिएको जनसंख्या (Percentage of people not expected to survive to age 40) ७.३१ प्रतिशत सुरक्षित खानेपानी नपुगेको जनसंख्या (Percentage without safe water) ११.८८ प्रतिशत तथा ५ वर्ष मुनिका कुपोषणबाट प्रभावित बालबालिकाको संख्या (Percentage of children under age five who are malnourished) ४३.६० प्रतिशत रहेको देखिन्छ।

(स्रोत : नेपाल मानव विकास प्रतिवेदन ,२०१४, UNDP,NEPAL)

९.३ मानव विकास र गरीबी

नेपालमा गरीबीको लघुक्षेत्र अनुमान, २०६८ अनुसार रुपन्देही जिल्ला न्युन समृद्धिस्तर भएका जिल्लाहरूको श्रेणीमा पर्दछ। ७५ जिल्लाहरू मध्ये यो जिल्ला २९ औँ स्थानमा रहेको छ र गरीबीको दर २३.१४ प्रतिशत रहेको छ । जिल्लामा गरिबीको रेखामुनी रहेको संख्या १,७४,०७१ रहेको देखिन्छ । गरिबीको दरको आधारमा सबैभन्दा माथिल्लो स्थान ओगट्न सफल कास्की जिल्लाको गरिबीको दर ४ प्रतिशत रहेको छ भने पुच्छारमा रहेको बाजुरा जिल्लाको गरीबीको दर ६४.१ प्रतिशत रहेको छ। जसको विस्तृत विवरण तालिकामा उल्लेख गरिएको छ ।

तालिका नं. ६८: गरीबीको दरको विवरण

गरिबीको स्थान	गरिबीको दर (प्रतिशत)	गरिबीको विषमता (प्रतिशत)	गरिबीको गहनता (प्रतिशत)	गरीबहरूको संख्या
२३	२३.१४ (१.७६)	४.६२(०.५)	१.३८ (०.१९)	१,७४,०७१

स्रोत: नेपाल मानव विकास प्रतिवेदन, २०१४,

९.४ गरिबी न्यूनीकरण

सहरी गरिबी न्यूनीकरणका लागि स्वरोजगर सृजना गर्ने, उद्यमशीलताको खोजी तथा प्रवर्द्धन गर्ने एवं विभिन्न सिपमूलक तथा क्षमता अभिवृद्धि हुने क्रियाकलापद्वारा विशेषत ग्रामीण प्रकृतिका वडाहरुमा रोजगारी सृजना गर्नेतर्फ कार्यक्रम केन्द्रित गरी नयाँ थप भएका वडाहरुमा विभिन्न शिपमूलक तालिम सञ्चालन गरी जीविकोपार्जनका कार्यक्रमलाई प्रोत्साहन गर्नु पर्ने देखिन्छ ।

९.५ समग्र विकास स्थिति

राष्ट्रिय जनगणना २०६८ अनुसार ७२,४९७ जनताको बसोबास भएको नगरपालिकामा खास गरी सामाजिक रुपले पछिपरेका र आर्थिक रुपले विपन्न अवस्थामा रहेका गरिबीको रेखामुनि परेका जनताको जीवनस्तरलाई कसरी माथि उठाउने र सामाजिक भेदभाव रहित एवं आर्थिक रुपले समुन्नत नगरको निर्माण कसरी गर्ने भन्ने चुनौतीलाई समयसापेक्ष रुपमा समाधान गर्न विगत देखि वर्तमानसम्म गरिएका मानवीय प्रयासहरू र तिनबाट प्राप्त प्रतिफलको आधारमा जीवनस्तरमा भएको रुपान्तरणलाई नै अहिलेसम्मको मानवीय विकासको रुपमा लिन सकिन्छ। यसरी हेर्दा नगरबासीहरूको मानवविकास सुचकांक, लैंगिक समता सुचकांक, जनताको बाच्ने औसत आयु, औसत ग्राहस्थ उत्पादन, औसत साक्षरतादर र औसत आम्दानी जस्ता विभिन्न आयामहरूलाई दृष्टिगत गर्नु आवश्यक हुन जान्छ। संक्षेपमा नगरपालिकाको मानवीय विकासको स्थितिलाई हेर्दा जनताको यातायात सेवामा पहुँच अझै पनि बाह्रै महिना भरपर्दो गरी पुऱ्याउन सकिएको छैन। यसै गरी स्वास्थ्य सेवाको पहुँचमा खास गरी आदिवासी जनसमुदायको बसोबास र बाहुल्य रहेको भौगोलिक क्षेत्रमा थप सेवा प्रदान गर्नुपर्ने आवश्यकता विद्यमान छ। अस्पताल, स्वास्थ्य केन्द्र, स्वास्थ्य चौकी र उपस्वास्थ्य चौकी, स्थापित भए बमोजिम आवश्यक दक्ष स्वास्थ्यकर्मीहरूको पर्याप्तता नहुँदा जनताको स्वास्थ्य सेवा पाउने स्थितिमा गुणात्मक परिवर्तन आएको देखिँदैन। केन्द्रीय तथ्याङ्क विभागको तथ्याङ्कअनुसार नगरमा खानेपानीको आपूर्तिको लागि विभिन्न श्रोतको प्रयोग गरेको देखिन्छ। जसमा ट्युबवेल/हाते पम्पको पानी प्रयोग गर्ने घरधुरीको संख्या सबैभन्दा बढी ७५.२९ प्रतिशत देखिन्छ भने दोस्रो ठूलो स्रोतको रुपमा धारा/पाइपको पानी प्रयोग गर्नेको संख्या १९.९७ प्रतिशत देखिन्छ। यसरी समग्रमा हेर्दा सफा खानेपानीको अभाव रहेको देखिन्छ ।

सामाजिक एवं मानव विकासको एक महत्वपूर्ण आयामको रुपमा रहेको शिक्षा क्षेत्रमा यो नगरपालिका रुपन्देही जिल्लाका अन्य नगरहरुको तुलनामा केही पछाडि रहेको देखिन्छ । समग्र देशको तुलनामा पनि यो नगरपालिका पछाडि नै देखिन्छ । पछिल्लो राष्ट्रिय जनगणना, २०६८ अनुसार यस नगरको साक्षरता दर ५४.३० प्रतिशत (नेपालको ६५.९४ प्रतिशत) रहेको छ। लैंगिक हिसाबले यो नगरपालिका समेत अन्यत्र झैं केही विभेद रहेको

पाईन्छ। जस्तै: यस नगरपालिकाको पुरुषको साक्षरता दर ६७.०५ प्रतिशतको तुलनामा महिलाको साक्षरता दर ४१.७७ प्रतिशत मात्र रहेको छ। पुरुष र महिलाको साक्षरता दरमा लगभग २५.२८ प्रतिशतको फरक देखिन्छ। सबैभन्दा अग्रस्थानमा रहेको काठमाण्डौ जिल्लाको साक्षरता दर ८६.२५ प्रतिशत रहेको छ भने पुच्छारमा रहेको रौतहट जिल्लाको साक्षरता दर ४१.६९ प्रतिशत रहेको छ।

शिक्षा तर्फ र प्राथमिक शिक्षालाई सबै गाँउबासीहरुको प्राथमिक अधिकारको रुपमा अझै पनि व्यावहारिक रुपमा स्थापित गर्न सकिएको छैन र अद्यावधिक स्कुल जाने उमेरका केही बालबालिकाहरुले स्कुल भर्ना भई पढ्न पाइरहेका छैनन्। पहिलो कुरा त स्थापित स्कुलहरुमा समेत कक्षाकोठाहरुको कमी हुनु र शिक्षक विद्यार्थी अनुपात कमी रहनु स्वयंमा विडम्बनापूर्ण स्थिति छ भने अर्का तिर माबि र उच्च माबिको शिक्षा पुरा गरेका युवाहरुको समेत रोजगारीको प्रत्याभुति हुन सकेको छैन। माध्यमिकस्तरको शिक्षालाई व्यावसायिक नबनाएसम्म हाल शिक्षामा देखिएको निराशजनक स्थितिको अन्त्य हुने सम्भावना पनि देखिँदैन।

यस नगरपालिकाको जनसंख्या जसरी नेपालको जनसंख्या बढेको छ त्यही स्थितिले यहाँ पनि जनसंख्या बढिरहेको अवस्था देखिन्छ। जनसंख्या दोब्बर हुँदाको अवस्थामा जनतालाई गाँस, बास, शिक्षा र स्वास्थ्य सेवा साथै रोजगारीको व्यवस्था पनि दोब्बर गर्नुपर्ने देखिन्छ।

नगरपालिकामा कार्यरत कर्मचारीहरुको विवरण

तालिका नं. ६९: नगरपालिकामा कार्यरत कर्मचारीहरुको विवरण

नाम	पद	सम्पर्क नं
श्री यम बहादुर कुँवर	कार्यकारी अधिकृत प्रशासन	०७१५८०३०५
श्री आलोक अग्रहरी	लेखा अधिकृत	९८५७०५०८५८
श्री राजेश कोहार	इन्जिनियर प्राविधिक	९८५७०१२९२२
श्री मिन प्रसाद गौतम	ना.सु प्रशासन	९८४७४२७९१९
श्री खगेन्द्र ढुंगाना	ना.सु	९८५७०२६६०८
श्री सराजुद्दीन खाँन	सव.इन्जिनियर प्राविधिक	९८५७०२१११३
श्री निर्मल निषाद	अमिन प्राविधिक	९८०७४१३१३६
श्री लेखनाथ न्यौपाने	कम्प्युटर अपरेटर प्राविधिक	९८५७०११८६०
श्री उर्मिला चौधरी	कार्यालय सहायक प्रशासन	९८४७४५११३७
श्री माया गौतम ज्ञवाली	कार्यालय सहायक प्रशासन	९८४७४२२४६२
श्री रामलाल मल्लाह	कार्यालय सहयोगी प्रशासन	९८०४४३८९०४
श्री राम किशोर थारु	कार्यालय सहयोगी प्रशासन	९८४७४८६४८५
श्री भारत कोहार	कार्यालय सहयोगी प्रशासन	९८१५४३१८६९
श्री नागेन्द्र बहादुर क्षेत्री	हल्का सवारी चालक प्राविधिक	९८०३४५९५५७

श्री राधे श्याम याधव	दमकल चालक प्राविधिक	९८१७५४१९२०
श्री जिबन मिश्र	चौकिदार	९८००७०४७३३
श्री महिन्द्र कुर्मी चौधरी	कार्यालय सहयोगी प्रशासन	९८१७४५४४२२
श्री देवानन्द चौधरी कुर्मी	वडा सचिव प्र.वडा नं. १ र २	९८४७०८९४२९
श्री लवकुश पुरीवडा	वडा सचिव प्र.वडा नं. ३ र ४	९८४७०८९७२५
श्री महाशर्मा अधिकारी	वडा सचिव प्र.वडा नं. ५, ६ र ११	९८४७०२१७३४
श्री अब्दुल अजिज शेष	वडा सचिव प्र.वडा नं. ७ र ८	९८१७५१३३५१
श्री सुग्रिम कुर्मी	वडा सचिव हाल निलम्बन	९८४७११०१६५
श्री राम अनुज कुर्मी	वडा सचिव प्र.वडा नं. ९ र १०	९८०५४४५२९६
श्री अशोक कुमार हरिजन	वडा सचिव प्र.वडा नं. १२ र १३	९८४७२८३५३४
श्री बविता यादव	सामाजिक परिचालक वडा नं. १ र २	९८२१९३१२०३
श्री ऋतुराज बरई	सामाजिक परिचालक वडा नं. ३ र ४	९८०४४६६३५५
श्री ममता गुप्ता	सामाजिक परिचालक वडा नं. ५ र ६	९८१७५२३०३५
श्री विजय बहादुर यादव	सामाजिक परिचालक वडा नं. ७ र ८	९८०४४८१२५७
श्री शसीकला चौधरी	सामाजिक परिचालक वडा नं. ९	९८०७४८६५९४
श्री दिपक हरिजन	सामाजिक परिचालक वडा नं. १०	९८१९४२०२१५
श्री निलम के.सी	सामाजिक परिचालक वडा नं. ११	९८६७२२०१५६
श्री विजय कुमार गुप्ता	सामाजिक परिचालक वडा नं. १२ र १३	९८६७२४९१३४
श्री अम्मर कहाँर	कार्यालय सहयोगी.वडा नं. १७ र १८	९८०४४६०८८७
श्री उसमान मुसलमान	कार्यालय सहयोगी वडा नं. ७, ८ र ९	

स्रोत : लुम्बिनी साँस्कृतिक नगरपालिका, २०७४